

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๓
เรื่อง กรุงเก่า

ด
959.33
ค
ร.2

กรมศิลปากร

๙๕๙.๓๓
ก ๑๖๓ ม
๙๕๒.

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๓

เรื่องกรุงเก่า

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เคษะคุปต์)

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๔

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

๕๑๘๒๔๘๙

* 73632

๗๗.๐๒ ๒๕

คำนำ

ในการพระราชทานเพลิงศพ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พระ
เทชะคุปต์) เจ้าภาพและบรรดาผู้^{ที่}เคารพนับถือ ในพระยาโบราณ
ราชธานินทร์ ประสงค์จะได้นั่ง^{ที่}หนังสือสำหรับแจกเป็นที่ระลึก จึงแจ้ง
ความประสงค์นี้มายังกรมศิลปากร

กรมศิลปากรมีความยินดี^{ที่}ที่ได้^{มี}โอกาสกระทำการ^{โดย}
จัดทำหนังสือสำหรับพิมพ์ในครั้งนี้ เพราะพระยาโบราณราชธานินทร์
เคยเป็นอุปนายกแผนกโบราณคดีในราชบัณฑิตยสภา และเป็นผู้^{ที่}
มีอุปการะคุณแก่กรมศิลปากรด้วยผู้หนึ่ง คราวใดที่เจ้าหน้าที่ใน
กรมศิลปากรไปสอบถามความรู้^{อัน}เกี่ยวข้องกับโบราณคดี พระยา
โบราณราชธานินทร์ก็เต็มใจ^{ให้}แจ้งให้เสมอทุกคราว ถ้าว่าโดย
เฉพาะในเรื่องภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา ก็เห็นจะหาผู้ที่มีความรู้^{ที่}
เชี่ยวชาญเสมอด้วยพระยาโบราณราชธานินทร์ได้ยาก ความรู้^{ที่}
ในทางโบราณคดีที่ทราบกันอยู่ในเวลานี้ก็มีอยู่มาก ที่พระยาโบราณ
ราชธานินทร์เป็นผู้^{ที่}สอบสวนค้นพบมา เพราะฉะนั้นจึงเป็นการสมควร^{ที่}
ที่จะรวบรวมเรื่องโบราณคดี^{ซึ่ง}พระยาโบราณราชธานินทร์ได้^{ที่}
เรียบเรียงไว้ พิมพ์รวมเป็นเล่มเกี่ยวกับเจ้าในลำดับประชมพงศาวดาร
ภาคที่ ๖๓ เพื่อเป็นเกียรติยศเชิดชูคุณงามความดีที่พระยาโบราณ
ราชธานินทร์ ได้^{ที่}ใช้ความพยายามค้นคว้า และนำมาเผยแพร่ให้เป็น
ประโยชน์แก่อกุลความรู้^{ซึ่ง}นักศึกษารุ่นทุกท่านคงยินดีอนุโมทนา

(๒)

เรื่องที่พิมพ์อยู่ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๓ นี้ คือ

(๑) เรื่องแก้คดีพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์ แต่งขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง มูลเหตุของเรื่องนี้ไม่มีมาอย่างไรไม่ปรากฏ กรมศิลปากรจึงได้กราบทูลถามสมเด็จพระยาตำราโบราณภาพ

(๒) ได้ทรงพระกรุณาประทานคำอธิบาย ดังได้ลงพิมพ์ไว้ข้างหน้าของเรื่องนี้ และกรมศิลปากรขอขอบพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นไว้ ในที่นี้ด้วย

(๓) คำานานกรงเก่า ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์เรียบเรียงพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายในงานพระราชพิธีรัชมงคล เมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ได้ชี้แจงข้อสำคัญไว้ในคำนำหนังสือที่พิมพ์คราวนี้ด้วย ว่าเป็นการคิดเรียบเรียงขึ้นตามทันกได้ ในระหว่างเวลาว่างตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ซึ่งเป็นเวลากำลังฉกฉกรหมีเวลาน้อย ไม่พอที่จะตรวจสอบกับตำราทั้งหมดให้ละเอียดได้ ทั้งการพิมพ์ก็เร่งรัดที่จะให้แล้วเร็วทันงานพระราชพิธีรัชมงคล และการที่ทำโดยรีบร้อนเช่นนี้ ก็ย่อมจะมีที่ผิดพลาดอยู่เป็นธรรมดา

คิดเวลาตั้งแต่พระยาโบราณราชธานินทร์ พิมพ์คำานานกรงเก่าทูลเกล้าฯ ถวายในครั้งนั้น ล่วงมาถึงบัดนี้ได้ ๒๙ ปีแล้ว การสืบสวนค้นคว้าในทางโบราณคดีก็คืบหน้ามาโดยลำดับ อาจะมีข้อแตกต่างกันบ้าง ถึงกระนั้น หนังสือคำานานกรงเก่าก็ยังคงเป็นประโยชน์ในการศึกษาโบราณคดีอยู่เป็นอันมาก

(๓)

(๔) อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา ซึ่งมีคำวินิจฉัยของ
พระยาโบราณราชธานินทร์

เรื่องอธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา สืบแต่ ๖ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ ทรงชี้แจงไว้ในคำนำฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ ว่า

“ต้นฉบับได้มาในหนังสือมรดก ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
พระนเรศวรฤทธิ ซึ่งพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้าในกรม พร้อมพระ
หุทัยกันถวายแด่หอพระสมุดสำหรับพระนคร พิจารณาเห็นเป็นวั
ฉบับเดิมแท้ มิได้มีผู้ใดแก้ไขเพิ่มเติมให้วิปลาส มีเรื่องใน
หนังสือเป็น ๒ ตอน ตอนต้นเป็นเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา
อ้างไว้ข้างท้ายว่า เป็นพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
เพลงยาวนี้มีหลักฐานควรเชื่อว่า แต่งเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็น
ราชธานี ด้วยในคำให้การของชาวกรุงเก่า ที่พระมาเจ้ายื่นไปถาม
คำให้การเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา ได้กล่าวอ้างถึงแต่ข้อที่ว่า
พระราชนิพนธ์สมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น ไม่มีหลักฐานอย่างอื่น
นอกจากที่เขียนอ้างไว้กับเพลงยาว ประหลาดอยู่ที่เพลงยาวบทนี้
ยังมีผู้ท่องจำกันมาได้แพร่หลายจนในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ แต่เรียก
กันว่า เพลงยาวพุทธทำนาย”

“อีกเรื่องหนึ่ง คือเพลงยาวไป เป็นเรื่องพรรณนาถึงภูมิสถาน
พระนครศรีอยุธยา พิเคราะห์ที่สำนวนเห็นว่า ผู้แต่งเกิดทันสมัย
เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แต่มาแต่งหนังสือในกรุงรัตน
โกสินทร์”

(๔)

“ก็เรื่องภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เทชะเตปต์) ได้เอาเป็นอิสระสืบสวนตรวจตราโดยน้ำใจรักมากกว่า ๓๐ ปี ตั้งแต่ยังเป็นหลวงอนุรักษ์เบศวร์ ขึ้นไปรับราชการอยู่ในมณฑลอยุธยา ตลอดมาจนได้เป็นตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล และเป็นอุปนายกแผนกโบราณคดีในราชบัณฑิตยสถานอยู่จนทุกวันนี้ เมื่อข้าพเจ้าพบหนังสือเรื่องนี้ จึงได้คัดสำเนาส่งไปให้พระยาโบราณราชธานินทร์สอส่วนดู พระยาโบราณราชธานินทร์ มีแก้ไขแต่งคำวินิจฉัยขึ้นอีกส่วนหนึ่ง ประกอบกับต้นฉบับที่ได้มา”

“หนังสือเรื่องนี้ พระยาโบราณราชธานินทร์ ได้พิมพ์ขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายในการพระราชพิธีสังเวยอภิศัมมหาราช ที่พระราชวังกรุงศรีอยุธยาครั้งหนึ่งแล้ว แต่โดยมาก ผู้ที่รับแจกเป็นข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน กับข้าราชการหัวเมือง ยังหาสูญแพร่หลายไม่ และทั้งต่อมา พระยาโบราณราชธานินทร์ ก็ได้แต่งคำวินิจฉัยเพิ่มเติมและรวบรวมรูปโบราณสถานในพระนครศรีอยุธยา ซึ่งได้ถ่ายไว้มาเข้าบรรจุเพื่อประกอบท้องเรื่อง ทั้งปรากฏอยู่ในสมุดเล่มนี้”

ในการพิมพ์คราวนี้ ได้พิมพ์พระวิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา ซึ่งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์แชกไว้ด้วย

อนึ่ง กรมศิลปากรขอชี้แจงไว้ในที่นี้ด้วย ว่าความรู้ทางโบราณคดีนั้น เป็นความรู้ที่ไม่ยุติ เพราะความรู้ในเรื่องเหล่านี้ อยู่กับการขุดค้นพบหลักฐานและสอส่วนพิจารณา อันไม่มีที่สิ้นสุด

(๕)

ถึงคราวค้นพบหลักฐานใหม่ ก็ย่อมมีการสันนิษฐานเพิ่มเติมกันต่อไปตามแนวทางของการตรวจสอบโบราณคดี เมื่อทราบความดังนี้แล้ว การอ่านเรื่องโบราณคดีจึงจะได้ประโยชน์

กรมศิลปากร ขออนุโมทนาในกุศลที่เจ้าภาพและบรรดาผู้เคารพนับถือได้พร้อมใจกันพิมพ์ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๓ นี้ ให้แพร่หลายสะดวกแก่การศึกษาทางโบราณคดี อันเป็นความรู้พึงปรารถนาอย่างยิ่งประการหนึ่ง ขออำนาจกุศลนี้จึงเพิ่มพูนบุญกุศล และสุขสมบัติทั้งมวล แก่พระยาโบราณราชธานินทร์ (พระเชษฐคุปต์) ผู้ได้พยายามเสาะค้นหาทางบำรุงความรู้โบราณคดี ที่ชาติต้องการมานานแล้ว ให้สำเร็จเป็นข้อความตั้งปรากฏอยู่ในเล่มนี้ เป็นต้น.

กรมศิลปากร

วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๔

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

พ.ศ. ๒๔๑๔ — ๒๔๗๕

ประวัติ
พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เกษะคุปต์)
เมื่อยังเยาว์

มหาอำมาตย์โท พระยาโบราณราชธานินทร์ สยามินทร์ภักดี
พิริยพาหะ (พร เกษะคุปต์) ป.ช. ป.ม. ท.จ.ว. ร.ว. ร.ค.ม.
(ศิลป) รัตน (จ.ป.ร. ๓ ว.ป.ร. ๒ ป.ป.ร. ๓) ร.ร. (ทอง) ๑
องคมนตรี มหาเสวกโท (กิตติมศักดิ์) เกิดในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ
วันพุธที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ เป็นบุตรขุนฤทธิ
ครุณเสรฐ (เดช เกษะคุปต์) สารวัตรใหญ่มหาดเล็กเวรฤทธิกับ
นางไผ่ ฤทธิครุณเสรฐ มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๖ คน คือ

๑. หลวงประชุมบรรณสาร (พิณ เกษะคุปต์) รัชมการ
กระทรวงกลาโหม (ยังรับบำนาญอยู่)

๒. พระยาพิพิธภักดี (เพิ่ม เกษะคุปต์) รัชมการกระทรวง
มหาดไทย ถึงอนิจกรรมแล้ว

๓. นางสาวโย เกษะคุปต์

๔. พระยาโบราณราชธานินทร์ ๑ (พร เกษะคุปต์) รัชมการ
กระทรวงมหาดไทย

๕. นางอภิรัชสมบัติ (เรือน กิษยรักษ์)

๖. นายพล เกษะคุปต์ ถึงแก่กรรมแล้ว

(๘)

บ้านปิตาอันเป็นที่เกิด อยู่เหนือวัดศรีสุทธาราม คลองบาง
กอกน้อย แขวงจังหวัดขอนแก่น เมื่อยังเยาว์เริ่มศึกษาอักษรสมัยที่
สำนักวัดยี่สำย ปิตานำถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระบรม
เชษฐาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรมงกุฎ สยามมกุฎราชกุมาร แล้วส่ง
เข้าเป็นนักเรียนที่โรงเรียนสราญรมย์ ศึกษาในสำนักพระยาศรี
สุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) อยู่ระยะหนึ่ง ถึงสมัยเมื่อ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ แต่ยังไม่ได้รับกรม
ทรงจัดการศึกษา ปิตาจึงนำนายพรไปถวายฝากให้ทรงฝึกหัดตั้งแต
ยังไม่ได้โกนจุก สมเด็จพระบรมยาดำรงฯ ทรงทราบว่าเคยเล่า
เรียนมาบ้างแล้ว จึงโปรดให้ส่งเข้าเป็นนักเรียนโรงเรียนพระตำหนัก
สวนกุหลาบ อันเป็นโรงเรียนเพิ่งตั้งขึ้นสำหรับสอนวิชาชั้นสูงใน
สมัยนั้น แต่ปิตาขอลาเอาไปโกนจุกและให้บวชเป็นสามเณรตาม
ประเพณีบ้านเมือง อยู่ณวัดมหาธาตุพยุหยา ๑ แล้วจึงส่งกลับมาเข้า
โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ครั้นในโรงเรียน
พากันสรรเสริญว่าฉลาดมาแต่แรก เรียนอยู่สัก ๓ ปีก็สามารถสอบ
ไล่ได้วิชาบริบูรณ์ทั้งประโยค ๑ และประโยค ๒ ของโรงเรียนนั้นได้รับ
รางวัลชั้นสูงหลายครั้ง ครั้งหนึ่งเมื่อเข้าไปรับพระราชทานรางวัล
ต่อพระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถามว่า
“นายพรนี้เป็นลูกใคร” สมเด็จพระบรมยาดำรงฯ กราบบังคมทูล
ให้ทรงทราบนามปิตา พระยาโบราณฯ ถิอกรณีครั้งนั้นเป็นกรณีมิตร
มาตลอดอายุ ทั่วายเป็นวันแรกที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงรู้จัก

(๕)

ประวัติเมื่อรับราชการในกรุงเทพ ฯ

ในเวลาเมื่อพระยาโบราณ ๑ สำเร็จการศึกษานั้น โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบกำลังเจริญ พวกผู้พี่พากันส่งลูกหลานเข้าเป็นนักเรียนมาก จนครูประจำโรงเรียนไม่พอจะสอน พระยาโบราณวรกิจ (แก่น โอวาทสาร) อาจารย์ใหญ่ จึงชวนนักเรียนซึ่งสำเร็จการเรียนแล้วให้อยู่เป็นครูช่วยคราว พระยาโบราณ ๑ ยอมอยู่ช่วยพระยาโอวาท จึงได้เป็น “ครู” เป็นตำแหน่งแรกที่เข้ารับราชการ เมื่อ พ. ศ. ๒๔๓๒ แต่เป็นครูอยู่ไม่ช้า ด้วยเวลานั้นตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นแล้ว พอโรงเรียนหาครูได้พอการ สมเด็จพระยาดำรง ๑ ก็โปรดให้ไปรับราชการในกรมศึกษาธิการเมื่อ พ. ศ. ๒๔๓๓ เวลานั้นอายุได้ ๑๙ ปี สมัยนั้นเป็นเวลาเริ่มแก้ไขวิธีการปกครองบ้านเมือง ตั้งกระทรวงขึ้นใหม่บ้าง เหล่ากระทรวงเก่าก็เปลี่ยนแปลงกระบวนการในกระทรวงเข้าหาระเบียบใหม่ วิธีการละเอียดกว่าอย่างแต่ก่อน เพราะฉะนั้นต่างกระทรวงต่างก็หาคนที่ได้เล่าเรียนมีความรู้เข้ารับราชการ เวลานั้นมีโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบแห่งเดียวที่สอนวิชาหนังสือไทยชั้นสูง และมีการสอบวิชาให้ปรากฏความรู้ กระทรวงต่าง ๆ จึงอยากได้นักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ นักเรียนคนไหนได้ประกาศนียบัตรไปสมัครรับราชการกระทรวงใด เจ้ากระทรวงก็ยินดีรับเข้าตำแหน่งในทันที

(๑๐)

แต่คนเรียนที่สอบความรู้ได้ตลอดประโยค ๒ เช่นพระยาโบราณ ฯ
ในเวลานั้นยังมีชนน้อยคน เวลาแรกเข้าทำการก็มักได้เป็นตำแหน่ง
ถึงชั้นเสมียนโท พอฝึกหัดทำงานในหน้าที่แล้วก็ได้เลื่อนขึ้น
เป็นเสมียนเอกแทบทุกคน ต่อไปถ้าทำงานดี ก็มักได้เลื่อนที่
รวดเร็ว ขอนพองเห็นอุทาหรณ์ได้ในประวัติของพระยาโบราณ ฯ ที่
กล่าวต่อไปนี้

พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นเสมียนโทในกรมศึกษาธิการ

พ.ศ. ๒๔๓๔ เลื่อนเป็นเสมียนเอกแล้วเป็นสารวัตรตรวจโรงเรียนหลวงในกระทรวงธรรมการ

พ.ศ. ๒๔๓๕ ย้ายไปรับราชการกระทรวงพระคลัง ด้วยกรม
พระนราธิปประพันธ์พงศ์ เมื่อทรงบัญชาการกระทรวงพระคลัง
ขอไปเป็นตำแหน่งรองเลขานุการสำหรับพระองค์ ครั้นนั้นเรียกว่า
เสมียนเอกเวรพิเศษ และในระหว่างนั้นโปรดให้เป็นอาจารย์ถวาย
อักษรหม่อมเจ้าในกรม คือหม่อมเจ้าสกลวรรณากร วรวรรณ และ
หม่อมเจ้าพรพิมลพรรณ รัชนี้ ซาษาในกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ กับ
หม่อมเจ้าสุรางค์ศรีโสภณ ในพระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์อีกองค์หนึ่ง
สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ฯ พระราชทานเงินเดือนพิเศษ
เดือนละ ๒๐ บาท แต่ในขณะนั้นสมเด็จพระยาบำเรอ ฯ ก็ย้ายจาก
กระทรวงธรรมการไปทรงบัญชาการกระทรวงมหาดไทย ต่อมาเมื่อ
กรมพระนราธิป ฯ ทรงเวนคืนตำแหน่งในกระทรวงพระคลัง สมเด็จ
กรมพระยาบำเรอ ฯ ก็ตรัสชวนให้ไปรับราชการในกระทรวงมหาดไทย

(๑๑)

พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้เป็นเสมียนเอก มีหน้าที่เป็นครูฝึกหัดนักเรียนซึ่งจะส่งไปรับราชการตามหัวเมือง

พ.ศ. ๒๔๓๗ ได้เป็นรองนายเวรกรมพลมั่งในกระทรวงมหาดไทย เวลารับราชการอยู่ในตำแหน่งนี้ พระยาโบราณฯ ได้เริ่มเรียบเรียงแบบโทรเลข (ลับ) ขึ้นใช้ในราชการ พิมพ์สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ คือ “แบบโทรเลขมหาดไทย ระเบียบพันพจนานุกรม (พร) เรียบเรียง” ยังใช้ในราชการลับของกระทรวงมหาดไทยอยู่จนทุกวันนี้

พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้รับประทวนเป็นที่ขุนวิเศษรักษา เลื่อนตำแหน่งเป็นนายเวรกรมพลมั่ง

พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่พันพจนานุกรม ตำแหน่งผู้ช่วยเจ้ากรมพลมั่ง

ตามระเบียบกระทรวงมหาดไทยที่จัดใหม่ในสมัยนั้น กรมพลมั่งเป็นเจ้าหน้าที่แผนการปกครองท้องที่ในหัวเมือง พระยาโบราณฯ มีตำแหน่งอยู่ในกรมพลมั่ง ๒ ปีเศษ ได้เริ่มศึกษาวิธีการปกครองหัวเมืองในตอนนั้น

รับราชการหัวเมือง

พ.ศ. ๒๔๓๙ ในสมัยนั้นเพิ่งแรกตั้งมณฑลฯ อยู่ช้ายังขาดข้าหลวงมหาดไทย กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ สมุหเทศาภิบาล

ตรัสขอพันพมอกราช (คือพระยาโบราณ ๑) เป็นข้าหลวงมหาดไทย
เจ้ากระทรวงนำความขึ้นกราบบังคมทูล จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนขึ้นเป็นที่หลวงอนุรักษ์ภูเบศร ไปเป็น
ตำแหน่งข้าหลวงมหาดไทยมณฑลอยุธยาเมื่ออายุได้ ๒๕ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๐ พระยาชัยวิชิต (นาก ฌบ้อมเพ็ชร) ผู้รักษา
กรุงศรีอยุธยา (ตรงกับตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัด) เวนคืน
ตำแหน่งยังไม่มีตัวผู้จะเป็นแทน สมุหเทศาภิบาลขอให้หลวงอนุรักษ์
ภูเบศร ข้าหลวงมหาดไทยรักษาราชการชั่วคราว แต่เมื่อทำการมา
ไม่ช้าก็ปรากฏความสามารถว่าอาจจะเป็นผู้รักษากรุงได้

พ.ศ. ๒๔๔๑ พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนขึ้นเป็นพระอนุรักษ์
ภูเบศร และเป็นตำแหน่งผู้รักษากรุงศรีอยุธยา เมื่ออายุได้ ๒๗ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๔ รับพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนขึ้นเป็นพระยา
โบราณบุรณรักษ์ ปลัดเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา (สมัยนั้นยัง
เรียกว่า “มณฑลกรุงเก่า”) ด้วย

พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด
ให้กรมขุนมรพศศิริวัฒน์ ซึ่งเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา
มาแต่แรกตั้ง เสด็จย้ายไปทรงบัญชาการแก้ไขความลำบากซึ่งเกิด
ขึ้นในมณฑลปราจีน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยา
โบราณ ๑ เป็นผู้รั้งตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา ด้วยทรง
คุ้นเคยทราบคุณวุฒิของพระยาโบราณ ๑ แล้ว ถึงกระนั้นก็โปรดให้
เป็นแต่ผู้รั้งอยู่ถึง ๓ ปี

(๑๓)

พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา มีลำดับยศชั้นที่ ๑ ตริ (ตรงกับมหาอำมาตย์ตรีในรัชกาลที่ ๖) เต็มตำแหน่ง เมื่ออายุได้ ๓๕ ปี

พ.ศ. ๒๔๕๔ ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริตั้งคณะเสื่อป่า พระยาโบราณฯ ก็เข้าเป็นสมาชิกตั้งแต่แรกมาจนตลอดรัชกาลที่ ๖ ได้เคยเป็นตั้งแต่พลเสื่อป่าและต่อมาได้เลื่อนยศขึ้นโดยลำดับจนถึงเป็นนายกองใหญ่ ได้มีตำแหน่งในคณะเสื่อป่าตั้งแต่เป็นผู้บังคับกองจนเป็นผู้บัญชาการกองเสนารักษาทินแดนอยุธยา เป็นราชองครักษ์และได้รับพระราชทานเหรียญมหาสารทูลมาลาด้วย

พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเพิ่มเกียรตินิยมเปลี่ยนราชทินนามเป็น พระยาโบราณราชธานินทร์ สยามินทรภักดี พริยพาหะ ถิ่นศักดินา ๑๐,๐๐๐ ต่อมาอีกปี ๑ ได้เลื่อนยศเป็นมหาอำมาตย์โท

พ.ศ. ๒๔๕๘ ตั้งระเบียบรวบรวมหลายมณฑลเป็นภาค มีอุปราชบัญชาการเหนือสมุหเทศาภิบาลมณฑลอื่นในภาคนั้น พระยาโบราณฯ ก็ได้เป็นอุปราชภาคอยุธยา มาจนเลิกระเบียบภาคในรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ก็คงเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยาอย่างเดิมต่อมา

พ.ศ. ๒๔๗๒ พระยาโบราณฯ อายุได้ ๕๘ ปี ถึงเขตต์ออกวัยเข็ญยานาญ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระยาโบราณฯ

ออกจากตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล และพระราชทานเบี้ยบำนาญมาจน
ตลอดอายุนั้น

ประมาณเวลาที่พระยาโบราณราชธานินทร์รับราชการ ตั้งแต่
อายุ ๑๘ ปี รับราชการอยู่ในกรุงเทพฯ ๗ ปี ขึ้นไปรับราชการอยู่ที่
กรุงศรีอยุธยาแต่อายุ ๒๕ ปี จนอายุได้ ๕๘ ปี เป็นเวลารับราชการ
อยู่หัวเมือง ๓๓ ปี รวมได้รับราชการประจำถึง ๔๐ ปี ได้รับพระ
ราชทานเงินเดือนตั้งแต่เดือนละ ๑๖ บาท ถึงเดือนละ ๑๗๕๐ บาท
เป็นที่สุด แต่เมื่อออกรับเบี้ยบำนาญแล้ว ก็ยังคงรับราชการเป็น
ตำแหน่งอุปนายกแผนกโบราณคดีในราชบัณฑิตยสถานมาจนประกาศ
ใช้พระราชบัญญัติว่าด้วยราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๗๖

ประวัติของพระยาโบราณ ๑ เมื่อรับราชการหัวเมืองแปลกกับ
เพื่อนข้าราชการในสมัยเดียวกันเป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ที่รับราชการ
อยู่ในมณฑลเดียว หรือถ้าจะให้ชัดยิ่งกว่านั้น ประจำอยู่แต่ใน
จังหวัดเดียว ตั้งแต่เป็นตำแหน่งชั้นต่ำจนถึงเป็นอุปราช อันเป็น
ชั้นสูงสุดในข้าราชการหัวเมือง หาเคยย้ายถิ่นที่รับราชการเหมือนคนอื่น
ไม่ ที่เป็นเช่นนั้นเพราะพระยาโบราณ ๑ ทรงคุณวุฒิเฉพาะ
เหมาะแก่มณฑลอยุธยาไม่มีใครเหมือน พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวทั้ง ๓ รัชกาลจึงไม่โปรดให้ย้ายไปรับราชการที่อื่น คุณวุฒิ
ของพระยาโบราณ ๑ เป็น ๒ อย่างประกอบกัน คือความสามารถใน
การปกครองบ้านเมืองอย่าง ๑ .ความรอบรู้โบราณคดีมณฑลอยุธยา
อย่าง ๑

(๑๕)

ความสามารถในการปกครองบ้านเมืองนั้น พระยาโบราณ ๑ ได้ขึ้นไปรับราชการตั้งแต่สมัยเมื่อแรกตั้งมณฑล รัฐบาลที่กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ทรงจัด และได้ช่วยทำการนั้น ๆ มาแต่แรกจนชำนาญ ครั้นกรมขุนมรุพงศ์ ๑ เสด็จย้ายไปมณฑลอื่น พระยาโบราณ ๑ สามารถรักษาการต่าง ๆ ที่กรมขุนมรุพงศ์ ๑ ได้ทรงจัด เช่นวิธีปราบโจรผู้ร้ายเป็นต้น ไว้ได้ตั้งแต่ก่อนหมดทุกอย่าง นอกจากนั้นได้คิดอ่านจัดการให้เป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองต่อมาด้วยสติปัญญาสามารถของตนเองอีกก็มาก จะพรรณนาถึงรายการ (แม้เพียงในเวลาที่ยู่แห่งหนึ่งสี่นี้ ได้มีหน้าที่ในการปกครองมาด้วยกันกับพระยาโบราณ ๑ จน พ.ศ. ๒๔๕๘) ก็ระบึกบาวนัก และเป็น การที่จิตตามหิวเมืองเหมือนกันทุกมณฑลโดยมาก เพราะฉะนั้นจะกล่าวแต่โดยย่อ ว่ามณฑลอื่นได้ทำอย่างไร พระยาโบราณ ๑ ก็ทำไปอย่างนั้น บางเรื่องก็ดีกว่ามณฑลอื่น จะยกพอเป็นอุทาหรณ์ เรื่องหนึ่ง แรกตั้งพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารใน พ.ศ. ๒๔๕๘ คนพากันหลบหนีเข้าบวชเป็นอันมาก ถึงกระทรวงมหาดไทยเรียกเทศา ๑ มณฑลที่ใช้พระราชบัญญัตินั้น เข้าไปปรึกษาว่าควรจะทำอย่างไร เทศา ๑ บางคนเห็นว่าการหลบหนีบวชก็เป็นการฝ่าฝืนพระราชบัญญัติ ควรจับเอาตัวมาฟ้องศาลเอาโทษตามกฎหมาย แต่พระยาโบราณ ๑ เสนอความเห็นว่าคุณำลังขึ้น ถ้าจับกุมก็จะยิ่งตึงหนักขึ้น ถ้าเห็นว่าจับกุมไม่ได้ก็คงพากันหนีเข้าป่า เมื่อหมดเสบียงอาหารก็จะเที่ยวปล้นสดมภ์เลี้ยงชีพ จะเลยต้องปราบโจร

ผู้ร้ายด้วยอีกอย่างหนึ่ง เห็นว่าปล่อยให้ชั่วชอยู่ในวัดดีกว่า เหมือนกับฝากพระให้คุมไว้ เมื่อคนเหล่านั้นรู้ความตามพระราชบัญญัติ เห็นว่าที่ต้องเป็นทหารชั่วคราวไม่เป็นการเดือดร้อนเหลือเกิน ก็คงสึกออกมาเอง ที่จะนอกเข้าเห็นเห็นจะมีน้อย กระทรวงมหาดไทยอนุมัติตามความเห็นของพระยาโบราณ ๑ การเกณฑ์ทหารครั้งนั้นก็สำเร็จได้ จึงนับถือกันว่าพระยาโบราณ ๑ อยู่ในเทศาที่มีสติปัญญาคนหนึ่ง ถึงกระนั้นความสามารถของพระยาโบราณ ๑ ในการปกครองบ้านเมืองก็ยังมีเทศา ๑ มณฑลอื่นพอเปรียบได้ แต่ความสามารถด้วยรอบรู้โบราณคดีของมณฑลอยุธยา ชื่อนี้ไม่มีผู้อื่นเปรียบได้ที่เดียว

พระยาโบราณ ๑ เป็นผู้รักโบราณคดีโดยอุปนิสัย ชอบอ่านหนังสือพระราชพงศาวดารตั้งแต่ยังเป็นนักเรียน พอขึ้นไประบราชการอยู่ณพระนครครีอยุธยาที่ตั้งต้นเที่ยวดูโบราณวัตถุสถานต่าง ๆ ที่กล่าวถึงในหนังสือพระราชพงศาวดาร แห่งใดไม่ปรากฏก็พยายามค้นหา สักแต่มีเวลาว่างเมื่อใดก็งานชาวบ้านพากันฆ่าหมูตามเที่ยวค้นหาโบราณวัตถุสถานมาตั้งแต่ยังเป็นหลวงอนุรักษ์ภูเขคร จนเป็นพระยาโบราณ ๑ ก็มีความรู้ด้วยได้พบโบราณวัตถุสถานในพระนครครีอยุธยา ซึ่งผู้อื่นยังไม่เคยเห็นเป็นอันมาก เมื่อความนั้นทราบถึงเจ้านายและผู้อื่นที่ชอรู้ โบราณคดีก็พากันไต่ถาม หรือให้พระยาโบราณ ๑ พาไปเที่ยวดูเนือง ๆ จนความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดโบราณคดีมาก และเอา

(๑๗)

พระราชทูตยี่สิบในเรือโบราณคึกกรุ่นคร่ำครวญมานาน ก็โปรดทรงชักใช้ไต่ถามพระยาโบราณ ๑ เวลาเสด็จไปประทับณพระราชวังบางปะอิน ก็โปรดให้พระยาโบราณ ๑ ถากถางนำทางเสด็จไปทอดพระเนตรโบราณสถานต่าง ๆ ทั้งที่ในพระนครและตามหัวเมืองในมณฑลอยุธยาเนื่อง ๆ เป็นเหตุที่ทรงพระเมตตาการุณาพระยาโบราณ ๑ ยิงขึ้นเป็นลำดับมา

การต่าง ๆ ซึ่งพระยาโบราณ ๑ ได้ทำให้เกิดประโยชน์แก่ความรู้โบราณคดีมีหลายอย่าง จะเห็นได้ในคำอธิบายแผนที่กรุงศรีอยุธยาซึ่งพิมพ์ต่อไปข้างหน้าโดยมาก แต่มีบางอย่างพระยาโบราณ ๑ มิได้กล่าวถึง และบางอย่างซึ่งเป็นการสำคัญกว่าที่พระยาโบราณ ๑ กล่าว จะเอามาพรรณนาให้ปรากฏต่อไปนี้ ตั้งแต่พระยาโบราณ ๑ มีชื่อเสียงว่าเป็นผู้รู้โบราณคดีมาก แม้จะยินดียิ่งเห็นจะรู้สึกรับผิดชอบที่จะต้องมิให้เสียชื่อเสียงในทางนั้น หรือจะเป็นด้วยความรักวิชาพาไปก็อาจเป็นไปได้เหมือนกัน พระยาโบราณ ๑ พยายามหาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอเป็นนิจ ทั้งช่วยค้นหาหนังสืออ่านและเที่ยวดูตามท้องที่ บรรดาหนังสือซึ่งมีความรู้ถึงพระนครศรีอยุธยา จะเป็นในพงศาวดารก็เกี่วจดหมายเหตุก็เกี่วกฎหมายก็เกี่ว ดูเหมือนพระยาโบราณ ๑ จะได้อ่านหมดไม่มีเว้น และจำความไว้ได้ด้วยจะยกอุทาหรณ์ครั้งหนึ่ง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จลงเรือพระที่นั่งพายในสระบางปะอินจะไปเที่ยวประพาส ตรัสเรียกพระยาโบราณ ๑ ให้ทามเสภา นั่งไปที่กระถางเรือหลังที่ประทับ พอเรือพายผ่าน

(๑๘)

พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพาสนปรางสาทที่อยู่กลางสระ ตรัสถามพระยา
โบราณ ว่า “ปรางสาทครั้งกรุงเก่ายอดประตึกระงกหรือไม่” พระยา
โบราณ ฯ กราบทูลสนองทันทีว่า “ประตึ” ตรัสย้อนถามว่า
“ทำไมเจ้าจึงรู้ว่าประตึกระงก” พระยาโบราณ ฯ กราบทูลสนอง
ว่า “ในหนังสือพระราชพงศาวดารแผ่นดินพระเจ้าปรางสาททองว่า
ครั้งหนึ่งพระนารายณ์ราชกุมารเล่นอยู่บนเกยปรางสาทสนับทึบตงต้อง
ยอดปรางสาทจนกระงกตกปลิวลงมาต้องพระองค์ พระนารายณ์ก็ทำ
เป็นอันตรายด้วยสายฟ้าไม่” สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ตรัสว่า
“เออจริงแล้ว” บรรดาผู้ที่ตามเสด็จไปในเรือพระที่นั่งพากันชมความ
ทรงจำของพระยาโบราณ ฯ กับทั้งที่คิดขุ่นใจด้วย เมื่อพระยา
โบราณ ฯ อ่านเรื่องกรุงศรีอยุธยาที่มีในหนังสือไทยหมดแล้วยังไม่พอใจ
อุทิศสำห้พยายามเรียนภาษาอังกฤษต่อไปในเวลาเมื่อเป็นเทศา ฯ อยู่แล้ว
จนรู้ภาษาอังกฤษอาอ่านหนังสือเรื่องพระนครศรีอยุธยาซึ่งฝรั่งแต่งไว้
แต่โบราณได้ และเคยพูดภาษาอังกฤษพ้องปากเมืองบรรดาศึกที่ส่ง
เที่ยวคุพระนครศรีอยุธยาได้เอง แต่ข้อที่ไ้เรียนรู้ภาษาอังกฤษนั้น
พระยาโบราณ ฯ มิใคร่บอกให้ ใครทราบ เห็นจะเป็นด้วยเกรงผู้ที่ไ้
เรียนรู้มากกว่าจะหัวเราะเยาะเพราะพระยาโบราณ ฯ ประสงค์จะเรียน
แต่พออ่านหนังสือเรื่องกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น

การที่พระยาโบราณ ฯ เรียนเรื่องกรุงศรีอยุธยาด้วยเที่ยวตรวจ
ตามท้องที่นั้น เห็นจะกล่าวไ้โดยย่อว่า “เที่ยวคุทั่วทุกหัวระแหง”
ยกอุทาหรณ์ถึงเช่นอยากรู้หนทางที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จยก

(๑๕)

กองทัพไปเมื่อคราวชนช้าง ในหนังสือพงศาวดารมีแต่ว่าเสด็จไป
ประชุมทัพที่ตำบลป่าโมกข์ พระยาโบราณ ๑ ที่ยวดตรวจหาหนทาง
ตั้งแต่ป่าโมกข์ไป จนได้ความว่ากองทัพสมเด็จพระนเรศวรเดินเลียบ
ลำน้ำ “สามโก้” ไปเมืองสุพรรณ ทางอื่น ๆ เช่นทางป่าเมืองลพบุรี
และเขาพระพุทธรูปที่ไค้เคยไปแทบทั่วทุกตำบล เลยเป็นประโยชน์
กว้างขวางนอกจากได้ความรู้โบราณคดี เพราะการที่เฝ้าตรวจท้องที่
นั้นพระยาโบราณ ๑ ได้เห็นภูมิลำเนาแคบทั้งกิจการของพวกพลเมือง
และที่สุดได้คุ้นกับราษฎรที่อยู่ในปกครองยิ่งกว่าผู้รักษากรุงแต่ก่อนมา
ทุกคนหมด ข้อนี้ก็เป็นมูลเหตุสำคัญอันหนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวไม่โปรดให้ย้ายพระยาโบราณ ๑ จากมณฑลอยุธยา

เนื่องจากการที่เฝ้าตรวจตามท้องที่มากนั้น พระยาโบราณ ๑
ได้ทำให้เกิดประโยชน์เป็นแก่นสารสืบมาอีกอย่างหนึ่ง คือเมื่อไปพบ
โบราณวัตถุอันสมควรจะรักษาทอดทิ้งอยู่ที่ใด ก็สั่งให้เก็บเอามารักษา
ไว้ที่ในวังจันทร์เกษม จำเนียรกาลนานมาไค้ของโบราณมากขึ้น จน
สามารถจัดเป็น “อยุธยาพิพิธภัณฑ์สถาน” ปรากฏอยู่จนบัดนี้ แม้
มีพิพิธภัณฑ์สถานในกรุงเทพ ๑ แล้วก็ตาม แต่ (เมื่อก่อนรัชกาลที่ ๗)
ยังจัดเหมือนกับเป็นคลังเก็บของคนจะไปดูก็ยาก อยุธยาพิพิธภัณฑ์
สถานที่พระยาโบราณ ๑ จัดขึ้นเป็นอย่างพิพิธภัณฑ์สมัยใหม่จึงเป็นที่
คนชอบไปดู สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็โปรดเสด็จไปทอดพระเนตร
เมื่อเสด็จไปยุโรปครั้งหลังใน พ.ศ. ๒๔๕๑ เสด็จถึงเมืองซอมเบ็ค
ในประเทศเยอรมนี มีพระราชโทรเลขมาถึงสมเด็จพระ ๑ กรมพระยา

(๒๐)

ตำรง ฯ เมื่อยังเป็นกรมหลวงและเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ว่า
“มีวเชิษมนที่เหมือนมีวเชิษมกรงเก่า ออกคิดถึงพระยาโบราณ ฯ
ฉันจะแต่งหนังสือเรื่องมีวเชิษมน”

พระยาโบราณ ฯ ได้เห็นสำเนาพระราชโทรเลขกับฉันก็เหมือนกับ
ได้รับพระราชทานบำเหน็จที่จัดพิพิธภัณฑสถานนั้น แม้ชาวต่าง
ประเทศ ทั้งที่เป็นแขกเมืองมีบรรดาศักดิ์สูงและพวกที่ท่องเที่ยวมา
ถึงกรุงเทพ ฯ ถ้าใครมีเวลา พอก็นั่งไปดูพระราชวังกรุงศรีอยุธยาที่
พระยาโบราณ ฯ ชุคตกแต่ง และอยุธยาพิพิธภัณฑที่ที่พระยาโบราณ ฯ
จัด เพราะฉะนั้นพระยาโบราณ ฯ จึงได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่าง
ประเทศหลายอย่าง คือ ตราเกนะโบรคชั้นที่ ๒ ของประเทศเค-
มาร์ค ๑ ตราอินทรีแดง ชั้น ๒ ของประเทศโปรตุเกส ๑ ตรามงกุฎ
อิตาลี ชั้น ๒ ของประเทศอิตาลี ๑ และตราเซนวิลีไลออน ชั้นที่ ๑
ของประเทศบรันสวิก ๑

เพราะเหตุที่มีความรอบรู้และได้ประกอบกาให้เกิดประโยชน์แก่
โบราณคดีทั้งกล่าวมา พระยาโบราณ ฯ ได้รับพระราชทานเกียรติศักดิ์
อันเป็นเครื่องหมายคุณวิเศษในทางนั้นหลายอย่าง คือ

พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นผู้ช่วยบรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้น
พ.ศ. ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งหอ
พระสมุดสำหรับพระนคร เป็นอนุสสรณ์สนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระ
บรมชนกนารถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ
จำนวนนับแต่พระบรมราชสมภพครบศตพรรษ ทรงตั้งกรรมการสำหรับ

(๒๑)

อำนวยการหอพระสมุด ฯ นั้น โปรดให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
(คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นสภานายก และ
โปรดให้กรมพระสุมทอมรพันธุ์ สมเด็จพระยาตำรง ฯ พระยา
ประจักษ์จักษย์ (แช่ม ขุนนาค ซึ่งแต่งหนังสือตำนานโยนก)
กับพระยาโบราณ ฯ เป็นกรรมการสัปปาทิกหอพระสมุดสำหรับพระนคร
มาแต่แรก

พ.ศ. ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
ตั้งโบราณคดีสโมสร ทรงรับเป็นสภานายกเอง โปรด ฯ ให้สมเด็จพระ
บรมโอรสาธิราชเป็นอุปนายก และทรงตั้งพระยาโบราณ ฯ เป็น
เลขานุการ พระราชทานพระราชบัญญัติกรมการยกย่องให้ ใช้สำหรับ
สโมสร

พ.ศ. ๒๔๕๗ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้ง
วรรณคดีสโมสรขึ้น ทรงรับเป็นสภานายกเอง และโปรด ฯ ให้สภา
นายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร เป็นอุปนายก^(๑) ให้กรมสัปปาทิก
หอพระสมุดสำหรับพระนครเป็นกรรมการโดยตำแหน่ง พระยา
โบราณ ฯ จึงเป็นกรรมการด้วยคน ๑ และโปรด ฯ ให้สร้างพระราช
บัญญัติรูปพระคเณศขึ้นสำหรับสโมสรนั้น

พ.ศ. ๒๔๖๔ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้ง
ราชบัณฑิตยสถาน โปรด ฯ ให้สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพเป็นนายก
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตเป็นอุปนายกแผนกศิลปการ

(๑) เวลานั้นสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นนายกหอพระสมุด
สำหรับพระนคร

กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์เป็นอุปนายกแผนกวรรณคดี และโปรก ฯ
ให้พระยาโบราณราชธานินทร์เป็นอุปนายกแผนกโบราณคดี

เกียรติศักดิ์ตามที่มาเป็นฝ่ายข้างสูง พระยาโบราณ ฯ ยัง
ได้เป็นตำแหน่งเกียรติศักดิ์ถึงชั้นราษฎรอาจเป็นได้ก็มี เช่นรับเป็นผู้
ใหญ่บ้านหมู่หนึ่งในตำบล หอรัตนไชย ตามราษฎรเลือก และได้
ทำการตามหน้าที่ เช่นไปนั่งประชุมทำการกับกำนันผู้ใหญ่บ้าน
ตำบลนั้น ทั้งเป็นเทศาอัยการ เรื่องนี้พระยาโบราณ ฯ ประพฤติตาม
เยี่ยงอย่าง กรมขุนมรุพงศ์ ฯ และเทศา ฯ มณฑลอื่น เพื่อจะบำรุง
ความนิยมของราษฎรในแบบการปกครองที่จัดใหม่ ต่อมาเมื่อตั้งพระ
ราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ มีพระสงฆ์บางวัดเลือกพระยาโบราณ ฯ
เป็นตำแหน่งมคธนายกตามพระราชบัญญัติ พระยาโบราณ ฯ ก็รับ
เป็นมคธนายก วัดสุวรรณการาราม วัดมณฑป และวัดพุทไธสวรรย์
รวมถึง ๓ วัดด้วยกัน

จะเลยกเล่าบรรยายถึงการต่าง ๆ ที่พระยาโบราณ ฯ ได้ทำให้
เกิดประโยชน์แก่พระศาสนาต่อไป เมื่อทำราชการเป็นหลักแหล่งแล้ว
พวกญาติก็สมมติให้เป็นหัวหน้าในสกุลเศษะคุปต์ พระยาโบราณ ฯ
บริจาคทรัพย์ปฏิสังขรณ์วัดยี่สาบ และวัดศรีสุคาราม ในคลอง
บางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี อันเป็นที่ทำบุญของสกุลแต่เดิมมาทั้ง ๒
วัดตามกำลังสามารถทำได้ ส่วนที่พระนครศรีอยุธยา นั้น ตั้งแต่
พระยาโบราณ ฯ ยังเป็นตำแหน่งปลัดเทศาภิบาล ได้เสนอความ
เห็นเรื่องวัดที่พระนครศรีอยุธยา ว่าได้ให้ตรวจนวัดร้างมีจำนวนถึง

(๒๓)

๕๔๓ วัค เป็นเนื้อที่กิน ๒๑๓๘ ไร่ ในที่วัคร้างทั้งปวงนั้นมักมีคนเข้าไปทำไร่และป่าฟันเก็บผลประโยชน์ด้วยไม่มีการมสืบทอดอย่างหนึ่งอย่างใด ทั้งไม่ต้องเสียเงินอากร เพราะรัฐบาลลงกเว้นไม่เก็บในที่วัคมาแต่ก่อน บางแห่งก็ถึงเข้าไปปลูกเรือนชานอยู่ในที่วัคร้าง ด้วยไม่มีผู้ใดห้ามปราม นอกจากนั้นยังมีพวกที่ไปเที่ยวรื้อเจดีย์สถานที่หักพังเอาอิฐไปใช้เป็นอาณาประโยชน์อีกพวกหนึ่ง พระยาโบราณ เห็นว่ารัฐบาลควรระงับการรักษาวัคร้าง และวิธีที่จัดขึ้นเห็นว่า

๑) ควรเรียกค่าเช่าจากผู้ที่จะเข้าไปทำไร่และปลูกป่าฟัน หรือปลูกเรือนอยู่ในวัคร้างข้างตามสมควร คนเหล่านั้นคงยอมเสียด้วยไม่รังเกียจ เพราะการเสียค่าเช่าต่อรัฐบาลนั้นทำให้เกิดสิทธิปกครองไม่มีผู้อื่นแย่ง

๒) การที่รื้อเอาอิฐวัคร้างไปใช้นั้นควรห้ามขาดทีเดียว

๓) เงินค่าเช่าที่ได้มาควรรวมไว้เป็นเงิน พระราชกุศลแผนกหนึ่งต่างหาก สำหรับใช้ปฏิสังขรณ์หรือรักษาเจดีย์สถานของโบราณซึ่งสมควรจะรักษา

๔) ควรรวมเงินหลวงอีกประเภทหนึ่งซึ่งเรียกเงินกัลปนา (คือเงินอากรเก็บจากที่ดินบางแห่ง) ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงอุทิศพระราชทานไว้สำหรับรักษาวัคเอามารวมเข้ากับเงินพระราชกุศลนั้น

๕) เงินค่าเช่าที่จอกเรือแพตามหน้าวัค ซึ่งเว่ยยาวจักรเก็บตามอำเภอใจ และมีใครได้เป็นประโยชน์แก่วัคนั้น รัฐบาลก็ควรเข้าควบคุมการที่เก็บ ถ้าเป็นวัคมีพระสงฆ์อยู่ก็จ่ายแก่วัคนั้น ถ้าเป็น

(๒๔)

วัดร้างก็เอามาขอกเป็นเงินพระราชกุศล เป็นทุนสำหรับจัดการรักษา
วัดโบราณ

เมื่อเทศา ฯ บอกเข้ามาให้กราบบังคมทูล ความทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท ก็เป็นที่พอพระราชหฤทัย ทรงชมเชยว่า ตาม
ที่พระยาโบราณ ฯ คิดอ่านจัดการเช่นนี้ เป็นความคิดดีมาก จึงทรง
พระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดทำความคิดของพระยาโบราณ ฯ
แม้ในมณฑลอื่น ๆ ด้วย พอประจวบเวลาพระยาโบราณ ฯ เป็น
เทศา ฯ ก็ลงมือปฏิสังขรณ์วัดเก่าต่อมา แต่จำนวนเงินมีน้อยจึง
เลือกทำแต่ที่วัดสำคัญอันเห็นพอจะรักษาไว้ได้ คือ วัดพุทไธสวรรย์
วัดพระเจ้าแพนงเชิง วัดหน้าพระเมรุ วัดมณฑป วัดศรีอโยธยา
วัดเสนาคนาราม และวัดสุวรรณการาราม เหล่านี้เป็นวัดสำคัญ
วิธีของพระยาโบราณ ฯ มักขอให้พระเป็นผู้ทำ จ่ายเงินพระราชกุศล
ให้แก่พอเริ่มการ แล้วให้พระคิดบอกบุญเรยรายต่อไป

สถานสาธารณประโยชน์ที่เกิดขึ้นณกรุงศรีอยุธยาด้วยความชวน
ชวนของพระยาโบราณ ฯ เมื่อเป็นเทศา ฯ ก็หลายอย่าง เมื่อพระ
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระยาโบราณ ฯ
เป็นหัวหน้าชักชวนคนทั้งหลายให้สร้างสิ่งอนุสรณ์สนองพระเดชพระ
คุณพระนครศรีอยุธยา เรยรายไต่เงินราว ๗๐,๐๐๐ บาท สร้าง
โรงพยาบาลขนานนามว่า “ปัญญามาธิวาทิต” เป็นโรงพยาบาล
แรกมีณพระนครศรีอยุธยา ยังมีเงินเหลืออยู่บ้าง พระยาโบราณ ฯ

(๒๕)

คิดจะสร้างโฮสเทลลาถาวรขึ้นที่สระบุรีอีกแห่งหนึ่ง จึงชักชวนชาว
สระบุรี และที่อื่นจนได้เงินกว่า ๒๐,๐๐๐ บาท เอาไปสร้างโฮสเทล
ลาถาวรที่เมืองสระบุรี เรียกอย่างเดียวกันว่า “โฮสเทลลาบุญมา
จิราชอุทิศ” เป็นประโยชน์ช่วยชีวิตมนุษย์อยู่จนทุกวันนี้ทั้ง ๒ แห่ง
ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ เมื่อพระยาโบราณฯ ยังเป็นที่หลวงอนรรักษ์
ภูเขาศรี แต่ทำงานสมรสกับนางสาวจำเริญ ธิดา หลวงเทพนทร ใน
กรุงเทพฯฯ ช่วยร่วมสุขทุกข์ช่วยสามัคคีตัวมาจนได้เป็น “คุณหญิง”
รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ตติยจุลจอมเกล้า เป็นเกียรติยศ
และได้รักษาพยาบาลสามีมารจนที่สุด มีบุตรธิดาด้วยกัน ๕ คน คือ

๑. นายพินัน เกษะคุปต์ ผู้ช่วยข้าหลวงตรวจการกรมมหาดไทย
กระทรวงมหาดไทย
๒. นางเทพอักษร (พันธ์ อินทสุต)
๓. นางพูน อารยะกุล
๔. นางสาวเพ็ญ เกษะคุปต์
๕. นางสาวพัฒน์ เกษะคุปต์

ตั้งแต่พระยาโบราณฯ ออกจากราชการหัวเมืองแล้ว ลงมา
สร้างบ้านเรือนอยู่ในกรุงเทพฯฯ ที่ตรอกนั้ยมจิตร ถนนนคร
อำเภอบางรัก ยังอุตส่าห์ทำราชการในราชบัณฑิตยสภาไม่ลาออก แต่
เมื่อลงมาอยู่ในกรุงเทพฯฯ สบายเป็นปกติอยู่ไม่ช้านานเท่าใด พอถึง

(๒๖)

พ.ศ. ๒๔๗๕ ก็เริ่มมีอาการป่วยกระเสาะกระแสะ คุกคล้ายกับเป็น
อัมพาตอย่างอ่อน ๆ มีเวลาสบายพอไปไหนได้บ้าง อ่อนเพลียต้อง
อยู่แต่กับที่บ้าง อย่างว่า “สามวันดีสี่วันไข้” อาการค่อยทรุดลง
โดยลำดับจนถึงอนิจกรรมเมื่อวันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๙ ได้
พระราชทานโกศประกอบทอง ๘ เหลี่ยมเป็นเกียรติยศเสมอชั้นเจ้า
พระยา เมื่อถึงอนิจกรรมอายุได้ ๖๔ ปี

สิ้นเรื่องประวัติของพระยาไพเราะฉายาฉานินทร์ เพียงนี้.

ธำรง หงษ์ทอง

ถ่ายเมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๕
ในคราวบำเพ็ญกุศล ๑๐๐ วัน

สารบาญ

คำนำ	หน้า(๑)
ประวัติ	„ (๗)
คำอุทิศ	„(๓๗)

เรื่องแก้คดีพระเจ้าปราสาททอง

อธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ	„(๓๕)
พระราชกระทั้ ว่าด้วยพระราชอัธยาศัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง	„ ๑
คำสนองพระราชกระทั้	„ ๖

ตำนานกรุงเก่า

ตอน ๑ ประวัติกรุงเก่า

พระราชพงศาวดารสังเขป	„ ๑๓
กรุงศรีอยุธยาโบราณ	„ ๑๓
เมืองเสนาราชนคร	„ ๑๓
เมืองเทพนคร	„ ๑๓
กรุงเทพมหานครบรมบวรทวารวดี	„ ๑๔
พระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวารวดี	„ ๑๘
ต้นเหตุที่กรุงเทพทวารวดีจะหมดกำลัง	„ ๒๕
ขุนหลวงตากตั้งตัว	„ ๒๗

(๒๘)

ขุนหลวงตากไม่อยู่กรุงเก่า	หน้า	๒๘
ตั้งผู้รักษากรุง	,,	๒๘
ตั้งมณฑลเทศาภิบาล	,,	๓๐

ตอน ๒ ภูมิสถานพระนคร

กรุงศรีอยุธยา	,,	๓๒
กรุงเทพทวารวดี	,,	๓๒
กำแพงเมือง	,,	๓๓
ขยายกำแพงเมืองด้านตะวันออก	,,	๓๔
ขุนหลวงหาวัดก่อกำแพงหน้าวัง	,,	๓๕
ข้อมตามกำแพงเมือง	,,	๓๖
ซอกข้อม	,,	๓๗
ประตูเมือง	,,	๔๑
ถนนในเมือง	,,	๔๑
ถนนนอกเมือง	,,	๔๓
คลองในเมือง	,,	๔๔
สะพานในเมือง	,,	๔๖
บึงขี้ขี้	,,	๔๗
พระราชวังเก่า	,,	๔๘
พระราชวังใหม่	,,	๕๑
ตำหนักหนองหวาย	,,	๖๒
ศาลาลูกขุนใน	,,	๖๒

(๒๕)

ศาลหลวง	หน้า	๖๔
โรงราชยาน	,,	๖๔
หอแปลพระราชาสน	,,	๖๕
โรงช้าง	,,	๖๕
โรงม้า	,,	๖๕
กำแพงวัง	,,	๖๕
ขอมรอบวัง	,,	๖๖
ประตูวัง	,,	๖๘
ที่ท่าพระเมรุในเมือง	,,	๗๑
โรงเรือพระที่นั่ง	,,	๗๑
วังหน้า	,,	๗๓
วังหลัง	,,	๗๔
ตลาด	,,	๘๓
ท่า	,,	๘๔
วัด	,,	๘๖
พระอารามนอกพระนคร	,,	๘๐

ตอน ๓ แม่น้ำลำคลองนอกพระนคร

แม่น้ำลพบุรี	,,	๘๓
ลำน้ำแยกใหม่	,,	๘๔
ลำน้ำบ้านใหม่	,,	๘๕
ลำน้ำสัก	,,	๘๖

ตอน ๔ การปกครองท้องถิ่น

แบ่งแขวง หน้า ๙๘

ชนอนหลวง ,, ๑๐๑

ตอน ๕ สำมะโนครัวพลเมือง

พลเมือง ,, ๑๐๒

ตอน ๖ ชุควัง

เรืออิฐกรงเก่า ,, ๑๐๕

สร้างพระที่นั่งสรรเพชญ์ ,, ๑๐๖

ชุควัง ,, ๑๐๗

วิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้า

กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ หน้าแขก (ก)

เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา หน้า ๑๑๑

ภูมิแผนที่พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๑๕

ว่าด้วยแผนที่บ้านช่อทิศบูรพา ,, ๑๑๙

ว่าด้วยบ้านแปทิศทักษิณ ,, ๑๑๙

ว่าด้วยบ้านช่อทิศปัจจิม ,, ๑๒๒

ว่าด้วยบ้านแปทิศอุดร ,, ๑๒๒

ว่าด้วยพระราชวังหลวง ,, ๑๒๕

ทิศบูรพาวังหลวง ,, ๑๒๙

ทิศทักษิณวังหลวง ,, ๑๒๙

ทิศปัจจิมวังหลวง ,, ๑๓๔

(๓๑)

ที่ศอกรวังหลวง	หน้า ๑๓๔
ว่าด้วยที่สำนักงานรัฐบาลและประตู	,, ๑๓๗
ว่าด้วยพระมหาปราสาทและบริเวณตำหนัก	,, ๑๓๘
ว่าด้วยวังจันทน์เกษม	,, ๑๔๕
ว่าด้วยค่าน	,, ๑๖๑
ว่าด้วยคมนาคมทางเรือ	,, ๑๖๖
ว่าด้วยตลาด	,, ๑๖๖
ว่าด้วยถนนและทำนบ	,, ๑๗๐
ว่าด้วยสะพานและคลอง	,, ๑๗๖
ว่าด้วยย่านและตำบล	,, ๑๘๗
สารบัญขึ้นเรื่อง	,, ๑๘๑

สารบัญรูป

๑. รูปพระยาโบราณราชธานินทร์ หน้า (๗)
๒. รูปโกศ , (๒๗)
๓. รูปพระยาโบราณราชธานินทร์ , (๓๗)
๔. รูปเจ้าคุณทรง , ๑๓
๕. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ เสด็จประพาสพระราชวัง
กรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๔๔๕ , ๑๑๑
๖. วัดพุทธไสยาสน์ พระนครศรีอยุธยา , ๑๑๕
๗. ชายฝั่งพระรามข้างตะวันตก ข้างซ้ายพระปรางค์
วัดพระราม พระนครศรีอยุธยา , ๑๑๘
๘. บ่อน้ำพระพุทธนครศรีอยุธยา , ๑๒๑
๙. บ่อน้ำประตูเข้าเปลือก พระนครศรีอยุธยา , ๑๒๓
๑๐. ประตูช่องกุศและกำแพงพระนครศรีอยุธยา ตอน
ระหว่างหอราชคฤห์กับหัวสารพา อยู่ข้างวัดจีน , ๑๒๗
๑๑. พระราชวังกรุงศรีอยุธยา ทำตามรากเดิมด้วย
เครื่องไม้ เมื่อพระราชพิธีตรึงมงคล พ.ศ. ๒๔๕๐ , ๑๒๘
๑๒. กำแพงพระราชวังกรุงศรีอยุธยา , ๑๓๑
๑๓. บ่อน้ำมณฑลพระศรีสรรเพชญ์ พระนครศรีอยุธยา , ๑๓๓
๑๔. วัดพระศรีสรรเพชญ์ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา , ๑๓๕

(๓๔)

๑๕. ประชุมพระราชวังกรุงศรีอยุธยาขึ้นใน หน้า ๑๓๗
๑๖. พรหมพิกรณ์ค้นปวงค์ ขอบประชุมพระราชวัง
กรุงศรีอยุธยาขึ้นใน ด้านหน้าพระวิหารสมเด็จ ,, ๑๓๘
๑๗. ชุ่มประชุมพระราชวังกรุงศรีอยุธยา ที่กำแพงคัน
สนามระวางพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท
กับพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ,, ๑๔๓
๑๘. ปราสาทในรัชกาลที่ ๔ ก่อขึ้นบนฐานพระที่นั่ง
สรรเพชญ์ปราสาท ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา ,, ๑๔๘
๑๙. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับ
รัตนสิงหาสน์พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ในงาน
พระราชพิธีรัชชมงกุฎ พ.ศ. ๒๔๕๐ ,, ๑๕๓
๒๐. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ
พระราชดำเนินในการพระราชพิธีสังเวยอภิศิมหาราช
ณพลับพลาตรีมุข ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา .. ,, ๑๕๕
๒๑. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ
พระราชดำเนินกลับจากพระราชวังกรุงศรีอยุธยา
โดยทางประตูถนนซึ่งประทับด้วยคอกไม้สัก
วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ,, ๑๕๗
๒๒. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราช
ดำเนินเข้าสู่พระราชวังกรุงศรีอยุธยา ในการ
พระราชพิธีสังเวยอภิศิมหาราช
เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ ,, ๑๕๘

(๓๕)

๒๓. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสังเวชยอดีต
มหาราชณพลบัลลังก์มณฑลพระราชวังกรุงศรีอยุธยา
เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๙ หน้า ๑๖๑
๒๔. วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๖๕
๒๕. ภูเขาทอง พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๖๙
๒๖. วิเศษหาชาติ พระนครศรีอยุธยา ถ่ายจากชายฝั่ง
พระราชวังตะวันออก ,, ๑๗๑
๒๗. วัดเจ้าพระยาไทย พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๗๕
๒๘. เชิงสะพานบ้านด่าน ในพระนครศรีอยุธยา ,, ๑๗๗
๒๙. พระเจดีย์วัดสวนหลวงสยวรรค์ ในรัชกาลที่ ๖
โปรดให้เรียกว่าพระเจดีย์ศรีสุโยทัย อยู่ในบริเวณ
โรงพยาบาลพระนครศรีอยุธยา ,, ๑๘๑
๓๐. วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๘๓
๓๑. แผนที่พระนครศรีอยุธยาถ่ายเล่ม
-

ອາຍຸ ໒໐ ປີ

ອາຍຸ ໓໐ ປີ

ອາຍຸ ໔໐ ປີ

ອາຍຸ ໕໐ ປີ

ອາຍຸ ໕໕ ປີ

Mr. Ban Hithan

คำอุทิศกุศล

เมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์รับราชการครบ ๓ รอบ

ด้วยนับจาเดิมตั้งแต่ข้าพเจ้ารับราชการในตำแหน่งอาการยรรอง
ในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ในพระบรมมหาราชวัง มา
ตั้งแต่วันที่ ๘ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๓๒ มาจนถึงวันที่ ๘
มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๘ บรรจบครบ ๓ รอบนักษัตร
บริบูรณ์ ด้วยความสวัสดิ์ที่มีความเจริญเป็นลำดับมา และทั้งข้าพเจ้า
ได้รับราชการอยู่ในพระนครศรีอยุธยา นานมากกว่าผู้อื่น เป็นเหตุ
ให้ข้าพเจ้าเกิดอัปราโมทย์ในสุจริตกิริยาที่ปฏิบัติมาแต่ต้นจนบัดนี้
และระลึกถึงคุณูปการแห่งบูรพการี มีชนกชนนีผู้ยังเกิดเกล้าที่ยัง
กล่อมเกลี้ยงเลี้ยงดูมาตั้งแต่เป็นทารกจนเจริญวัย ทั้งคุณแห่ง
บูรพาจารย์ทั้งหลายทั้งที่เป็นเจ้านายและอำมาตย์ราชบุรุษ ที่ได้อบรม
สั่งสอนในนานาศิลปศาสตร์แก่ข้าพเจ้ามา กับทั้งระลึกถึงพระเดช
พระคุณในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณ์
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ
ชุบเลี้ยงพระราชทานยศบรรดาศักดิ์แก่ข้าพเจ้า ตั้งแต่ชั้นต่ำขึ้นมา
จนถึงบรรดาศักดิ์พระยาและยศชั้นมหาอำมาตย์ตรี พระราชทาน
เครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูงอีกหลายอย่าง และเครื่องยศตั้งแต่

(๓๘)

โตะทอง กาทอง ขึ้นมาจนถึงพานทอง ซึ่งเป็นเครื่องยศสำหรับ
ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ในเวลาที่ข้าพเจ้ายังมีอายุอยู่ในมัชฌิมวัย
และทั้งยังได้พระราชทานปูนนี้ยวักด้วยอาภรณ์และเครื่องอุปโภคบริโภค
เป็นพิเศษอีกหลายอย่าง มีพระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์และหีบ
บุหรีทองหลังฝามิตรภาพพระปรมาภิไธยลงยาราชาวาทิเป็นอาทิ บ้างสมัย
แม่พันธุ์ไม้อันเป็นผลาหารซึ่งทรงปลูกไว้ในพระราชอุทยานแรกเริ่ม
มีผล ก็ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เชิญมาพระราชทานข้าพเจ้า
ทั้งโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชกระแสในวิชาโบราณคดี นับ
ว่าพระองค์เป็นเจ้าชีวิตและเป็นบูรพาจารย์ของข้าพเจ้า อนึ่งพระบาท
สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ก็มีพระเดชพระคุณแก่ข้าพเจ้าเป็นอเนกประการ มีพระราชทาน
บรรดาศักดิ์ให้เป็นพระยา ดำรงศักดิ์นา'๑๐,๐๐๐ เป็นองคมนตรี
และเลื่อนยศขึ้นเป็นมหาอำมาตย์โท และ มหาเสวกโท เลื่อนตำแหน่ง
ขึ้นเป็นอุปราช ทั้งเป็นนายเสือบ้างแต่ขึ้นดำรงถึงนายกองใหญ่
เป็นราชองครักษ์ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูง ใน
ส่วนราชการและในส่วนพระองค์ ทั้งพระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์
ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์คุณพิเศษ เมื่ออภิเษกสมรสมีมงคลมาถึง
ข้าพเจ้าจึงปรารถนาที่จะบำเพ็ญกุศลสนองพระคุณบูรพการีและบูรพาจารย์
และสนองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระราชาธิบดีทั้งอดีตและปัจจุบัน
จึงได้สร้างพระพุทธรูปปฏิมากรปางถวายพระเนตร อุทิศกุศลให้เฉพาะ
ท่านขุนฤทธิศรคุณเสฐ์เป็นชนกองค์หนึ่ง พระพุทธรูปปฏิมากรปาง

ทรงพระรำพึง อุตฺตคุศลจะเพาะท่านไผ่ผู้ชนนี้ กับพระพุทฺธปฏิมากร
ทรงอุ้มบาตรไว้สำหรับสักการะองค์หนึ่ง กับสร้างหนังสือนิบาตชาดก
ตอนปฐมกนิยาตและฉกนิยาต ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ที่จะให้แปลลงพิมพ์ในภาษาไทยไว้สำหรับ
ผู้ศึกษาที่มิได้รู้ภาษาบาลีให้แพร่หลาย อุตฺตคุศลถวายในพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น

ครั้นถึงวันอาทิตย์ที่ ๗ มิถุนายน พระพุทฺธศักราช ๒๔๖๘
ได้เชิญพระพุทฺธคันธาราช ซึ่งข้าพเจ้าสร้างอุตฺตคุศลถวายในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในสมัยรัชสมัยเมื่อทรงพระชนม์ครบ
๕๐ พรรษา และเป็นครั้งแรกที่ข้าพเจ้ารับตำแหน่งหน้าที่สมุหเทศาภิบาล
มณฑลอยุธยาเป็นประธาน กับเชิญพระพุทฺธรูปถวายพระเนตร
พระพุทฺธรูปทรงพระรำพึง พระพุทฺธรูปทรงอุ้มบาตร กับพระชัย
ของโบราณ และพระพุทฺธรูปสำคัญ ซึ่งข้าพเจ้าได้ปฏิบัติบูชามา
แต่ยังเยาว์ ชนประติษฐานบนผ้าหมี่ ประกอบด้วยเครื่องบูชาอัน
ประณีตด้วยหิริญ เชิญพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทั้งสองพระองค์ และพระรูปเจ้านายที่มีพระเดชพระคุณประติษฐาน
ในที่อันควร ประทับด้วยยานาถูปณชาติตั้งเครื่องสักการะ เวลาบ่าย
นิมนต์พระสังฆเถร ๘ รูป เท่าจำนวนพระเนาวโลกุตตรธรรม ถวาย
ไตรจีวร ให้ครองแล้ว เจริญพระพุทฺธมณฑลในพรพินิตอันเป็นจวน
สถิตย์แห่งอุปราชมณฑลอยุธยา เวลาค่ำมีการเลี้ยงอาหารแก่ผู้มา
สโมสรมันนิบาต และมีน่านามหรสพ จุกตอกไม้เพลิงเป็นพุทฺธบูชา

รุ่งขึ้นณวันที่ ๘ มิถุนายน เวลาเช้า ถวายอาหารบิณฑบาตและไทยทาน
อุทิศเป็นจาคุ้ยจัยทั้ง ๔ แต่พระสังฆเถร ๘ รูป กับถวายสังฆทาน
แต่พระสงฆ์ ๓๖ รูป เท่าจำนวนบิณฑบาตมา แล้วมีพระธรรม
เทศนา เมื่อจบพราหมณ์ก็ได้อีกแวนเวียนเทียนสมโภชพระพุทธรูป
และพระบรมรูป กับพระรูป ตามคติไสยศาสตร์ เพื่อยรรณวจะให้
สมเด็จพระราชาธิบดี และเจ้านายผู้มีพระเดชพระคุณ เจริญพระศิริ
สวัสดิ์สถาพร

ข้าพเจ้าขออุทิศกุศลให้แก่ท่านชนุญที่ตรึงเสวฐชนก และท่าน
ไผ่ชนนี กับทั้งบรรพชิตบรรพชิตวิ ในสกุล เศษะคุปต์ สกกุล
กันตามระ และอุทิศให้แก่บรรพชาจารย์ มีท่านพระยาศรีสุนทรโวหาร
(น้อย อาจารย์ยางกร) ท่านพระยาโอวาทวรกิจ (แก่น โอวาทสาร)
กับอาจารย์อื่น ๆ ทั้งที่เป็นคนไทยและต่างประเทศ ซึ่งล่วงลับไปยัง
ปรโลกแล้ว และที่ยังคงชนม์ชีพอยู่ อนึ่งข้าพเจ้าขออุทิศกุศลถวาย
สนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระ
ปิยมหาราชาธิบดี ซึ่งทรงพระคุณธรรมอันประเสริฐ กับสมเด็จพระ
พระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และถวายอุทิศมหาราชทุกพระองค์
ซึ่งทรงปกครองสยามรัฐสีมาอาณาจักรพระนครศรีอยุธยา และ
กรุงธนบุรี กับอุทิศถวายในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรม
ราชวงศ์จักรี ณ กรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๔ พระองค์ กับอุทิศถวายพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมขุนมรพวงศ์ศิริพัฒน์ ปฐมสมุหเทศาภิบาลมณฑล
อยุธยา ซึ่งสิ้นพระชนม์ล่วงลับไปแล้วส่วนหนึ่ง กับข้าพเจ้าขอถวาย

(๔๑)

พระราชกุศลในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงพระเจริญพระราชศรีสวัสดิ์ เสด็จ
สถิตย์สถาพรอยู่ในรัตนราษีสรวรย์ กับถวายพระพรในพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงราชานุภาพ ผู้เป็นพระบรมพาจารย์และ
มีพระเดชพระคุณมา ขอกุศลที่ไต่บำเพ็ญในครั้งนั้นจงบันดาลให้
พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ทรงพระเจริญพระชนมสุขสถาพร
พิพัฒน์ ปราศจากสรรพโรคอาพาธภัยพิบัติทุกประการ.

เรื่องแก้คดีพระเจ้าปราสาททอง
อธิบายของสมเด็จพระยาตำราภานุภาพ

ปิ่น

วันที่ ๑๗ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๗๔

แจ้งความมายัง พระยาอนุนานราชชน

เจ้าคุณใคร่จะทราบว่าเพราะเหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรด
ให้พระยาโบราณราชธานินทร์แก้คดีพระเจ้าปราสาททองนั้น ฉันทพ
จะบอกไว้ด้วยทราบอยู่

เมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์เป็นสมุหนายกบาลมณฑลอยุธยา
นั้นเวลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปประทับ ณ
พระราชวังบางปะอินมีหน้าที่ต้องมาประจำราชสำนัก และตามเสด็จ
ประพาสที่ต่างๆ เป็นเหตุให้ไต่ถามหาเหตุและไต่ถามของพระราช
การสิ่งหนึ่ง ๆ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่า
พระยาโบราณ ได้พาดพิงถึงความรู้ โบราณคดีครั้งกรุงศรีอยุธยา ทั้ง
เรื่องพงศาวดาร และถิ่นสถานต่าง ๆ ยิ่งกว่าผู้อื่นโดยมาก ก็ทรง
พระเมตตาจนสนิทชิดชอบพระราชธรรมาธิบดี ในเวลาตรัสประภาษเรื่อง
โบราณคดีมักทรงชักใช้ให้พระยาโบราณออกความเห็นเรื่อง ๆ สมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงทรงสังเกตเห็น ว่าพระยาโบราณยำเกรงพระเจ้า

(๔๔)

แผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยา มาก ถ้าเรื่องที่สนทนากันเนื่องไปถึงพระราช
ปฏิบัติอันร้ายกาจเลวทรามของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด พระยา
โบราณเป็นแก้แทนเสมอ. ข้อนี้แหละเป็นมูลเหตุ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙
สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประทับ ณ พระราชวังบางปะอิน วันหนึ่ง
ตรัสประภาษเรื่องพงศาวดาร ทรงติเตียนพระเจ้าปราสาททอง พระยา
โบราณทูลแก้ จึงมีพระราชดำรัสว่า “พระยาโบราณชอบแก้ก็ดีแล้ว
ฉันจะเป็นใจทักฟ้องพระเจ้าปราสาททอง ให้พระยาโบราณเป็นทนาย
แก้ แล้วมาอ่านฟังกันเล่น” จึงทรงพระราชนิพนธ์กล่าวโทษพระเจ้า
ปราสาททองพระราชทานไปยังพระยาโบราณ ๆ ก็แต่งคำแก้ทูล
เกล้าฯ ถวาย เพราะฉะนั้นหนังสือ ๒ ฉบับนี้เป็นแต่อย่างหนึ่งสื่อแต่งเล่น
เท่านั้น แต่เมื่ออ่านคำแก้ของพระยาโบราณ ต้องชมที่กล้าปฏิเสธ
ข้อหาทุกข้อ แต่ใช้ถ้อยคำและหาอุปมามากมายอย่างเรียบร้อย
ควรนับว่าเป็นหนังสือแต่งดี แม้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็โปรด
คำแก้ของพระยาโบราณ.

พระราชกระแส

ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ว่าด้วยพระราชอัธยาศัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

แก้ถวายตามความคิดเห็น

ฉลาดในทางอธิบายมารยา ฉลาดในทางที่จะเรียนวิชาความรู้
ว่องไว แต่ไม่มีความอดทนที่จะเรียนให้รู้จริง คือปากรู้มากกว่าใจ
จนที่ไหนเขาที่นั่นด้วยความคิดว่าคงถูก เชื่อคิดว่ามีสติปัญญาเฉลียว
ไม่มีผู้ใดเสมอ ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งชอบยก และกล้าทำอะไร ๆ
ไม่มีความละอาย ทว่านึกว่าไม่มีใครรู้เท่า เป็นไพร่ตามสันดานเดิม
ในเมื่อเวลากริ้ว รวบรวมอัธยาศัยทั้งปวงนี้ จะอภัยพระยานให้เห็นได้
ดังต่อไปนี้

ฉลาดในอธิบายมารยานั้น คือเมื่อเวลาพระเจ้าทรงธรรมสรวรรค
มีความปรารถนาจะใคร่ใคร่ราชสมบัติ ข้อนี้นั้นควรจะยกเว้นไม่ติเตียน
เพราะพระเจ้าทรงธรรมไม่ได้เป็นผู้ที่ ควรจะเป็นเจ้าแผ่นดินยิ่งกว่าพระ
เจ้าปราสาททอง วิชาที่มีด้วยกัน ฝ่ายหนึ่งฉันทักขังพระไตรปิฎก
ฝ่ายหนึ่งเชื่อว่ามีเวทมนตร์ขลัง และสติปัญญามากกว่า เขาเป็น
คหบดีก็ควรปรารถนา

อาการที่จะเอาแผ่นดินนั้น เอาโดยทางมารยา คือยกพระ
เชษฐาซึ่งคงเป็นคนโง่กว่าพระศรีสิน พระบิดาคงมุ่งหมายจะให้
พระศรีสินรับสมบัติ จึงแกล้งไม่ยกสมบัติให้พระศรีสินซึ่งเป็นคนฉลาด
แต่มีโชคลาภก็ ฉลาดอย่างกักขฬะ พระศรีสินจึงไต่หน่อออกไป
คงจะคว่ำถูกอุบายอย่างหนึ่งอย่างใด จึงไม่ได้ทันต่อรบอย่างหนึ่ง
อย่างใดให้ล้มกับที่ว่าเป็นขบถ หลอกให้พี่น้องแย่งกัน ฆ่ากัน
สมประสงค์

แกล้งทำการศพให้คึกคัก แต่งคนให้ลือให้เจ้าแผ่นดินตกใจ
ผู้ทลือนั้น คือ จมื่นสรรเพชญ์ ซึ่งเป็นผู้ส่งข่าวนั่นเอง เข้ามาเป็น
ไส้ศึก พอหลอกให้ตกใจให้ไปรับสั่งให้หา ก็เลยพาลเป็นขบถ
หาว่าเจ้าแผ่นดินตระเตรียมให้คนขึ้นข่มขู่ ความนี้ก็ไม่จริง ปรากฏ
เมื่อยกมาแต่เวลาบ่าย ๓ โมง อยู่จน ๘ โมงเข้าไปพันประตู ไม่มีใคร
ทันรู้สึก ไม่ได้ต่อสู้กันเลย

คำอธิษฐานซึ่งอ้างเอาความปรารถนาโพธิญาณ เป็นสัจจา
ธิษฐาน นี่ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่า เยื่อหุ้มมาก

ทั้งพระอาทิตย์วงศ์ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน จนกระทั่งตลอดเลย เป็น
การมายาทั้งนั้น

ให้ช่างออกไปถ่ายอย่างพระนครหลวงจะมาสรางเป็นที่ประทับอัน
รู้ว่าเจ้าแผ่นดินเขมรมีบุญมาก เป็นไพร่ ๆ ลอยมาเป็นผู้มีบุญเหมือน
ทวี จึงอยากจะเอาอย่าง รู้ว่าใหญ่โตและทำด้วยศิลาทั้งนั้น แต่
ไม่รู้ว่าจะรูปร่างสถฐานเป็นอย่างไร หมายถึงจะอยู่ได้สยาย ครั้น

ไปด้วยมา หน้าตาเป็นวัดมากกว่าเป็นบ้าน แต่จะไม่ทำก็เสีย
เกียรติยศ จึงทำไปตามเลยเล็ก ๆ ไม่เอาพระทัยใส่เหมือนวัดชัย
วัฒนาราม ค้วยผิกหมาย จึงได้เลยค้ำมาจนเดี๋ยวนี้ เป็นพระยาน
ให้เห็นว่า รู้เร็วแต่ไม่ใช่รู้จริง

เรื่องมีลูกออกมาเห็นเป็น ๔ กร ไม่ควรเชื่อก็เชื่อ หรือถ้า
ไม่ใช่เชื่อจริง แกล้งเชื่อ ก็หาเกียรติยศอย่างฟุ้งสร้าน ลงโทษ
พระอาทิตย์วงศ์ว่านั่งบนกำแพงแก้วต่ำสูง ให้ไปปลุกเร้าไม้ไผ่
สองห้องอยู่วัดท่าทราย ค้วยหลวงว่าตัวมีบุญและคนนับถือมาก คงไม่
มีใครนับถือพระอาทิตย์วงศ์ ครั้นพระอาทิตย์วงศ์ได้พวกพ้อง ๒๐๐ คน
พระเจ้าปราสาททองไม่ได้ คึดต่อสู้ หนีด้วยความซลาด

เผาลกเฮอ พยเนื้อในท้อง เชื่อว่าต้องคุณ เป็นพระยานให้เห็นว่า
เชื่ออะไรยับเยินมาก เมื่อคนเขาคำราทึงน่าเสียมาก จึงมีผู้คิดทำ
ตำราขึ้นใหม่ ยิ่งเป็นวิชากระซิบกระซาบ คนก็ยิ่งเชื่อมากขึ้น

เห็นจะเป็นคนซกฉลวฟาร้องฟ้าผ่ามาก ได้ยินเสียงฟ้าผ่า ยัง
นึกว่าในวัง แล้วกลับเข้ามาดู ก็พบบพระนารายณ์ไม่ถูกสายฟ้า
สมประสงค์ไปข้างทางพระบารมีต่อไปอีก เลยขึ้นไปจนถึงฟ้าผ่าโรง
ช้างไม่ถูกช้าง ฟ้าผ่าที่บางปะอินไม่เป็นอันตราย ยิ่งรู้ลึกพระบารมี
กล้าชน

ลขคักราช ฟุ้ง ๆ ปลาทู ๆ มาแต่ไหน จากวิชาพราหมณ์ ๆ
ที่เขาว่าเวทมนตร์คาถาอะไรอ่อนไปหมด เพราะเป็นกลียุค ไม่เหมือน
ทวารวดี จึงคิดจะเปลี่ยนคักราชเป็นยันต์ให้เป็นทวารวดี คือเร่ง

ให้เป็นทวารบุคเร็ว ๆ เพราะบุคนั้นนับเป็นอนโลมปฏิโลม เป็น
กลียุค แล้วก็เลื่อนขึ้นเป็นทวารบุค แล้วเลื่อนขึ้นเป็นไตรทาศค
แล้วเลื่อนขึ้นกัตยค นี่เป็นปฏิโลม จึงได้หมายความว่าเปลี่ยนให้เลื่อนขึ้น
ไปตามปฏิโลม ด้วยบุญบารมีมากอาจจะเปลี่ยนกาลของโลก ซึ่งไม่
ให้กลับเป็นคฤไค จึงต้องว่าเสียงขารมีลยคักราช และยกย่องตัวเองว่า
การที่ทำนนั้นเป็นการสงเคราะห์แก่สัตว์โลก แต่ไม่รู้วิชานัยของการไหร
ว่าจะเป็นเหตุให้วันคืนเดือนปีคักราชเลอะเทอะไคเท่าไค ครั้นเมื่อ
ลยแล้ว คักราชนั้นใช้ไปไม่ไคเท่าไค จนนั่นกินพระนารายณ์ต้อง
หันไปใช้พุทธคักราช นี่เป็นสคยคคของความเย่อหยิ่งเชื่อบุญบารมี
และปรากฏว่า ความรู้ไม่มีอะไรที่รู้จริง

ไม่แต่เท่านั้น ใช้ขยายหลวม ๆ จะทักทักคังคังเขาเมืองพะม่า
เป็นเมืองขึ้น โดยรู้เรื่องว่า พระเจ้าอนโรธามังช่อมีชัยชนะแก่เมือง
ที่ใกล้เคียงทั่วกัน จึงตั้งจุลคักราช เมืองใดที่ใช้จุลคักราช เมืองนั้น
เคยอยู่ในอำนาจอนโรธามังช่อ ไม่ได้พิจารณาว่า อนโรธามังช่อนั้น
มีบุญด้วยบารมีสร้างมาแต่ปางหลัง มาอบรมให้เป็นผู้มีบุญใหญ่
ขึ้นเอง หรือด้วยกำลังปรายปราม เชื้อเขาฝ่ายข้างที่ว่าหาะไค
ซึ่งเป็นการอศักรรย์ อยากจะใคร่เชื่อบุญแล้วมาหาอย่าง พะม่า
ไม่ยอมไค เพราะใครเลยจะไม่รู้เท่า เขาไม่ไคอยู่ในอำนาจ
ไม่จำเป็นที่จะต้องทำไม่รู้เท่า เขาไม่ยอมไค ทรงคุณ

เลยพาลเปะปะให้เอาภัยชั่ววรคหัตต ซึ่งเป็นการหยาบคาย
เหลือเกิน โกรธอย่างไฟไร หากพะม่าเวลานั้นกำลังบ้านเมืองไม่ปกติ

มอญเป็นขบถ จึงมีไ้เกิดรบกันขึ้น ก็ไม่สู้รบเหตุผล ว่าทำไม
เขาจึงไม่มารบ กลับเชื่อว่าเพราะเขากลัวขบถ

โทรถวายฎีกาว่าไฟระโหม้วัง ขึ้นต้นชนของ และหนีออกไป
อยู่วัค บางคนเขาคิดเห็นว่าจะเป็นแกล้งเผา แต่เห็นจะไม่กล้าเผา
เพราะชลาทมากอยู่ มีแต่ไฟโหม้ที่ไหนเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไปคัย นี่
เจ้าแผ่นดินกลับหนีไฟ

รวมใจความว่า ในแผ่นดินนี้ไม่ได้ทำการอะไร เคยอย่างไร
ก็เป็นอย่างนั้น ขึ้นแต่ขบถกันอยู่อย่างเดียว แต่ความดีของพระเจ้า
ปราสาททองคงมีในทางที่รู้จักใช้คน ชุบเลี้ยงคนเป็น การงาน
อะไรที่เป็นการธรรมดายังคัยบัญชาได้แข็งแรง สติวิชาคไม่โลเล จึง
อยู่ในราชสมบัติได้ช้านาน ไม่มีภัยอันตรายอันใด

ความที่ว่ามันี้ เป็นกล่าวโทษพระเจ้าปราสาททอง และชม
พระเจ้าปราสาททองตามความเห็น ให้พระยาโบราณผู้เป็นเทศา
กรรเก่า แก่ไขว่ คำที่กล่าวติเตียนนั้น ไม่เป็นความจริงอย่างไร
ตามความเห็น จะได้เปลี่ยนความคิดที่หมิ่นประมาทนั้น

คำสนองพระราชกระแส

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เรียง

บางปะอิน

วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕
ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทาน
พระกระแสพระราชดำริที่ทรงเห็น ในพระราชอัธยาศัยของพระเจ้า
ปราสาททอง มาให้ข้าพระพุทธเจ้าแก้ไขตามความเห็นนั้น พระเดช
พระคุณแล่นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับใส่เกล้าใส่กระหม่อม พิจารณาให้ใคร่ครวญ
กุดลอกแล้ว เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า การที่จะแก้ไขพระราชดำริที่
ได้ทรงกล่าวไว้นั้น เป็นความยากอย่างยิ่ง พ้นจากวิสัยภูมิวิชา
ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้เล่าเรียนมา แต่เหตุด้วยมีพระบรมราชโองการ
เฉพาะแก่ข้าพระพุทธเจ้า จึงจำเป็นต้องแก้ไขไปตามความเห็น แม้
การที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณามานี้ จะมีข้อที่ไม่ถูกต้องตามแบบ
ฉบับ และพระราชอัธยาศัยประการใด ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทาน
พระมหากรุณาพระราชทานอภัยแก่ข้าพระพุทธเจ้า ผู้ซึ่งแรกศึกษา
วิชาพงศาวดาร ยังมีความรู้ชั้นช้อย่นั้น

๑. ตามที่ทรงพระราชดำริเห็นว่า อาการที่พระเจ้าปราสาททองจะเอาแผ่นดินนั้น เอาโดยทางมารยา คือเกลี้ยยกพระเชษฐา ซึ่งคงเป็นคนไวกว่าพระศรีสิน ที่พระบิดาคุมหมายจะให้รับราชสมบัติ และหลอกให้พี่น้องแย่งกันจนฆ่ากันสมประสงค์นั้น ข้าพระพุทธเจ้า เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าพระเจ้าปราสาททองปองที่จะเอาราชสมบัติ อยู่แล้ว ถึงพระศรีสินจะไต่เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ก็คงจะรักษาพระองค์ ไม่รอกไปเหมือนกัน เพราะกำลังวังชาและอำนาจของพระเจ้าปราสาททองในเวลานั้นมีมากนัก ซึ่งยกพระเชษฐาขึ้นครองราชสมบัตินั้น เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คงทำตามโบราณราชประเพณี ที่ต้องยกพี่ขึ้นเป็นใหญ่กว่าน้อง ประการหนึ่งถ้าหากยกพระศรีสินขึ้นครองราชสมบัติแล้ว พระเชษฐากับพระศรีสินก็คงจะขาดหมางไม่ปรองดอง คึกฆ่าฟันกันไปเหมือนกัน

๒. ตามที่ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าปราสาททองเกลี้ยทำการ ศพให้ คึกคัก แต่งคนให้ล่อให้พระเจ้าแผ่นดินตกพระทัย พอให้ไปรับสั่งให้หากี่เลยพลเป็นขบถนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ในเวลานั้นพระเจ้าปราสาททองเป็นเจ้าพระยาภูลาไหมสรีวงศ์ เป็นประธานในราชการแผ่นดิน จะทำการงานอันใดก็คงมีผู้ไปช่วยเหลือ เพื่อการประจบ และพระเชษฐาในเวลานั้น ก็คงจะอ่อนแอแค้นเค็มที่อยู่แล้ว ถึงในข้อที่ว่า ตระเตรียมคนให้ขึ้นล้อมล้อมวังนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า น่าจะรับสั่งให้ตระเตรียมจริง เพราะทรงตกพระทัยและหวาดอยู่แล้ว แต่เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คงจะไม่

ไต่คนมาขึ้นข้อมล้อมวังตามรั้ววัง ด้วยข้าราชการคงจะไปฝากฝ่ายกับ
พระเจ้าปราสาททองเสียหมด จึงไม่ได้ต่อสู้กัน

๓. ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า ที่ตั้งพระอาทิตย์วงศ์ขึ้นเป็น
พระเจ้าแผ่นดินจนกระทั่งถอยเสีย เป็นการมาช้านาน ข้าพระพุทธเจ้า
เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ในเรื่องนี้จำเป็นพระเจ้าปราสาททองจะต้องทรง
ทำเช่นนั้น ด้วยพระอาทิตย์วงศ์ยังมีอยู่ ถ้าหากจะเอาราชสมบัติ
เสียทีเดียว คนทั้งปวงก็จะเห็นว่าเป็นขบถฆ่าพระเชษฐาเพื่อเอาราช
สมบัติ

๔. ในข้อที่ให้ช่างออกไปถ่ายอย่างพระนครหลวง จะมาทำ
เป็นที่ประทับร้อน ครั้นไปถ่ายมา หน้าตาเป็นวัดมากกว่าเป็นวัง
จึงทำไปตามเล็ก ๆ ไม่เอาพระทัยใส่เหมือนวัดชัยวัฒนาราม ทรง
พระราชดำริเห็นว่า เป็นพระยานให้เห็นว่า รู้เร็วแต่ไม่ใช่รู้จริงนั้น
ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า การที่ให้ช่างไปถ่ายอย่างพระนคร
หลวงมาสร้างในพระนครนั้น ก็ด้วยเหตุที่จะแสดงพระเกียรติยศว่า
กรุงศรีอยุธยาในเวลานั้น มีกำลังและอำนาจมาก ถึงกับไปถ่ายเอา
อย่างปราสาทศิลาพระนครหลวง ซึ่งคนในเวลานั้นถือว่าเป็นของเทวดา
สร้าง มาไว้ในบ้านเมืองได้ ถึงจะประทับในนั้นไม่ได้ ก็ก็น่าจะ
ไม่เป็นที่เสียหายอย่างไร

๕. เรื่องมีพระราชชบตร ออกมาเห็นเป็นลัทธิไม่ควรเชื่อกัน
ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าไม่ทรงเชื่อและไปทรงคักค้ำ
ผู้อื่นที่เขาเชื่อจนแพร่หลายออกไปแล้ว ก็น่าจะเป็นข้อลบกทอนพระ

เกียรติยศอยู่ และน่าจะทรงเห็นว่า ในการที่เชื้อหรือเกลี้ยงทรงเชื่อนั้น ก็คงเป็นแต่พระเกียรติยศไปอย่างเดียว เป็นทางที่จะเพิ่มพระบารมี ให้แก่กล้าขึ้น

๖. ในข้อซึ่งทรงหลงว่า มีบุญและคนนับถือมาก ครั้น พระอาทิตย์วงศ์ได้พวก ๒๐๐ คนยกมา พระเจ้าปราสาททองก็มีได้ ต่อสู้ หนีด้วยความขลาดนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ในเวลานั้นคงจะทรงวางพระทัยว่าจะไม่มีผู้ใดกล้าคิดทำอันตราย จึง มิได้จัดการป้องกันรักษาให้ทั่วถึง พระอาทิตย์วงศ์จึงยกเข้าไปในวัง ได้ โดยไม่ทันรู้พระองค์ ก็ควรจะเสด็จหลบหลีกออกเสียจากวังซึ่ง ใกล้ต่อข้าศึก เพื่อไปรวบรวมกำลังต่อสู้ และการที่เสด็จนั้น ก็มีได้ ไปไกลจากวังเพียงใด เสด็จลงประทับอยู่ในเรือพระที่นั่งลอยลำอยู่ที่ หน้าพระฉนวนเท่านั้น จะถือเอาเป็นขลาดแท้ ที่เกี่ยวข้องไม่ได้ ถ้าศึก พระทัยใหญ่ ก็คงเสด็จไปจนถึงเกาะมหาพราหมณ์

๗. พระราชทานเพลิงพระเจ้าลูกเธอ ได้เมื่อในพระอุทร เชื่อว่า ต้องคุณ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ในเวลานั้นเป็นสมัย ที่เล่นเวทมนตร์คาถา และทำหรรษาทำคุณไสย ก็คงมีอยู่เป็น อันมาก ก็เมื่อได้พบสิ่งที่ต้องในคำราก็น่าจะเชื่ออยู่ โดยเหตุว่า ในชั้นต้นได้เชื่อและนับถือเวทมนตร์คาถาเสียแล้ว และทั้งเวทมนตร์ ในเวลานั้นก็ลบล้างให้ผลแก่ผู้ถือ กล่าวคือพระเจ้าทรงธรรมกับพระเจ้า ปราสาททองนั่นเอง เป็นผู้ ที่ถือเวทมนตร์จึก และเห็นกันว่าได้ ราชสมบัติเพราะเวทมนตร์

๘. เรื่องฟ้าผ่าไม่ถูกพระองค์กับพระนารายณ์และช้างนั้น ข้าพระพทเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ถึงจะผ่าห่างหน่อยใกล้นิด ก็ควร จะทรงปลื้มในพระบารมี ด้วยเหตุลือกันว่า ไฟฟ้าเป็นของสำคัญ อันร้ายแรง ก็เมื่อทำให้คนเข้าใจกันไปว่า แต่ฟ้าผ่าก็ยังไม่ถูกต้อง พระองค์และพระราชบุตร โดยที่สดแต่ช้างคันก็มีได้เป็นอันตรายเป็นอัน ก็เป็นการเพิ่มพระบารมีที่จะทำให้คนเกรงกลัวพระเดชานุภาพมากขึ้น

๙. เรื่องลอบศักราชนั้น ข้าพระพทเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ก็เป็นการดั่งพระทัยในทางดี และเพื่อที่จะแสดงพระกรุณาแก่ราษฎร ซึ่งเป็นเหตุที่จะให้ราษฎรมีความนิยมนับถือมากขึ้น แต่ในข้อที่จะทำ ให้วันคืนเดือนปีศักราชเลอะเทอะไปนั้น จะโทษแต่พระเจ้าปราสาททอง พระองค์เดียวเห็นจะไม่ได้ ข้าพระพทเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า น่าจะเป็นจากพระโหราธิบดี ด้วยเป็นคนที่ทรงเชื่อถือมากอยู่

๑๐. ในข้อที่ใช้ขยายจะเอาเมืองพะม่าเป็นเมืองขึ้นนั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า พระเจ้าปราสาททองคงจะทรงทราบอยู่แล้วว่า พะม่าเวลานั้นบ้านเมืองกำลังรวนเรไม่เป็นปกติ ก็เป็นช่องที่จะครองดู ถ้าสำเร็จตามพระราชดำริ ก็เป็นทางดีแก่ไทย ถ้าไม่สำเร็จ ก็คงทรงนึกว่าไม่เป็นการเสียหายอะไร

๑๑. เรื่องเอกกับข้าวรศักระทุพพะมานั้น ข้าพระเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ท่านทูตที่มาจะเป็นคนกักขฬะ และมาทำการหรือพูดจาหมิ่นประมาทอย่างแรงขึ้นอย่างไร และเป็นด้วยเหตุข้าพระทัยอยู่แล้วว่า เมืองพะม่าเวลานั้นอ่อนแอ แต่กิริยาของทูตโหดเกินกับกำลัง

ของบ้านเมือง จึงลงโทษทุกแต่พอให้รู้สึก มิได้ให้เจ็บปวดอย่างไร เห็นจะนับว่าเป็นโทษอย่างเบาในเวลานั้น

๑๒. ในข้อที่ทรงพระราชดำริเห็นว่า การที่เฝ้ากับข้าวยาคคีระ ทุตเป็นการหยายคายเหลือเกิน โกรธเหมือนไฟร่นั้น ข้าพระพุทธเจ้า เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า สันดานของบุคคลนั้นก็เหมือนดังวาสนา ซึ่งมีมาในพระชาติว่า จะตัดขาดได้ก็เฉพาะแต่พระพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น แต่ถึงชั้นพระอรหันต์ก็ยังขาดไม่ได้ ดังเช่นพระสาวกตรีภูมิเคยเป็นวนร เมื่อถึงชาติที่สุดก็ยังมกิริยาวานรติดอยู่ในพระองค์

๑๓. เรื่องโหรถวายฎีกาว่าไฟจะไหม้วัง ขนของหนีออกไป อยู่วันนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คงจะเป็นด้วยเชื้อพระโหราธิเบศร์ ด้วยท่านโหรผู้นี้คนแม่นยำนัก และครั้งนี้ว่าไฟจะไหม้วัง ก็เมื่อทรงเชื่อแล้วจะประทับอยู่ในวังซึ่งจะถูกไฟไหม้อย่างไรได้ เป็นการจำเป็นที่จะต้องเสด็จออกไปเสียให้ห่างสักหน่อย แต่ถึงกระนั้นก็ปรากฏว่า ไฟเตรียมการป้องกันไว้เต็มที่ และทั้งไฟก็ไหม้วังจริงด้วย จะหาว่าคนและฉลาดก็ไม่สู้ถนัดนัก

๑๔. คำอธิษฐานซึ่งอ้างเอาความปรารถนาโพธิญาณ ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า เป็นการเย่อหยิ่งนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คงจะทรงตาม ๆ กันไป เช่นพระเจ้าทรงธรรมเองก็น่าจะได้กล่าวอย่างนี้เหมือนกัน

รวบรวมใจความในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าในสมัยนั้นน่าจะนับเอาว่าเป็นการเรียบร้อย

กว่าข้างแผ่นดิน เพราะบ้านเมืองก็ร่ายกายเป็นปกติปราศจากข้าศึก
ภายนอกภายใน และจะเป็นแผ่นดินที่มีอำนาจแข็งแรงอยู่ จะทำ
อะไรก็ได้ เช่นกริ้วทศพระมาเอกับข้าวรคศิระ พระมาก็ไม่อาจ
มาทำอะไรได้ จึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คนในสมัยนั้นคงจะเห็นว่า
เป็นเกียรติยศ และอำนาจของเมืองไทย และน่าจะไม่มีผู้ใดคิดเคียน
ในเวลานั้นเลย เพราะความนิยมของคนชั้นนั้นเป็นเช่นนั้น ครั้น
ต่อมาขึ้น เมื่อคึกคักก็ราชก็เป็นเวลาที่ดินแผ่นดินพระเจ้าปราสาท
ทองมาแล้วถึง ๒๕๐ ปีเศษ เป็นคนละสมัย ความนิยมก็เปลี่ยน
แปลงกันไปกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า
ด้วยกระหม่อมดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาโบราณบุญรักษ์

โบราณศาลา^(๑) กรุงเก่า

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร ศก ๑๒๖

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายตำนาน
กรุงเก่า ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้เรียบเรียงขึ้นโดยความเห็นในการ
พิจารณาโบราณคดี สันองพระเดชพระคุณในงานพระราชพิธีรัชมงคล
และหนังสือฉบับนี้จะเป็นฉบับต้นแห่งรายงานการตรวจสอบ
โบราณสถานในส่วนหนึ่ง ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้พิจารณามาแล้ว
เมื่อต่อไปถ้าข้าพระพุทธเจ้าพิจารณาในส่วนอื่นได้ความประการใด
ข้าพระพุทธเจ้าจะได้เรียบเรียงความเห็นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย
ภายหลัง

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

พระยาโบราณบุรานุรักษ์

(๑) ส้มเต๋จ ๑ เจ้าฟ้ากรมพระนครานุวัตติวงศ์ ครั้งเสด็จดำรง
ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง เสด็จขึ้นไปตรวจการทำพระที่นั่งสุรเพ็ชฎ
มหาปราสาท โปรดให้เรียกเรือนพักของผู้ตรวจการว่า โบราณศาลา ดังมี
คำอธิบายแจ้งอยู่ในหน้า ๓๐๘

คำนำ

ตำนานกรุงเก่านี้ พึ่งมีความคิดเรียบเรียงขึ้นตามทันกันได้
ในระหว่างเวลาว่าง ตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพชญ์ ซึ่งเป็นเวลา
กำลังฉกฉกรหามีเวลาน้อย ไม่พอที่จะตรวจสอบกับตำราทั้งหมด
ให้ละเอียดได้ ทั้งการพิมพ์ก็เร่งรัดที่จะให้แล้วเร็วทันวันงาน
พระราชพิธีรัชมงคล และการที่ทำโดยรีบร้อนเช่นนี้ ก็ย่อมจะมีที่ผิด
พลั้งอยู่เป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นถ้าหนังสือฉบับนี้จะมีที่คลาดเคลื่อน
ประการใด ขอท่านผู้อ่านทั้งหลายจงโปรดให้อภัยแก่ผู้เรียบเรียง
และขอให้เป็นที่เข้าใจไว้ว่า ถ้าจะมีที่ผิด ก็เป็นด้วยความพลั้งเผลอ
และตรวจตราไม่ละเอียด หรือความเข้าใจผิดของผู้เรียบเรียง แต่ไม่ใช่
เป็นด้วยผู้เรียบเรียงตั้งใจจะให้ท่านทั้งหลายเข้าใจผิดกับความจริง

อนึ่งตามโบราณสถานแต่ก่อนมา เป็นที่รกรกแล้วไปด้วยต้นไม้
และเครือเขาเถาวัลย์ปกคลุม ยิงในพระราชวัง รูปสลักลายพระที่นั่ง
คำหนักน้อยใหญ่และสถานต่าง ๆ ก็จมอยู่ในโคลนและเนินสูงเหลือที่
จะเห็นให้ทั่วถึงได้ มาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ นี้ ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้จัดพระราชวังเป็นที่ทรงบำเพ็ญ
พระราชกุศล ในพระราชพิธีรัชมงคล ซึ่งได้เสด็จเถลิงถวัลย
ราชสมบัติบรมราชาภิเษกมาได้ ๕๐ ปี เท่ากับรัชกาลสมเด็จพระ
พระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ ซึ่งเสวยราชสมบัติในกรุงเทพมหานคร

ศรีอยุธยา ซึ่งเป็นเวลานั้นยาวกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นนั้น
 โบราณสถานซึ่งจมดินและรกร้างมากกว่าร้อยปี ก็ผุดขึ้นเห็นรูปทรง
 ลวดลายและเศียรสะอาต ด้วยอำนาจพระบารมี เพราะฉะนั้นผู้
 เรียบเรียงตำนานนี้ ขอชักชวนท่านทั้งหลายบรรดาที่ได้มาชม
 พระบรมโพธิสมภาร จงอธิษฐานน้ำใจถวายพระพรไชยมงคลขอให้
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระเจริญ พระชนมายุยืนนาน
 จงเสด็จดำรงอยู่ในศิริราชสมบัติโดยทรงพระเกษมสำราญ นิราศ
 สรรพโรคพิบัติอยู่ทั่ววันตรายทั้งปวง เทอญ

โบราณศาลากรุงเก่า

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร ศก ๑๒๖

พระยาโบราณบุรณรักษ์

ภาพฝีพระหัตถ์

(พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการประกวดภาพสำหรับผู้
ชอบเขียน ฅศาลาวรรณัญย์เวทีสถาน พระราชวังบางปะอิน พ.ศ. ๒๔๖๓)

“ ๖ ” เจ้าคุณกรุง (พระยาโบราณราชธานินทร์, ภาพล้อ
เส้นหมึก)

ဦး
မောင်
မောင်

ဘုရားရှင်

ตำนานกรุงเก่า^(๑)

ตอน ๑ ประวัติกรุงเก่า

พระราชพงศาวดารสังเขป

เมืองหนึ่งซึ่งอยู่เหนือจากกรุงเทพมหานครขึ้นไปก็เรียกกันว่า
กรุงเก่าในเวลานั้น ไซ้จะได้เป็นเมืองหลวงของประเทศสยามเพราะ
แต่ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) เสด็จมาสร้างเป็นพระนครขึ้น
ที่หนองโสนเป็นคราวแรกก็หาไม่ ตามตำนานโบราณมีพระราช
พงศาวดารเหนือเป็นต้น กล่าวความซัดเจนว่า เมืองนี้ก่อนแต่
ศักราช ๓๐๐ ปีขึ้นไป ก็เคยได้เป็นเมืองหลวงของประเทศสยาม
ชื่อว่ากรุงศรีอยุธยา มีกษัตริย์ทรงปกครองสืบต่อมาเป็นหลาย
พระองค์ แต่ความในพระราชพงศาวดารฉบับนั้น บอกพระองค์ไม่ใคร่
จะติดต่อกันได้ ลงท้ายชื่อกรุงศรีอยุธยาสูญหายไปเป็นเมือง
เรียกว่าเมืองเสนาราชนคร จึงเห็นว่าคงจะเป็นตัวกรุงศรีอยุธยา
เสื่อมดอยลง เมืองอันมีอำนาจเข้มแข็งก็ปกแผ่ลงมาได้ไปเป็นเมืองขึ้น
จึงได้ลี้ตจากกรุงลงเป็นเมืองไป

ครั้นเมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปี พระเจ้าอู่ทองเป็นกษัตริย์ในราช
วงศ์เชียงราย ซึ่งเสวยราชสมบัติในเมืองเทพนคร เมืองนี้ที่ระออยู่

(๑) พิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ โรงพิมพ์อักษรนิติ

ใกล้กับเมืองที่มีอำนาจ จะเป็นทีคับแคบ ซึ่งพระเจ้าอยู่ทอจะขยาย
เขตต์แดนออกไปอีกไม่ได้ หรือกลัวเมืองอื่นจะมาทำอันตรายได้ง่าย
ในอย่างใด จึงได้เสด็จลงมาทรงสร้างเมืองหลวงขึ้นที่ตำบลหนอง
โสนข้างทิศตะวันตกกรุงศรีอยุธยา ซึ่งไม่ไปตั้งที่กรุงเดิมนั้นก็คง
จะทรงเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาไ้แม่น้ำแต่ด้านเดียว ที่ ๆ สร้างกรุงใหม่
ไ้แม่น้ำถึง ๓ ด้าน เมื่อสร้างกรุงแล้วจึงขนานนามพระนครใหม่ว่า
กรุงเทพมหานครบวรทวารวดีศรีอยุธยา ต่อมาเรียกว่ากรุงเทพ
ทวารวดีบ้าง กรุงศรีอยุธยาบ้าง แต่ชื่อศรีอยุธยาเป็นต้นนิยมใช้เรียก
กันมาก ตลอดถึงต่างประเทศ และพม่า มอญ เขมร ลาว
ก็เรียกเมืองไทยว่ากรุงศรีอยุธยา แต่ฝรั่งใช้คำหัวนเรียกว่าอยุธยา
ก็เพราะกลัวชื่อศรีอยุธยาเคยเป็นชื่อเมืองหลวงของประเทศสยามมาช้านานแล้ว
พระเจ้าอยู่ทอเสด็จมาครองราชสมบัติในกรุงเทพทวารวดี
เฉลิมพระบรมนามาภิไธยขึ้นเป็นสมเด็จพระรามาธิบดี คือประกาศ
แสดงความอิสสรภาพของประเทศเป็นเอกราช เมื่อสุกสันรัชกาล
ของสมเด็จพระรามาธิบดี (อยู่ทอ) แล้ว ก็มีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
ไ้เสวยราชสมบัติสืบต่อมา ยกเลิแต่ขุนวรวงศาธิราช ซึ่งไม่นับเข้า
ในลำดับกษัตริย์ในพระราชพงศาวดารไ้ ๑๕ พระองค์ ถึงแผ่นดิน
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ในระหว่าง ๑๕ รัชกาลนี้ บางแผ่นดิน
ก็ไ้มีการยกทัพไปปราบปรามหัวเมืองและประเทศที่ใกล้เคียง คือ
หัวเมืองเหนือและลาว เขมร มลายู หลายครั้ง อนึ่งในสมัยแผ่นดิน
สมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้น กษัตริย์กรุงหงสาวดีทรงพระนาม

ตะเบงชเวต^๕ พงศาวดารมอญเรียกพระเจ้ามังส่วยหรืออีกนัยหนึ่งว่า
 มังโส^๖ ตั้งต้นก่อนการสงครามยกทัพพระม้ามอญ เข้ามาตีกรุงทวาร
 วรา^๗ ถึง ๒ ครั้งก็หาได้ไม่ มาภายหลังเมื่อพระเจ้าตะเบงชเวต^๕
 ตัยสวญ^๘ไปแล้ว บุเรงนอง^๙เชื้อพระวงศ์ได้เป็นพระเจ้ากรุงหงสาวดี
 ในพงศาวดารมอญเรียกพระเจ้าฝรั่งมังศรี หรืออีกนัยหนึ่งเรียกพระเจ้า
 ชนเรลีย^{๑๐} เพราะเป็นผู้มีอำนาจมาก ยกทัพพระม้ามอญมาตี
 กรุงทวารวรา^๗อีก ๒ ครั้ง ครึ่งหลังได้^{๑๑}ในแผ่นดินสมเด็จพระมหา
 ธรรมราชา เมื่อจุลศักราช ๙๑๘ ปี พระเจ้าหงสาวดีจึงตั้งให้พระมหา
 ธรรมราชาครองราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพชญ์ นัยเป็น
 พระองค์ที่ ๑ ในพระนามนี้ ครึ่งนั้นกรุงทวารวรา^๗ก็ตกไปอยู่ใน
 อำนาจกรุงหงสาวดี มาจนถึงจุลศักราช ๙๒๗ สมเด็จพระนเรศวรเป็น
 เจ้าได้ทรงพระอุสาห์เริ่มก่อกบฏเอาประเทศสยามออกพ้นจากอำนาจกรุง
 หงสาวดี กลับตั้งขึ้นเป็นเอกราช และมีอำนาจใหญ่ ได้ทำสงคราม
 กับมอญพระม้ามัชย^{๑๒}ได้แผ่นดินมอญมาเป็นเมืองขึ้น ล่วงมาได้ ๑๕
 แผ่นดิน ในระหว่างนี้ก็แต่ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ที่^{๑๓}ได้
 ทรงแต่งกองทัพไปตีเมืองพระม้ามากับเมืองเชียงใหม่ ถึงในแผ่นดิน
 สมเด็จพระบรมราชาพระองค์ที่ ๓ นัยตามลำดับกษัตริย์เป็นพระเจ้า
 แผ่นดินที่ ๓๓ พระนามเดิมเจ้าฟ้าเอกทัศ^{๑๔}กรมขุนอนรักษ์มนตรี เมื่อ
 เสวยราชสมบัติแล้วมีพระนามพิเศษอีกอย่างหนึ่งเรียกว่า พระเจ้าอยู่หัว
 พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ท่อออกพระนามดังนี้ ก็เป็นกษัตริย์ที่^{๑๕}
 ไปรบประทับอยู่ในพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ คนทั้งหลายจึงได้เรียก

ตามนามพระที่นั่ง ในครั้งนั้นข้างฝ่ายพระมา มังลองไต่เป็นพระเจ้าแผ่นดิน มีชื่อใหม่ว่าพระเจ้าอลองพญา ยกทัพมาตีกรุงเทพทวารวดีครั้งที่ ๑ ไม่ได้ เลิกทัพกลับไปด้วยสูญในกลางทาง ภายหลังมังระราชบุตรผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินพะม่า จึงแต่งตั้งให้มังมหานรธาภิเษกเป็นแม่ทัพยกเข้ามาตีกรุงอีกครั้งหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์เสวยราชสมบัติได้ ๘ พรรษา เมื่อจุลศักราช ๑๑๒๘ ปี กรุงเทพทวารวดีก็เสียแก่กองทัพพะม่าเข้าตี พะม่าเก็บบริวารพืชสมบัติและเครื่องศาสตราวุธ แล้วเอาไฟเผาพระราชวังและวัดวาอารามบ้านเรือนข้าราชการราษฎรเป็นอันตราย กวาดต้อนพระราชวงศานุวงศ์ครอบครัวข้าราชการราษฎรไปเมืองอังวะประมาณ ๓๐๐๐๐ เศษ แต่ที่แตกหนีเที่ยวเร่ร่อนตามป่าดงและหัวเมืองต่าง ๆ ที่ชอกช้ำกลั้มตายเสียก็มาก แม่ทัพพะม่าทั้งให้พระนายกองอยู่รักษากรุง สำหรับรวบรวมผู้คนซึ่งยังแตกฉานซ่านเซ็นอยู่ในที่ต่าง ๆ พระนายกองทั้งค่ายอยู่ที่โพสามพัน พระนายกองคนนี้เป็นมอญเก่าอยู่ในกรุงมีความชอบที่เข้ารับอาสาพะม่า ไปตีค่ายบางระจันแตก และคงจะทำการรบพุ่งในที่อื่นแข็งแรงจนพะม่าไว้ใจ จึงตั้งให้เป็นที่สุดคำไทยเรียกว่าพระนายกอง

คึกขายุกรุงเทพทวารวดีแต่แรก ที่สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ทรงตั้งเป็นเอกราชมาจนเสียกรุงแก่พระเจ้าบุเรงนองกรุงหงสาวดี ในแผ่นดินพระมหินทราธิราชนับได้ ๒๐๖ ปี ตกไปอยู่ในอำนาจกรุง

หงสาวดี ๔ ปี เมื่อจุลศักราช ๔๒๗ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า
 ได้ทรงก่อกำเนิดจากอำนาจกรุงหงสาวดี กลับเป็นเอกราชมาจน
 เสียกรุงแก่พม่าซ้ำอีก ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์
 อัมรินทร์ นับได้ ๒๐๒ ปี รวมอายุกรุงทวารวดีแต่แรกสร้างจนถึง
 แก่พม่าเข้าจามีตร ๓ ยุคได้ ๔๑๗ ปี

พระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพมหานครที่

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สั ก รัชกาล ศักราช
	<u>พระราชนวศัเชิงบาย</u>			
๑	สมเด็จพระรามาธิบดี พระ องค์ที่ ๑ คือพระเจ้าอู่ทอง	๗๑๒	๒๐ ปี	๗๓๑
๒	สมเด็จพระราเมศวร (ครอง ที่ ๑)	๗๓๑	๑ปีหย่อน	๗๓๒
	<u>พระราชนวศัสุพรรณ</u>			
๓	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๑ พระเจ้าพญามิ เถช นัยหนึ่งว่ามหาเถช ก็เรียก (ขุนหลวงพริ้ว)	๗๓๒	๑๓ ปี	๗๔๕
๔	สมเด็จพระเจ้าทองจันทร์ พระ เจ้าทองลั่นก็เรียก	๗๔๕	๗ วัน	๗๔๕
	<u>พระราชนวศัเชิงบาย</u>			
๒	สมเด็จพระราเมศวร (ครอง ที่ ๒)	๗๔๕	๖ ปี	๗๔๗

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	ศก รัชกาล ศักราช
๕	สมเด็จพระเจ้ารามราชาธิราช (พระยาราม) <u>พระราชวงศ์สุพรรณ</u>	๗๔๘	๑๔ ปีเศษ	๗๖๓
๖	สมเด็จพระอินทราชา พระ องค์ที่ ๑ อีกพระนามหนึ่ง เรียกพระมหานครินทราชา ธิราช	๗๖๓	๑๗ ปีเศษ	๗๘๐
๗	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๒ (เจ้าสาม พระยา)	๗๘๐	๑๖ ปีเศษ	๗๙๖
๘	สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ	๗๙๖	๑๖ ปี	๘๑๑
๙	สมเด็จพระอินทราชา พระ องค์ที่ ๒	๘๑๑	๒๒ ปี	๘๓๒
๑๐	สมเด็จพระรามาธิบดีที่พระ องค์ที่ ๒	๘๓๒	๔๐ ปี	๘๗๑
๑๑	สมเด็จพระบรมราชามาหา พุทธางกูร	๘๗๑	๕ ปี	๘๗๕

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สั ก ราชกาล ศักราช
๑๒	สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์	๘๗๕	๕ เดือน	๘๗๖
๑๓	สมเด็จพระชัยราชาธิราช	๘๗๖	๑๔ ปี	๘๘๙
๑๔	สมเด็จพระยอศุภ	๘๘๙	๒ ปีครึ่ง	๘๙๑
๑๕	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ครั้งที่ ๑)	๘๙๐	๒๔ ปี	๙๑๔
๑๖	สมเด็จพระนรินทรราชา (ครั้งที่ ๑)	๙๑๔	๒ ปี	๙๑๖
๑๕	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ครั้งที่ ๒)	๙๑๖	๑ ปี	๙๑๗
๑๖	สมเด็จพระนรินทรราชา (ครั้งที่ ๒)	๙๑๗	๑ปีหยาบ	๙๑๘
พระราชวงศ์สุโขทัย				
๑๗	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๑ (พระมหาธรรม ราชา)	๙๑๘	๒๒ ปี	๙๔๐
๑๘	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๒ คือสมเด็จพระ นเรศวรมหาราช	๙๔๐	๑๕ ปี	๙๕๔

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สั ก ษ า ล ศักราช
๑๙	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๓ คือสมเด็จพระ เอกาทศรถุมหาราช	๙๕๕	๘ ปี	๙๖๓
๒๐	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๔ (เจ้าฟ้าศรี เสาวภาคย์)	๙๖๓	๑ ปี ๒ เดือน	๙๖๔
<u>พระราชวงศ์ทรงธรรม</u>				
๒๑	สมเด็จพระบรมราชา พระ องค์ที่ ๑ อีกนัยหนึ่งเรียกว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงธรรม อย่างหนึ่งเรียก ว่าพระเจ้าทรงธรรม (พระ พิมลธรรม)	๙๖๔	๒๕ ปีเศษ	๙๘๙
๒๒	สมเด็จพระบรมราชา พระ องค์ที่ ๒ คือพระเชษฐา ธิราช	๙๘๙	๑๒ เดือน	๙๙๑
๒๓	สมเด็จพระอาทิตย์วงศ์	๙๙๑	๖ เดือน	๙๙๒

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สั ก ราช ศักราช
	พระราชวงศ์ปราสาททอง			
๒๙	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๘ อีกพระนามหนึ่ง เรียกพระศรีเพ็ญทราธิปัตย์ พระพทธีเจ้าเลื้อ	(๑) ๑๐๖๘	๙ ปี	๑๐๕๙
๓๐	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๙ สมเด็จพระภมม มหาราช หรือขุนหลวงทรง เบ็ดก็เรียก คือพระเจ้า อยู่หัวท้ายสระ	๑๐๖๘	๒๖ ปี	๑๐๘๔
๓๑	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๓ เมื่อสวรรคต แล้ว เรียกพระเจ้าอยู่หัว บรมโกศ	๑๐๘๕	๒๖ ปีเศษ	๑๑๒๐
๓๒	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๔ อีกพระนาม หนึ่ง เรียก พระมหาอุทุมพร มหาพรวินิจราช พระนามเดิม			

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สั ก ษ า ล ศักราช
๓๓	เจ้าฟ้าเอกทัศ กรมขุน พรพิษณุ เมื่อทรงพระผนวช เรียกกันว่าขุนหลวงหาวัด สมเด็จพระบรมราชา พระ องค์ที่ ๓ พระนามเดิม เจ้าฟ้าเอกทัศ กรมขุน อนรัษฎมนตร อิกพระนาม หนึ่งเรียกพระเจ้าอยู่หัว พระ ที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์	๑๑๒๐ ๑๑๒๐	๑๐ วัน ๔ ปี	๑๑๒๐ วัน ๓๕ คำ ปีกร ๑๑๒๔

(๓) ในหนังสือพระราชวิจารณ์ว่าด้วยเรื่องราชประเพณีการตั้ง
มหาอุปราช ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เสวยราชย์
ศักราช ๓๐๕๘

ต้นเหตุที่กรุงเทพมหานครจะหมดกำลัง

เหตุที่กรุงเทพมหานครจะเสื่อมถอยหมดกำลังลงนั้น เริ่มต้น
เกิดมาตั้งแต่พระเจ้าทรงธรรมแย่งราชสมบัติพระศรีเสาวภาคย์ เมื่อ
จุลศักราช ๙๖๔ ปี ครั้นนั้นก็ฆ่าขุนนางเก่าเสียมาก มาแผ่นดิน
พระเจ้าปราสาททองฆ่าขุนนางพวกพระเชษฐาธิราช แต่เห็นจะน้อย
ครั้งถึงแผ่นดินพระนารายณ์ ฆ่าขุนนางที่เป็นพวกเจ้าฟ้าชายและพระ
ศรีสุธรรมราชาเห็นจะเกือบหมด จนต้องใช้ขุนนางแขกขุนนางลาว
ขุนนางฝรั่ง มีพระยารามเดโช พระยาราชวังสัน พระยาสีหราชเดโช
เจ้าพระยาวิชาเยนทร์เป็นต้น แผ่นดินพระเพทราชา ฆ่าขุนนาง
แผ่นดินพระนารายณ์หย่อยมาจนถึงไปตีเมืองนครศรีธรรมราชเมือง
นครราชสีมา เห็นจะเรียกว่าเกือบหมดได้ แผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ
เห็นจะฆ่ามาก เพราะคนนิยมเจ้าพระขวัญกับพวกเจ้าพระพิชัยสุนทร
ก็น่าจะเป็นขุนนางอยู่ไม่ได้ แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระเพราะที่
ตีไม่ต้องฆ่าใคร แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อจุลศักราช
๑๐๙๔ ข้าราชการวังหลวงเห็นจะตายเกือบหมด คิตกูในระหว่าง
๑๓๐ ปี ฆ่าเทกองกันเสียถึง ๗ ครั้ง เป็น ๑๘ ปีฆ่ากันครั้งหนึ่ง
หรือถ้ารอกตายก็กลายเป็นไพร่หลวงและตะพุ่นหญ้าช้าง ถ้าจะนับพวก
ที่รอกตายก็ต้องว่าผู้ตีกลายเป็นไพร่ ไพร่กลายเป็นผู้ตีในระหว่าง
นั้น ๗ ครั้ง เมื่อเป็นเช่นนี้มาในตอนหลังบ้านเมืองจะมีกำลังอย่างไรได้
และเมื่อขุนหลวงหาวัดไ้ราชสมบัติ ก็ยังสำเร็จโทษเจ้าเสียอีก ๓ กรม
ฆ่าขุนหลวงหาวัดเองกบพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ก็ไม่

ปรองดองกัน จึงพาให้การปกครองบ้านเมืองแปรปรวนรวนเรไป เพราะฉะนั้นเมื่อศึกพระม้าม้าศึกพระนคร จึงไม่มีตัวข้าราชการที่สามารถ เป็นแม่ทัพนายกองนำพลเข้าต่อสู้ข้าศึก ท้าวพระยาเสนาบดีคนใดเป็น แม่ทัพก็ไม่ไคร่รบพุ่ง เช่นพระยายมราชเป็นแม่ทัพตั้งอยู่ที่เมืองนนทบุรี พอมะม้ายึดเมืองธนบุรีได้ กำปั่นลูกค้าอังกฤษซึ่งรับอาสาต่อสู้พระม้ายอดย หนขึ้นมา พระยายมราชยังไม่ทันรบก็พลอยเลิกทัพหนีไปด้วย พระยา พระคลังเป็นแม่ทัพถือพลถึง ๑๐๐๐๐ ยกออกไปตีค่ายพระม้าวัดท้ายฝ่าย ปากน้ำประสบ พระม้ายิงปืนมาต้องพลทัพไทยล้มลง ๔-๕ คน กองทัพ ทั้งนั้นถอยมาสิ้น อยู่มา ๒-๓ วันรับสั่งให้พระยาพระคลังยกออกไปตี ค่ายปากน้ำประสบอีก ยังไม่ทันไคร่รบ พระม้าย่างกลหลอกให้เข้าใกล้ แล้วออกไล่ยิงแทงพลทัพไทยตายลง กองทัพใหญ่ก็พลอยแตกพ่าย เข้าพระนคร ครั้นหนึ่งโปรดให้ท้าวพระยาอาสาหกล่า ยกทัพเรือ ข้ามไปตีค่ายพระม้าวัดการ้อง พระม้ายิงปืนมาถูกนายเรือ ซึ่งเห็นจะเมา ยืนรำคาญ ๒ มือเป็นเข้าอยู่หน้าเรือ ตกลงคนหนึ่ง ทัพเรือก็เลิก ถอยเข้าพระนคร เมื่อทัพพระม้ายกเข้าในพระราชอาณาเขตต์ เกณฑ์ ให้พระยาพิชัยโลกเอากองทัพมาตั้งที่ภูเขาทอง พอมะม้ายวนจะถึงกรุง พระยาพิชัยโลกให้พระยาพลเทพกราบทูล ขอกราบถวายบังคมลา ขึ้นไปปลงศพมารดา ให้หลวงโกษามหาศไทย หลวงเทพเสนาคุม กองทัพอยู่แทน ก็โปรดพระราชทานพระราชานุญาตให้ไปตามขอ น้ำพระทัยพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ มีพระกรุณา เชื้ออกเป็นอยู่เป็นพนเสมอดังนี้ จะไต่ปรากฏว่า ผู้ไม่ปลงใจในการต่อสู้

ข้าศึก ต้องรับพระราชอาญาอย่างก็หามิได้ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่ใครจะอยากรบ เหตุการณ์ที่เป็นมาแต่ต้นจนเสียเมืองก็สมกับพงศาวดารกล่าวว่า ชาติการรุงทวาราวดีถึงกาลขาด

ขุนหลวงตากตั้งตัว

ในขณะเมื่อกองทัพพระม้าว้าศึกยกเข้ามาตีพระราชอาณาเขตดังนี้ เจ้าตากพระนามเดิมชื่อสิน ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ทรงโปรดให้เป็นเจ้าเมืองตาก ในเวลานั้นเข้ามาอยู่ในกรุง จึงโปรดเลื่อนให้เป็นที่พระยากำแพงเพชร และให้เป็นนายกองทัพเรือ ยกออกไปตั้งคอบสกกัทธิทัพเรือพระม้าว้าซึ่งจะมาทางทุ่งวัดใหญ่นอกพระนคร ตำนานตะวันออก พระยากำแพงเพชรตั้งค่ายอยู่ที่วัดพิชัยวัดกล้วย แลเห็นว่ากรุงจะเสียแก่พระม้าว้า ไม่มีช่องทางอันใดซึ่งจะป้องกันเอาไว้ได้แล้ว จึงได้คิดหลักหนัดฝ่ากองทัพพระม้าว้า ซึ่งตั้งล้อมกรุงออกไปทางบ้านหันตราบ้านข้าวเม่า ไปจนถึงแขวงเมืองระยองก็ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า เพราะจะให้เป็นที่คนนิยมนับถือและเกรงกลัวอำนาจ เรียก เจ้าตาก หาเรียกเจ้ากำแพงเพชรไม่ แล้วยกไปตีเมืองจันทบุรีได้ ตั้งมั่นรวบรวมไพร่พลเสบียงอาหารต่อเรือรบเรือไล่ไว้พร้อม เมื่อรู้ว่ากรุงเสียแก่พระม้าว้าแล้ว ก็ยกทัพเรือเข้ามาตีพระม้าว้าที่ตั้งรักษาเมืองธนบุรี และค่ายโพสามต้นกรุงเก่าแตก แล้วยกไปตั้งอยู่ที่กรุงเก่า พาริพลกวาดครอบครุวราชภูมิต้องทั้งพระราชวงศ์และข้าราชการกรุงเก่า ซึ่งยังเหลือตกค้างอยู่ที่ค่ายโพสามต้น ไปตั้งเมืองธนบุรียกขึ้นเป็นกรุงธนบุรี

สร้างพระราชวังขึ้นที่ปากคลองบางกอกใหญ่ คือที่โรงเรียนนายเรือ
ในยุคนั้น เจ้าตากเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติกรุงธนบุรีเมื่อจุล
ศักราช ๑๑๓๐ ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชา นับตามลำดับ
พระนามเป็นพระองค์ที่ ๔

ขุนหลวงตากไม่อยู่กรุงเก่า

เหตุที่พระเจ้ากรุงธนบุรี ไม่ตั้งอยู่ที่กรุงเก่า นั้น ก็ด้วยกรุงเก่า
เป็นเมืองใหญ่กว้าง ทั้งพระราชวังก็มีปราสาทสูงใหญ่ถึง ๕ องค์
และวัดวาอารามก็ล้วนแต่ใหญ่โต เมื่อย่านเมืองถูกพม่าเข้าศึกและพวก
ทุขุทเหาะไฟเผาเป็นอันตรายเป็นภัยจนเกือบหมดสิ้น พระเจ้ากรุง
ธนบุรีจึงรวบรวมกำลังตั้งพระองค์ขึ้นใหม่ ๆ จะเอากาลั้ววังชาทมนอนที่ไหน
ไปซ่อมแซมบ้านเมืองที่ใหญ่โต ซึ่งทำลายแล้วให้กลับคืนคงคืน
เป็นพระนครราชธานีได้เล่า ประการหนึ่งถ้ามีข้าศึกศัตรูเข้ามา รัชพลที่
จะรักษาหน้าที่จะเห็นชองกันก็มีไม่พอ คงจะทรงเห็นว่าสัไปตั้งอยู่ที่
เมืองธนบุรีสร้างขึ้นเป็นเมืองใหม่ไม่ได้ ด้วยว่ามีกำลังน้อยก็ทำเมือง
แต่เล็ก อีกประการหนึ่งถ้าจะมีข้าศึกมาตีเมือง ถ้าจะพลาคพลั้งลง
ประการใด กองทัพเรือก็มีอยู่เป็นกำลัง และทั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีเอง
ก็ทรงชำนาญในการทัพเรือ จะได้พาทัพเรือออกทะเลไปเที่ยวหาที่ตั้ง
มั่นได้ง่าย เห็นจะไม่ใช่แต่จะเพาะเรื่องที่ว่าทรงนิมิตฝันว่า พระเจ้า
แผ่นดินกรุงเก่าทรงขับไล่มิให้อยู่แต่เรื่องเดียว เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรี
ครองราชสมบัติมานานมา ก็ยังเกิดเสียพระจิตฝันเพื่อนไป ในครั้งนั้น
ทรงโปรดให้พระวิจิตรวงศ์ขึ้นไปตั้งเร่งเงินราษฎรที่กรุงเก่า ราษฎร

รื้อรณหนักเข้าจึงนายบุญนาคผู้เป็นหัวหน้าอยู่บ้านแม่ลา ซึ่งในเวลานั้น
เป็นท้องที่อำเภอนครหลวงแขวงกรุงเก่า เป็นหัวหน้าชักชวนชาวบ้าน
เข้าเป็นพรรคพวก ยกลงมาจับพระวิชิตณรงค์กับกรมการฆ่าเสีย
หลายนาย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้พระยาสุรศักดิ์ขึ้นไปจับพวก
บ้านแม่ลา พระยาสุรศักดิ์กลับไปเข้าเป็นพวกนายบุญนาค ยกไพร่พล
ลงมาจับกรุงธนบุรี และให้เนียบเทศพระเจ้ากรุงธนบุรีออกเสียจากราช
สมบัติ

ตั้งผู้รักษากรุง

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเสด็จ
ถวัลราชสมบัติปราบดาภิเษก จึงทรงโปรดตั้งนายบุญนาคบ้านแม่ลา
เป็นเจ้าพระยาชัยวิชิตลัทธินิสังความผู้รักษากรุง ยกกรุงเก่าเป็น
เมืองจัตวา ภายหลังโปรดให้เจ้าพระยาชัยวิชิต เป็นเจ้าพระยา
พลเทพ และตำแหน่งผู้รักษากรุง แต่นั่นก็ลดลงคงเป็นแต่พระยา
มาจนถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดให้เปลี่ยนสร้อยชื่อผู้รักษากรุง เป็น
พระยาชัยวิชิต ลัทธินิสังราชมหาประเทศราช สุรชาติเสนานายก ครั้นมา
ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เปลี่ยนนามผู้รักษากรุงเป็นพิเศษ ๒ ชื่อ คือ
เจ้าพระยามหาศรีวิกรม พโลปถัมภ์เทพทวาราวดี ศรีรัตนธาดา มหา
ปเทศาธิบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ ผู้สำเร็จราชการกรุงเก่า กับ
พระยาสিংหาราชฤทธิไกร บุดินัยเนกธาดา มหาปเทศาธิบดี อภัยพิริยปรา
กรมพาหุ ผู้รักษากรุงที่ต่อพระยาสিংหาราชฤทธิไกรลงมา ก็คงเป็น
ที่พระยาชัยวิชิต แต่สร้อยชื่อเป็น ลัทธินิสังตามหานคราภิการ มา

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ชื่อผู้รักษากรุงคนเดิมเป็นพระยาชัยวิชิตลัทธิตราครา มหาปเทศาธิบดี ครั้นเมื่อโปรตเกล้า ฯ ให้พระยาชัยวิชิต (สิงห์โต) เป็นพระยาเพชรพิชัย รัชการอยู่ณกรุงเทพ ฯ แล้วโปรตเกล้า ฯ ให้พระยาเพชร (นาค) เป็นผู้รักษากรุง แต่กลับเปลี่ยนสร้อยชื่อเป็น พระยาชัยวิชิต ลัทธิตักดา มหานคราภิการ เหมือนชื่อพระยาชัยวิชิตในรัชกาลที่ ๔

ตั้งมณฑลเทศาภิบาล

ครั้นต่อมาในรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ ทรงโปรดให้จัดการเทศาภิบาล คือ รวมกรุงเก่า ๑ เมืองอ่างทอง ๑ เมืองลพบุรี ๑ เมืองสระบุรี ๑ เมืองพระพทขบาท ๑ เมืองสิงห์ ๑ เมืองพรหมบุรี ๑ เมืองอินทบุรี ๑ รวม ๘ เมืองเป็นมณฑล เรียกว่ามณฑลกรุงเก่า ตั้งที่ว่าการมณฑลที่กรุงเก่า โปรตเกล้า ฯ ให้พระเจ้า้องยาเธอ กรมหมื่นมรพงศ์ศิริพัฒน์ ครั้งยังไม่ได้ดำรงพระยศเป็นต่างกรม เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล มาในศก ๑๑๕ โปรดให้ยกเมืองพระพทขบาทเป็นอำเภอขึ้นเมืองสระบุรี ยกเมืองพรหมบุรีเมืองอินทบุรีเป็นอำเภอขึ้นเมืองสิงห์ จึงคงมีเมืองใหญ่ในมณฑลนี้แต่ ๕ ครั้นรัตนโกสินทรศก ๑๑๖ พระยาชัยวิชิต (นาค) กราบบาญยังคมลาออกจากหน้าที่ราชการโดยทพลาพ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงอนรักษ์ภูเบศร์ (พร) ข้าหลวงมหาดไทยเป็นข้าหลวงรักษากรุง มาถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๗ โปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนหลวงอนรักษ์ภูเบศร์ขึ้นเป็น พระอนรักษ์ภูเบศร์ ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๘ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้

พระอนุรักษบุษย์ เป็นผู้รักษากรุง และเป็นพระยาโบราณบุรุษ
 พร้อมกันในศึกเดียวกัน ครั้นมาถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ไปรต
 เกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระยาโบราณบุรุษ เป็น
 ปลัดเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า จนถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ ไปรต
 เกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวง
 เทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า ไปเป็นข้าหลวงพิเศษจัดการการตำแหน่ง
 ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี และไปรตเกล้า ฯ ให้พระยาโบราณ
 บุรุษ เป็นผู้รั้งตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล มาจนรัตนโกสินทร
 ศก ๑๒๕ จึงทรงพระกรุณาไปรตเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตร
 ให้พระยาโบราณบุรุษ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า
 รัชการสนองพระเดชพระคุณมาจนทุกวันนี้

ตอน ๒ ภูมิสถานพระนคร

กรุงศรีอยุธยา

กรุงศรีอยุธยานั้น ตั้งอยู่ข้างปากตะวันออกของกรุงเทพมหานคร
คงอยู่ทางตะวันตกจรดไฟกรุงเก่า ออกไปในแถวที่วัดสมณโกษ
วัดกุฎีขาว และวัดศรีโฆษา ซึ่งมาภายหลังเรียกกันว่าวัดเดิม
เมืองคงจะหันหน้าไปทางตะวันออกลงแม่น้ำหันตรา แต่กำแพงข้อม
ปรากฏเห็นจะไม่ใช่ก่อด้วยอิฐ คงเป็นเชิงเทินดิน เมื่อเมืองร้าง
แล้วก็มีคนลากถางเกลี่ยทำเป็นที่ไถนา และทั้งปราสาทราชฐานก็คง
จะเป็นเครื่องไม้ จึงมิได้มีสิ่งใดเหลือ

กรุงเทพมหานคร

กรุงเทพมหานครซึ่งเป็นเมืองหลวงภายหลัง ตั้งอยู่ที่ตำบล
หนองโสน ซึ่งเป็นที่แผ่นดินแหลมแห่งแม่น้ำลพบุรี ด้านเหนือด้านใต้
ด้านตะวันตกจรดแม่น้ำ แต่ด้านตะวันออกเป็นพื้นดินเดียวกันกับกรุงศรี
อยุธยา เพราะฉะนั้นเมื่อสร้างกรุงแล้วจึงได้ปรากฏว่า ด้านตะวันออกนี้
มีแต่คู หามแม่น้ำมีได้ คูนี้ขุดแยกจากแม่น้ำลพบุรีแต่ตำบลหัวรอ ไป
บรรจบแม่น้ำบางกระบือ ข้อมเพชร เรียกว่าคูขื่อน้ำ แต่ชั้นเดิมคงจะ
แคบ มาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อจุลศักราช ๙๒๔ ปี
จึงโปรดให้ขุดขยายออกไปเป็นกว้าง ๑๐ วา ลึก ๓ วา เพราะเข็ด

เมื่อครั้งในแผ่นดิน สมเด็จพระมหินทราธิราช คุช็อนหน้าแคบ ทัพ
หงสาวดีจึงถมถนนข้ามเข้าดักกรุงไถ่

กำแพงเมือง

กำแพงพระนครในชั้นแรกสร้างกรุงเห็นจะยังไม่ได้ก่อด้วยอิฐ
เข้าใจว่าจะเป็นแต่เชิงเทินดิน ใช้ขุดดินทางริมแม่น้ำกัษช้างในชั้นถม
บุตุ่คุดเอาดินขึ้นทางข้างในกำแพงเดี่ยวนั้นก็ยังเห็นปรากฏอยู่ กำแพง
อิฐจะมาก่อขึ้นต่อภายหลัง เพราะรากกำแพงอิฐที่พบในเวลานั้นอยู่บน
เชิงเทินดิน สูงกว่าระดับดินธรรมดา ตั้งแต่ว่าหนึ่งถึง ๖ ศอก ตัว
เชิงเทินดินที่เป็นพื้น ทั้งกำแพงกว้างอย่างน้อยราว ๘ วา กำแพง
หนา ๒ วาเศษ ก่ออิฐ ๒ ข้างไว้ช่องกลางถมดินกับอิฐหัก ส่วนสูง
ตั้งแต่เชิงกำแพงถึงปลายใบเสมา ค่ะเนว่าบางแห่งถ้าในที่ต่ำคงจะราว
๓ วา ถ้าที่สูงคงจะราว ๑๐ ศอกเศษ เพราะพบเศษกำแพงที่เหลือ
จากรอยอยู่ที่วัดท่าทรายแห่งหนึ่ง สูงจากพื้นดิน ๘ ศอกเศษ เกือบคืบ
กับที่ไต้หวันของหน้าวัดสุวรรณมีประตูช่องกุฎอยู่ด้วย อีกแห่งหนึ่ง
ตรงนั้น เป็นที่ค่อน กำแพงสูง ๖ ศอกคืบมีเศษ ที่คิดว่ากำแพงตอน
นั้นจะสูงเท่านี้ ก็เพราะด้วยกำแพงที่เหลืออยู่นั้น สูงพื้นหลังประตู
ช่องกุฎขึ้นไปอีกศอกเศษ ซึ่งคะเนว่าเกือบจะถึงที่ตั้งใบเสมา เพราะ
ธรรมดาประตูช่องกุฎก็อยู่ไล่เลี่ยหรือต่ำกว่าพื้นเชิงเทินไปเพียงนิคหนึ่ง
พื้นเชิงเทินขึ้นไปไม่กี่มกนน้อยก็ถึงที่ตั้งเสมา กับได้ขุดพบเสมากำแพง
เมืองยังเป็นรูปคิอยู่เสมาหนึ่ง กว้างศอกคืบ หนา ๒ ศอก สูง ๒ ศอกคืบ

ถ้าเอาส่วนของใบเสมาขวกเข้ากับกำแพงตรงวัดท่าทราย ก็คงได้ราว ๓ วา กำแพงไต่วัดกินราว ๑๐ ศอก ถึงจะยิ่งหย่อนกว่านี้ไปข้างก็จะไม่สู้มากนัก แต่ถ้าจะคิดเอาส่วนสูงของกำแพง ตั้งแต่ระดับดินเดิม ไปจนขาดปลายใบเสมา คงจะสูงเลย ๕ วาทั้งหมด แนวกำแพง พระนครวัดได้ ๓๑๐ เส้น ในเมืองวัดตามกว้างในที่วัดได้ ๕๐ เส้น ตามยาวได้ ๘๘ เส้น

ขยายกำแพงเมืองด้านตะวันออก

กำแพงเดิมก่อนแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ด้านเหนือ ตั้งแต่หน้าพระราชวัง คงจะไปตามแนวถนนขำมะพร้าว แล้วไปเลี้ยวที่มุมใต้ประตูหอรัตนชัย วกลงไปข้างในห่างจากถนนรอบกรุงเดี๋ยวนี้ถึงข้อมเพ็ชร แต่ข้อมเพ็ชรมาตามทางริมน้ำ ทิศใต้ทิศตะวันตก บรรจบทิศเหนือจรดคลองท่าอิฐ ซึ่งเป็นวังจันทร์เกษมเดี๋ยวนี้อยู่นอกพระนคร จะได้กล่าวต่อไปในตอนหลัง

และเหตุที่กำแพงเดิมอยู่หลังวังจันทร์เกษมห่างจากแม่น้ำเดี๋ยวนี้เข้าไปมากนั้น ก็เห็นจะเป็นด้วยครั้งแรกสร้างกรุง ที่เวลานั้นจะเป็นหาดทรายและลำลากลุ่มมาก เพราะในเวลานั้นเมื่อขุดดินลงไปลึกสักศอกเศษ ก็พบพื้นล่างเป็นทราย ครั้นมาภายหลังที่ดอนขุน ชานพระนครกว้างออกไป จึงได้สร้างพระเนียบที่ขึงข้างขึ้นระหว่างวังจันทร์เกษม กับที่ซึ่งเป็นวัดขุนแสนวัดของเดี๋ยวนี้ และบางที่ก็จะได้ใช้เป็นที่ทอดปลอยเลี้ยงช้างหลวงด้วย ครั้นมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหา

จักรพรรดิ เกิดศึกหงสาวดีกับพระนคร คงจะทรงเห็นว่า การที่ไว้
 ฐานพระนครกว้าง ปล่อยให้กำแพงกับคูห่างกัน ย่อมเป็นทางให้
 ข้าศึกข้ามคูเข้ามาถึงกำแพงได้ง่าย เพราะไกลทางขึ้น จึงโปรดให้
 ขยายกำแพงพระนครออกไปตั้งถึงขอบริมน้ำ แต่ครั้งนั้นเห็นจะยังไม่
 แล้วเสร็จ มาเมื่อจุลศักราช ๙๒๔ ปี ในแผ่นดินสมเด็จพระมหา
 ธรรมราชา จึงปรากฏว่าได้ทำกำแพงอีกคราวหนึ่ง ก็เห็นจะทำเพิ่ม
 เติมกำแพงที่ค้างมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้นเอง กำแพง
 ใหม่ตอนที่ยกออกมานี้ แยกจากกำแพงเก่าที่ทำสืบเชื้อ วงเขาวัค
 ราชประภัสฐานและที่ตั้งซึ่งภายหลังเป็นวัดขุนแสน วังจันทร์เกษมไว้ข้าง
 ใน แล้ววกลงไปบรรจบล้อมเพ็ชร ซึ่งเป็นถนนรอบกรุงที่ใช้เดินกัน
 ไปมาอยู่ทุกวันนี้ ส่วนกำแพงเดิมที่อยู่ภายในหลังวังจันทร์เกษมเข้าไป
 คงจะรื้อปลายลงเป็นถนนในพระนคร คงเป็นถนนขามะพร้าวข้างวัด
 พลับพลาชัยแน่

ขุนหลวงหาวัดก่อกำแพงหน้าวัง

อนึ่งกำแพงเมืองข้างวังหลวงด้านริมน้ำ เดิมมีชั้นเดียว และ
 ตอนนี้องค์ดีกว่าที่อื่น เชื่อกำแพงมีลายบัวคว่ำบัวหงาย ครั้นครั้งพระเจ้า
 อลงพราหมณ์กับพระนคร ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์
 อัมรินทร์ ข้าราชการไปเชิญเสด็จขุนหลวงหาวัดลาพระผนวช ออก
 ช่วยทรงจัดการป้องกันรักษากรุง ขุดหลวงหาวัดโปรดให้ก่อกำแพง
 ที่ข้างวังลงในที่ริมน้ำต่ำกว่าที่กำแพงเดิมอีกชั้นหนึ่ง กำแพงสายนี้ก็
 ทรุดพังแล้ว แต่อยู่ในที่น้ำท่วมต่ำมาก ครั้นขุดวังคราวนี้ตั้งใจจะถม

ชายคลั่งหน้ำกำแพงเก่า ให้เท่ากัษระกัษณนหนาจวนทหารใน จะเอา
กำแพงสายนี้ไว้ ก็จะต้องแหวกดินเป็นคูจึงจะเห็น แต่ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งที่
ที่น่าคุณแลอย่างไร จึงได้ถมเสีย

บ้อมตามกำแพงเมือง

ตามแนวกำแพงมีบ้อมเป็นระยะรอบพระนคร ตามที่ตรวจพบแล้ว
ในเวลานี้มี ๑๖ บ้อม เข้าใจว่าจะมีมากกว่านี้ แต่ไม่มีเวลาพอที่จะชุกค้น
ได้ตลอด ภายหลังเมื่อตรวจตราได้ความอย่างไร จะได้เพิ่มเติมต่อไป
บ้อมนั้นถ้าอยู่ในที่สำคัญ เช่นตรงแม่น้ำหรือทางร่วม ก็เป็นบ้อมใหญ่
ก่ออย่างแข็งแรง แต่บ้อมเหล่านี้ยังเหลือพอที่จะเห็นชวคทรวงสถฐาน
ได้ ๒ แห่งคือ บ้อมเพชรแห่งหนึ่ง เป็นบ้อมใหญ่สำหรับป้องกันข้าศึก
ที่จะมาทางน้ำตรงมมพระนครด้านใต้ บ้อมนี้ก่อนออกไปจากแนว
กำแพงหนา ๓ วา มีเศษ กลางบ้อมเป็นพื้นดินว่าง มีบันไดอิฐขึ้น
เชิงเนินในบ้อม ตามเหลี่ยมบ้อมที่พื้นดินมีประตูคูหาก่อเป็นรูปโค้ง
มีรอยคิขานที่จะใช้เปิดปิดเข้าออกได้ คูหากว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอก
บนหลังคูหามีช่องกลวงตลอดขึ้นไปถึงเชิงเนิน กับบ้อมวิมประตุ
เข้าเปลือกอีกแห่งหนึ่ง เป็นบ้อมคู่ตั้งอยู่ ๒ ฟากคลอง แต่เล็กกว่า
บ้อมเพชร ก่อย่อเหลี่ยมเข้าเป็นท่าบรรจบกัน บนบ้อมเป็นพื้นอิฐ
ตลอดตามเหลี่ยมบ้อมมีประตูคูหาโค้งเหมือนบ้อมเพชร เข้าใจว่า
เมื่อมีข้าศึกมาตีพระนคร คงจะลากบันใหญ่ออกตั้งยิงของกันตาม
ช่องคูหา แต่ถ้าเมื่อเห็นจะเสียทั่วทั้งที ก็คงลากถอยบันใหญ่ไปใน

บ๊อมเอาไม้แก่นปักลงในช่องว่างเป็นระแนงยึดข้อของคูกากันหน้าบาน ประตูส่วนขนบ๊อมก็คงจะตงบนใหญ่ได้ ด้วยมีที่กว้าง

ช่อบอม

บ๊อมตามกำแพงเมือง ซึ่งมีช่อมาในพระราชพงศาวดาร ก็มี แต่บ๊อมมหาไชย บ๊อมเพชร หอราชคฤห์ บ๊อมนายการ (เห็นจะเป็นในไก่) บ๊อมซัดกบหรือท้ายกบ กับบ๊อมจำปาพลอกบ๊อมหนึ่ง พงศาวดารไม่ได้กล่าวให้เป็นที่เข้าใจว่าอยู่ที่ใด แต่บ๊อมมหาไชยนั้น ได้ความแน่นอนแล้วว่า เป็นบ๊อมอยู่มณฑลจันทบุรีเกษม อยู่ในที่ซึ่งเป็น ตลาดหัวรอ บ๊อมนี้ก็เป็นบ๊อมใหญ่อย่างแข็งแรงเหมือนกัน เพราะตั้ง อยู่ในที่เลี้ยว จากแม่น้ำหน้าวัดสามพิหาร ซึ่งเป็นทางเข้าไปถึงข้าง พระราชวังหลวง เมื่อครั้งพระเจ้าตะเบงชเวตตี้ทรงยกรบหงสาวดี ยกทัพเข้ามาตีพระนคร ครั้งทรงช้างที่นั่งมานอนอยู่ที่วัดสามพิหาร เรงให้แม่ทัพนายกองตั้งพลเข้าหักพระนคร พระยารามเอาปืนนารายณ์ สังหารลงสำเภาไม้รักแม่น้ำนาง ยิงขึ้นไปถูกถึงโพธิ์ใหญ่ ๓ กำ หัก ลงมาใกล้ข้างช้างที่นั่งพระเจ้าตะเบงชเวตตี้ ขณะนั้นชาวบ๊อมมหาไชยก็ ยิงปืนใหญ่น้อย สาดเข้าไปถูกรัศมีพลมอญพะม่าตายมาก ทัพหงสาวดี ต้องถอย อนึ่งเมื่อแรกพระเพทราชาขึ้นเสวยราชสมบัติ กบฏธรรมเถียร ข้างพาวพวกเข้ายืนอยู่ที่ตรงรอบทำนบปากตะวันออก พระพุทธเจ้าเลื้อ เมื่อยังเป็นกรมพระราชวังบวร เสด็จขึ้นไปบนบ๊อมมหาชัย ทรงจุดบน ใหญ่ยิงไปถูกช้างซึ่งขบถธรรมเถียรขี่มา ล้มลงตายในที่นั้น แต่ขบถ

ธรรมเถียรกับอัยยกุลาทาสผู้เป็นควาญหาญกษัตริย์ไม่ เป็นแต่ตกข้าง
ลงมาก็เจ็บช่วยสาหัส จึงตามจับตัวได้

และข้อมเพ็ชรนั้น เป็นข้อมตั้งอยู่ตรงมุมพระนครด้านใต้ตรง
แม่น้ำบางกอก เป็นข้อมสำหรับต่อสู้ข้าศึกที่จะมาทางเรือจากข้างใต้
ต่อข้อมเพ็ชรขึ้นไปทางซีกหน้า ก็มีข้อมใหญ่รายเรียงขึ้นไปอีก ๒
ข้อมในระยะที่ใกล้กัน ข้อมกลางจะมีชื่อเสียอย่างไรไม่ได้ความ แต่
ข้อมเหนือที่ตั้งอยู่ข้างวัดจีนหน้าวัดสุวรรณตรงมุมเกาะแก้วนั่น คงเป็น
ชื่อหอราชคฤห์ ซึ่งพระมหาธรรมราชาเสด็จไปประทับทรงบัญชาการ
ศึกป้องกันทัพพระยาละแวก ที่ยกเข้าปล้นกรุงคราวมาตั้งอยู่ที่খন
บางตะนาวศรี ครั้นนั้นข้อมนายการ (ในใต้) ก็ได้ต่อสู้ยิงข้าศึกด้วย
ข้อมในใต้น้ำที่อยู่เหนือและใกล้ ๆ กับข้อมเพ็ชรทางลำน้ำลำเภาลุ่ม
คือกันไม่ให้ทัพเรือขึ้นไปทางเหนือได้ ข้อมซีกกบหรือท้ายกบ เป็นข้อม
อยู่มุมพระนครตรงลำน้ำหัวแหลม คืออยู่ในแถวที่ข้างเหนือโรงทหาร
ทุกวันนี้ ที่คิดว่าข้อมนี้จะ เป็นข้อมซีกกบ ก็เพราะมีความในพระราช
พงศาวดารว่าเมื่อพระม่ายกมาตีกรุงในครั้งหลังพระศรีสุริยภาค (น่า
จะเป็นพระศรีสุริยพาห) นายข้อมซีกกบประจักษ์มหาภาพมฤตยูราช ๒
ลัทธิ ๒ นิก บึงพระม่ายคำยวักญ์เขาทอง เพราะหน้าข้อมนั้นก็ตรงไปทาง
ลำน้ำภูเขาทองด้วย ข้อมจำปาพลนั้นกรมขุนราชสีห์ลงไว้ ในแผนที่
ของท่านว่า ข้อมที่ออกชื่อมาว่าเป็นข้อมซีกกบนั้นเป็นข้อมจำปาพล แต่
ในจดหมายเหตุอีกฉบับหนึ่ง ซึ่งอ้างว่าเป็นคำให้การขุนหลวงหาวัดว่า

ข้อมจำปาพลอยู่ติดประตูเข้าเปลือกเหินอวกทำทราย แต่เห็นว่าข้อม
จำปาพลนี้หาใช่ข้อมตามกำแพงไม่ เป็นข้อมชั้นนอก

ข้อที่จะให้เห็นว่าข้อมนี้อย่นอกพระนครนั้น คือมีความในพระราช
พงศาวดารกล่าวว่า เมื่อครั้งพระเจ้ากรุงหงสาวดี (ตะเบงชเวตี้) ยก
ทัพเข้ามาตีพระนครใน คักราช ๙๐๕ ปี ครั้งนั้นสมเด็จพระมหา
จักรพรรดิโปรดให้เจ้าพระยาจักรีออกไปตั้งค่ายตำบลพลี เจ้าพระยา
มหาเสนาออกตั้งค่ายบ้านคอกไม้ข้อมทองนาหินตรา พระยาพระคลัง
ตั้งข้อมท้ายคู พระสุนทรสงครามตั้งค่ายข้อมจำปาพล ในการ
สงครามคราวนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพร้อมด้วยพระสุริโยทัย
ซึ่งเป็นสมเด็จพระอัครราชมเหสี และพระราเมศวร พระมหินทรา
ธิราชโอรส ทรงช้างพระที่นั่งยกพลออกไปต่อยุทธกับพระเจ้าหงสา-
วดีที่ทุ่งภูเขาทอง ช้างพระที่นั่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสียทีเบน
ให้หลังแก่ข้าศึก พระสุริโยทัยก็ขับช้างพระที่นั่งสือกเข้ารับไว้ ช้าง
พระเจ้าแปรวัยไค่ล่างถนัด ช้างทรงพระสุริโยทัยแทงนหางเสียที
พระเจ้าแปรจึงพินด้วยพระแสงของ้าว ต้องพระอริยาพระสุริโยทัย
ตะพายแล่งมาถึงราวพระถันสิ้นพระชนม์บนคอช้าง พระราเมศวรพระ
มหินทราธิราชก็ขับช้างพระที่นั่ง เข้ากันพระศัพพะราชมารดาเข้าพระ
นครได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดให้เชิญพระศัพพะสุริโยทัย
มาไว้ที่สวนหลวง ครั้นรุ่งขึ้นพระมหาอุปราชแต่งตั้งพลเข้าตีค่ายพระ
สุนทรสงครามแตก เสียค่ายและข้อมจำปาพล ครั้นเลิกการสงคราม
แล้ว จึงโปรดให้แต่งการพระราชทานเพลิงพระศพพระสุริโยทัย และ

ที่ซึ่งพระราชทานเพลิงนั้น โปรรคให้สถาปนาเป็นพระอารามชื่อวัดสย
 สวรรค์ มีความดังนี้ ถ้าจะคิดว่าบ่อน้ำที่มพระนครตรงแม่น้ำหัวแหลม
 เป็นบ่อน้ำจำปาพล บ่อน้ำนั้นก็อยู่ที่ข้างสวนหลวง ถ้าที่พหังสาวกที่
 บ่อน้ำใด ก็คงเมืองแตก พระศัพพะศรีโยทิตย์ก็คงจะไม่อยู่มาจนถึง
 เวลาพระราชทานเพลิง หรือจะคิดว่าบ่อน้ำที่หัววัดท่าทรายเป็นบ่อน้ำ
 จำปาพล ตามที่จดหมายเหตุชนหลวงหาว่าวัดกล่าว ก็ถ้าข้าศึกได้
 เมืองก็ต้องแตกอีก และที่พหังสาวกครวณก็ว่าพระนครหาได้ไม่
 จึงเห็นว่าบ่อน้ำจำปาพลไม่ใช่บ่อน้ำตามกำแพงเมือง เป็นบ่อน้ำนอกพระ
 นคร คงจะเป็นบ่อน้ำที่อยู่ปากตะวันตก เห็นวัดท่าวัดการ้องขึ้นไปตรง
 ปากคลองวัดกุเฒ่าของข้าม ซึ่งในเวลานั้นก็ยังมีซากบ่อน้ำ และวัดที่
 อยู่ในบริเวณนั้นก็ยังมีเรียกชื่อว่าวัดบ่อน้ำอยู่ ที่พระสุนทรสงครามออก
 ไปตั้งอยู่ที่บ่อน้ำนี้ ก็สำหรับจะบ่อน้ำข้ามศึกที่จะมาทางชนอนปากคู
 เป็นบ่อน้ำชั้นนอกพระนครด้านตะวันตก และที่เจ้าพระยาจักร์ไปตั้งค่าย
 ที่ลุมพลินั้น ก็คือไปตั้งค่ายทางข้ามศึกที่จะมาทางปากน้ำประสพเป็นทาง
 บ่อน้ำทางฝ่ายเหนือ เจ้าพระยามหาเสนาตั้งที่ข่มทองนาหันตรา
 ก็คือไปตั้งสกัดต่อสู้ข้าศึก ที่จะมาทางลำน้ำสักด้านตะวันออก พระยา
 พระคลังตั้งบ่อน้ำท้ายคู ก็คือตั้งที่ริมแม่น้ำตรงค่ายลยางจะ เป็นกอง
 บ่อน้ำข้ามศึกซึ่งจะขึ้นมาจากทางใต้ เป็นบ่อน้ำค่ายชั้นนอก ๔ ทิศ
 พระนคร คล้ายกับบ่อน้ำของบ่จามิตร บ่อน้ำบ่ขจันึก บ่อน้ำผลาญสัตว์
 ราช บ่อน้ำปราชสัตว์พ่าย บ่อน้ำทำลายแรงปรบักษ์ บ่อน้ำหักกำลังคัมภีร

ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นเป็นขอม
รายชั้นนอกที่กรุงเทพมหานครนั้น

ประตูเมือง

ประตูเมืองที่เป็นประตูใหญ่ทำลายหมด พอเห็นได้แต่ช่อง
ข้างล่าง กว้างราว ๖ ศอกเศษ ในหนังสือโบราณกล่าวว่า ประตูใหญ่
เป็นประตูยอด รูปทรงมณฑปทาแดง และใต้พยับสภาพที่ผนังพระ
อุโบสถวัดกษัตริย์ ซึ่งนักปราชญ์ในทางวิชาช่างรับรองว่าเป็นฝีมือที่เขียนไว้
แต่ครั้งกรุงเก่า นั้น ประตูเมืองก็เป็นรูปยอดมณฑปทาแดง เห็นจะ
พอเอาเป็นที่เชื่อได้ว่า ยอดประตูเมืองกรุงเก่าไม่ได้เป็นอย่างอื่น แต่
ประตูช่องกกระหว่างประตูใหญ่นั้น ยังมีเหลือเป็นรูปชัตเจนอยู่ที่แนว
กำแพงไว้ให้เห็น ก่อเป็นรูปโค้งคูหากว้าง ๔ ศอกคืบ สูง ๕ ศอกเศษ
เข้าใจว่าคงจะเป็นรูปคันนี้ทั่วทุกประตู

ถนนในเมือง

หนึ่งในพระนครนั้น มีถนนวิถนขวางและถนนซอยมากมาย
หลายสาย ถนนเหล่านี้ต้องพนดิน สูงกว่าระดับดินเดิมตั้งแต่ ๒
ศอกถึง ๔ ศอก เพราะพนดินในพระนครเป็นที่ลุ่ม ถึงระคน้ำ ๆ
คงท่วมทุกปีเหมือนทุกวันนี้ เพราะฉะนั้นจึงต้องถมดินเลียบขึ้นหนึ่ง
แล้วปูอิฐตะแคง บางสายกว้าง ๖ วาบ้าง ๓ วาบ้าง ๑๐ ศอกบ้าง
และที่เป็นแต่ถนนดินเปล่าไม่ได้ปูอิฐก็มี จะออกชื่ออะไรเพราะแต่ที่
เป็น ถนนอิฐสายใหญ่ คือถนนหน้าวังเป็น ถนนขวางไปหน้า
ศาล พระกาฬ และป่าทอง ออก ประตูไชยที่กำแพง พระนคร

ค่านไต้ยาว ๕๐ เส้น ถนนสายนี้เป็นทางที่พระเจ้าปราสาททอง
ครั้งยังเป็นเจ้าพระยาตากสินมหาราชยกพลไปช่วยพระเชษฐาธิราช
และเป็นทางราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาเฝ้าถวายพระราชสาส์นในวัง พระราช
สาส์นคงจะแท้วัยกระบวนเรือ แต่เกาะเวียนหรือชนอนหลวงมาชนบกที่
ท่าประตูไชย เข้าวังที่ประตูข้างหน้าวัดพระศรีสรรเพชญ์ และที่พิภ
ราชทูตก็ให้อยู่ในย่านประตูเทพหมีไต้ประตูไชยด้วย

ถนนริ้วถนนหน้าบางตรา ริมท่าสียเบือไปข้ามมพร้าว ออกที่
ประตูพระนครด้านตะวันออกไต้ประตูหอรัตนไชยยาว ๕๐ เส้น ถนนหน้า
บางตรานี้เป็นที่ซึ่งเจ้าพระยามหาเสนาข้างเผือกเข้ารบกับพระศรีศิลป์
ขบถในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ ที่ข้างถนนแต่ท่าสียเบือ ไปจนตรง
ข้างวัดพลับพลาไชย ข้างซ้ายมีแนวเนินโรงช้างยาวเรียงตามถนนไป
เห็นจะเป็นโรงช้างที่อยู่สุดหัวถนนข้ามมพร้าว ถัดเชิงสะพานช้างเข้ามา
ที่หมื่นราชสิทธิธรรมบุตรประชาวจินเพ็ชรเจาะจั่ว เอาขึ้นใหญ่ตั้งยิง
เข้าไปในวังจนตรึงถึงสนทัก ในครั้งพระบรมโกศรบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้า
ฟ้าบรมเมศวร์ และที่วัดพลับพลาไชยข้างถนนนั้นเป็นที่เจ้าอ้ายพระยา
มาดงทัพ คราวจะชิงราชสมบัติกับเจ้าอนุวงศ์พระยา กับในแผ่นดิน
สมเด็จพระนารายณ์ เมื่อครั้งรบกับพระศรีสุธรรมราชา และส่งพระ
เป็นเจ้าถึงเทวสถานกัลป์ที่ทางนี้ แต่หัวถนนมาวัดพลับพลาไชยแล้ว
เลี้ยวซ้ายไปทางชุกุน แต่พระเพทราชาเมื่อตกพระทัยที่ไต้ชาวขบ
ถกรมเลียบ ก็ทรงช้างพระที่นั่งพลายมงคลจักรพาฬเสด็จมาตามทาง
ภายหลังทรงนั่งถึงพระแสงขอเจ้าพระยาแสนพลพ่าย ของสมเด็จพระ

นเรศวรมหาราช ที่ชนช้างชนะมโหฬาราชหงสาวดี จึงรับสั่งให้
มหาดเล็กไปเชิญมาถวายที่สะพานช้าง คงจะเสด็จเกือบตลอดถนน

ถนนตลาดเจ้าพรหมที่เจ้าอ้ายพระยาเจ้าหญิงพระยาชิง กันจะเข้าวัง
จนเกือบถึงสิ้นพระชนม์ลงทั้ง ๒ พระองค์ที่เชิงสะพานบ้านนั้น
หัวถนนอยู่ต่อกำแพงพระราชวัง ตรงหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิตรงไป
บ้าน ออกประตูพระนครด้านตะวันออกที่เหนือข้างเขื่อนขวางวัดจันทร์
ซึ่งเป็นท่าสะพานรถไฟกรุงเก่ายาว ๕๐ เส้น ที่วัดจันทร์นั้นในแผ่นดิน
พระมหินทราธิราชที่หงสาวดีถมถนนข้ามคูมาเข้าพระนครได้ แต่
เวลานั้นคูคงแคบ ถ้ากว้างลึกเหมือนทุกวันนี้ เห็นที่จะไม่สำเร็จ
เว้นแต่จะมีอินยี่เนียวลิ้นดาตติมาควัย

ถนนหลังวังหลังตรงมาข้างหอกลอง ผ่านกับถนนหน้าพระกาฬ
เป็น ๔ แพร่ง ที่ตรงนั้นเรียกตลาดแกง ตรงไปขึ้นออกประตูพระ
นครด้านตะวันออกยาว ๘๔ เส้น และยังมีถนนอีกสายหนึ่งวงตาม
รูปกำแพง แต่อยู่ห่างกำแพงบางแห่งเส้นหนึ่งถึง ๕ เส้นเศษก็มี
ถนนสายนี้ตั้งต้นแต่ท้ายพระราชวังจันทร์เกษม วงไปจดคลองต่อท้าย
พระราชวังหลวง ยาว ๒๒๐ เส้นเศษ ถนนสายนี้บางตอนใหญ่บ้าง
เล็กบ้างไม่เสมอกัน

ถนนนอกเมือง

ถนนนอกกำแพงพระนคร ที่ป้อมวิชัยป้อมสายเคี้ยวแต่ถนนหน้าจวน
ทหารในริมกำแพงด้านริมนี้ ซึ่งเป็นส่วนข้างพระราชวัง นอกจาก

นี้ก็เห็นจะเป็นแต่ทางหลวง เป็นตรอกซอกพอเดินไปมาตามละแวก
หมู่บ้านเท่านั้น

คลองในเมือง

และมีคลองเล็กใหญ่ในพระนครก็หลายคลอง คลองใหญ่คือ
คลองที่อยู่อ้ายวัง ไปออกทางแม่น้ำด้านใต้ตรงหน้าวัดพุทธโศกรวรรย์
ปากคลองทางโน้นเรียกว่าคลองฉะไกรใหญ่ คลองประตูข้าวเปลือก
ที่ค้าขายท่าทรายตรงไปออกแม่น้ำด้านใต้ ปากคลองทางโน้นเรียกว่า
คลองประตูจีน คลองนี้เมื่อปลายแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ใน
เวลาทรงพระประสูติ พระบรมโกศกับเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าบรมศรีทำ
ศึกชิงราชสมบัติกัน พระบรมโกศตั้งค่ายรายริมคลองฟากตะวันออก
เจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าบรมศรีตั้งค่ายรายริมคลองตะวันตก เอาคลองเป็น
เขตคั่นคลองประตูหอรัตนไชยอยู่ใต้ วังจันทร์เกษม ด้านตะวันออก
ไปออกแม่น้ำริมบ่อมเพ็ชร ปากคลองทางโน้นเรียกว่าคลองในไก่
และที่ใต้สะพานช้างมีคลองแยกจากคลองประตูข้าวเปลือกไปทะเลคลอง
หลังวังจันทร์จะไปออกคลองหอรัตนไชยหรือคลองในไก่ก็ได้ ด้านใต้
เหนือคลองในไก่ขึ้นไปถึงคลองประตูจีน พันคลองประตูจีนก็ถึงคลอง
ประตูเทพทิม ทอนปากคลองเลี้ยวหักวงหนึ่ง แล้วตรงไปใน
บึงชี่น คลองประตูเทพทิมนี้ ว่าเรียกตามชื่อหลวงเทพอรชุน(หมี่)
ผู้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่นั้น เห็นคลองประตูเทพทิมก็มีคลองฉะไกร
น้อย ไปทางข้างวัดบรมพุทธารามถึงวัดป่าใน แล้วเลี้ยวผ่านคลอง

บรรดาคลองใหญ่ซึ่งออกแม่น้ำนั้นเห็นว่า ตามปากคลองคงจะมีท่านบิณฑบาตไว้สำหรับราษฎร ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในพระนครใช้สอย เพราะว่าการลงน้ำจะเต็มเมืองลุ่มน้ำ ๆ ท่วมก็จริง แต่ถึงระคน้ำก็ลดต่ำกว่าตลิ่งลงไปเกือบ ๓ วา คลองในพระนครอย่างลึกก็คงจะ ๓ วาหรือไม่ถึง เมื่อเป็นเช่นนั้น ถิ่นน้ำแล้งน้ำในคลองในพระนครก็คงแห้งหมด จะมีน้ำใช้ก็แต่เพียงขึ้นแห่งเดียว ข้อที่เห็นว่าจะมีท่านบิณฑบาตตามปากคลองนั้น ก็ด้วยเมื่อครั้งหนึ่งมีผู้ชักข้อมคลองในไถ่กับคลองหอรัตนไชยได้พบไม้เต็งรังข้างไม้ตะเคียนข้างหน้ากว้างราวคืบ ๔ เหลี่ยม ยาว ๖ ศอกข้างเกิน ๖ ศอกข้าง งามขวางตามปากคลองเรียงไปตามแนวกำแพงอยู่เป็นอันมาก และยังมีเสาสั้น ๆ ปักอยู่ด้วย จึงคิดว่าเสานั้นคงจะปักรายเต็มปากคลองแล้วเอาไม้เหลี่ยมวางเรียงเป็นตักขึ้นไปถึง ๒ ข้าง ถมดินกลางให้แน่นเป็นท่านบิณฑบาต ตั้งแต่เพียงลึกครึ่งคลอง ถัดถึงระคน้ำ ๆ ขึ้นมาท่วมเลยหลังท่านบิณฑบาต ก็ใช้เรือไปมาในพระนครได้ แต่เมื่อโค่นน้ำลดลงมาถึงท่านบิณฑบาตก็เลิกใช้เรือจึงน้ำไว้สำหรับราษฎรที่อยู่ในพระนครได้บริโภค

สะพานในเมือง

ตามข้างคลองเหล่านี้ ในที่ใดถ้ามีถนนผ่านมา ก็มีสะพานข้ามคลองทุกสายถ้าเป็นถนนสายใหญ่ก็เป็นสะพานเชิง ๒ ข้าง ก่ออิฐกลางเห็นจะปูกระดานเช่น สะพานบ้านด่าน สะพานซีกุน สะพานข้ามคลองในไก่ สะพานหน้าวัดบรมพุทธาราม สะพานรำเหย (เห็นจะเป็นสะพานหน้าห้วยเขย เพราะถนนนั้นมาหน้าคก) แต่บางสะพานเช่น สะพานประตูจีน สะพานประตูเทพหมื่นนั้น ก่ออิฐตลอดกลางคลองเจาะเป็นช่องโค้งคูกา กลางใหญ่ ๒ ข้างเล็ก เป็น ๓ ช่อง สำหรับให้เรือลอดไปมาได้ และยังมีอีกสะพานหนึ่งซึ่งว่าเป็นสะพานใหญ่ในพระนคร คือสะพานข้างต่อถนนบ้านมะพร้าวข้ามคลองประตูข้าวเปลือก ตรงหน้าวัดพลับพลาไชยสะพานนี้เชิงก่อด้วยแลง และเมื่อครั้งพระนารายณ์เสด็จส่งพระเป็นเจ้า ว่าพวงวังหลังแอบซุ่ม จะคอยทำร้ายในที่นี้กับคราวเมื่อพระบรมโกศรบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าบรมศรี ขุนศรีคงยศ พวกเจ้าฟ้าอภัยทั้งค่ายบึกเชิงสะพานฝั่งตะวันตกไว้ จะไม่ให้พวกวังหน้าข้ามไปได้ กับอีกสะพานหนึ่งซึ่งมีชื่อแปลกกว่าสะพานเหล่านี้ เป็นสะพานข้ามคลองท่อเข้ามาในวังตอนข้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ แต่เอียงออกไปข้างเหนือ เรียกว่าสะพานสายโซ่ เชิง ๒ ข้าง ก่ออิฐทั่วสะพานจะเป็นอย่างไรตำราไม่กล่าวไปถึง แต่ลองคิดดูน่าจะเป็นสะพานหกได้คอกกระมัง เพราะสะพานหกก็ใช้สายโซ่ และเห็นเข้าที่ที่ว่าเป็นสะพานเข้าใกล้วัง ถ้าทำเป็นสะพานข้างตาดัวและมี

เหตุการณ์เช่น สัตว์จะข้ามเข้าประชิดวงไถ่ได้ง่าย ถ้าเป็นสะพานหกเข็ด
ไถ่แล้ว ถึงจะเกิดสัตว์และถ้ารู้ล่วงหน้าก็จะชักสะพานนั้นออกเสีย
ไม่ให้เส้นทางเดินเข้ามาประชิดวงไถ่ แต่สะพานข้ามคลองอื่น ๆ
นอกจากที่กล่าวมานี้เห็นจะเป็นสะพานไม้ เพราะไม่ได้พบรากอิฐที่เชิง
สองข้างนั้น

บึงชีขัน

ภายในพระนครตอนหน้าพระราชวังด้านใต้ มีบึงใหญ่ บึงตอน
เหนือเรียกว่าบึงญีขัน ตอนใต้เรียกว่าบึงพระราม เห็นว่าชื่อ ๒ ชื่อ
นี้คงจะเป็นชื่อเพี้ยนชื่อหนึ่ง ชื่อใหม่ชื่อหนึ่ง ที่เรียกว่าบึงญีขันนั้นคง
จะเป็นชีขันซึ่งมีชื่อมาในกฎหมายไทยบาลอีกชื่อหนึ่ง ที่เรียกว่าบึงพระ
รามนั้นก็คือเป็นบึงในบริเวณชีขันนั่นเอง แต่อยู่ตรงหน้าวัดพระราม
แต่เดิมมาบางที่จะเรียกตอนนั้นว่า บึงหน้าวัดพระราม เพราะประสงค์
จะให้เข้าใจที่ให้ง่ายขึ้น ภายหลังมาก็เรียกห้วนเข้าแต่ว่าบึงพระราม
ทั้งคำว่าหน้าวัดเสีย จึงเลยเป็นชื่อของบึงนี้ว่า บึงพระรามต่อมา
บึงชีขันนี้พิเคราะห์เห็นว่า เดิมทีจะเป็นหนอง เป็นที่มั่นน้ำขังอยู่แล้ว
หรือจะคิดให้สูงขึ้นไปจะว่าเป็นตัวหนองโสน ตามที่มขมาในพระ
ราชพงศาวดารจะได้คอกกระมัง แต่ไม่มีพระยานหลักถานอะไรนอก
จากลองนกเถา บึงนี้เดิมทีก็จะเล็ก ต่อมาเมื่อสร้างกรุง คงจะขุด
เอาดินในที่แถวนั้นถมเป็นพนวังและพนวัดมหาธาตุ วัดราชบุรณะ
วัดพระราม จึงกลายเป็นใหญ่โตไป ดินที่เว้นไว้เป็นทางคนขนมูลดิน

เดิน ก็เลยทำเป็นถนนริถนนขวางข้ามบึงอยู่คู่ตะแคงเสียทั้ง ๓ สาย
เจาะช่องสำหรับให้เรือเดินไปมาได้ถึงกันตลอดบึง ตามหลังช่องนั้น
คึกคักเห็นจะมีสะพานไม้ สำหรับให้คนเดินไปมาตามถนนได้ตลอด และ
มีทางน้ำที่จะเอาเรือนอกพระนครเข้าไปในบึงได้ ๒ ทาง บ้านใต้คลอง
ประตูลิ้น คลองประตูเทพหมี่ คลองตะไกรน้อย มารวมกันเข้าที่
ข้างวัดสะพานนาคราห์หนึ่ง บ้านตะวันออกเข้าช่องแยกจากคลอง
ประตูข้าวเปลือก ข้างวัดมหาธาตุทางหนึ่งในบึงมีวัดอยู่ตามเกาะ
หลายวัด และกกกีนก็อยู่บนเกาะในบึงนี้ด้วย ที่ขอบบึงตรงหน้า
วัดพระรามออกไป มีตึกหลังหนึ่งเป็นตึกสองชั้น ตามช่องประตู
หน้าต่างก่อเป็นโค้งคูกา มีทางขึ้นข้างหน้าและข้าง ๆ ตึก ตึกนี้
ชาวบ้านบางคนว่าเป็นตึก พระราชาคณะผู้ครองอาวาสวัดพระราม แต่
พิจารณาเห็นจะไม่ใช่ของสำหรับวัด เพราะอยู่นอกกำแพงวัดและ
เป็นตึกสูง น่าจะเป็นพระที่นั่งสำหรับเสด็จขึ้นไปประทับทอดพระเนตร
เรือ ซึ่งจะโปรดให้มีประสมเล่นเพลงสัการะ ในคราวนักขัตฤกษ์ระ
น้ำบ่างในบางปี

พระราชวังเก่า

พระราชวังหลวง ตั้งอยู่ในที่ต่อกำแพงพระนครด้านเหนือริม
หันหน้าวังไปทิศตะวันออก แต่ไม่ใช่อยู่ตรงกลาง ตั้งค่อนไป
ข้างตะวันตกหน่อยหนึ่งและสร้างเป็น ๒ คราว เมื่อครั้งสมเด็จพระ
รามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) เสด็จมาสร้างกรุงเทพมหานคร

เมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปีนั้น ทรงสร้างพระราชวังในที่ซึ่งเป็นวัดพระ
 ศรีสวรรเพชญ์เดียงวัน มีปรากฏว่าได้สร้างปราสาท ๓ องค์คือ พระ
 ที่นั่งไพฑูรย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท พระ
 ที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาท คิดว่าคงจะเป็นปราสาทไม้ ภายหลัง
 มาในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีเจ้าว่า เสด็จออกทรงศีลณพระ
 ที่นั่งมณฑลภิเษก ทอดพระเนตรเห็นพระสาร์ริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์
 ข้างทิศบูรพ์ จึงได้สร้างพระมหาธาตุลงในที่ตรงนั้น พระที่นั่งมณฑล
 ภิเษกของคันทน์ไม่ใช่เป็นปราสาท และไม่ใช่ว่าเป็นพระที่นั่งมณฑลภิเษก
 องค์ที่พระเจ้าปราสาททองเปลี่ยนชื่อเป็นพระวิหารสมเด็จ ในแผ่นดิน
 สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๑ มีความว่า เพลิงไหม้พระ
 ที่นั่งตรีมุข ได้ชื่อพระที่นั่งในพระราชวังเดิมแต่เท่านั้น และในพระ
 ราชนิพนธ์กระแสพระราชดำริ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
 พระราชทานข้าพเจ้าไว้มีว่า “กระนั้นพระราชวังครั้งนั้นปราสาท ๓ องค์
 คือ พระที่นั่งไพฑูรย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท
 พระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาท คงจะเป็นวิหารยอดซึ่งตั้งอยู่ใน
 ระหว่างพระเจดีย์ ๓ องค์ ที่เห็นปรากฏอยู่จนบัดนี้ คงจะเป็นปราสาท
 ๔ เหลี่ยม ไม่ใช่ย่อเกี้ยวอย่างย่อมน ๆ เท่าที่เห็นอยู่นี้ ไม่สู้จะเป็น
 ที่ประทับสยายนัก จึงได้มีพระที่นั่งตรีมุขพระราชมนเทียรและพระ
 ที่นั่งมณฑลภิเษก

ถ้ากระนั้นพระที่นั่งตรีมุขนั้น คงจะเป็นที่เสด็จออกมุขหน้า
 อีก ๒ มุขเป็นที่ประทับ พระราชมนเทียรอยู่หลังเข้าไป ลักษณะอย่าง

พระราชวังเดิมที่กรุงเทพฯ ซึ่ง^๑เป็นพระราชวังทรงธนบุรี หรือในพระ
บรมมหาราชวัง พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระที่นั่งไพศาลทักษิณ
เป็นตรีมุข พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเป็นพระราชมนต์เคียร แต่
ขนาดใหญ่น้อยเทียบอุปปราสาท คงจะไม่ใหญ่เช่นหมู่จักรพรรดิพิมาน
เป็นแน่ น่าที่จะเท่า ๆ กับพระราชวังเดิม และที่ซึ่งตั้งนั้นที่ไหนไม่
เหมาะเท่าที่พระวิหารใหญ่ด้านตะวันออก

พระที่นั่งมณฑลภิเษกในพระราชวังเก่า^๒ เป็นที่ทรงศีลหรือ
เป็นที่ประทับสำราญ ไม่ใช่ประทับอยู่เป็นนิตย์ ที่ซึ่งควรจะต้องมีอยู่
๒ แห่ง คืออยู่แนวกำแพงแก้วพระที่นั่งตรีมุข เช่นหอพระปริตร
ศาลสดาราคม หรือพระที่นั่งศีลดาภิรมย์ในพระบรมมหาราชวัง หรือ
พระที่นั่งมณฑลภิเษก พระที่นั่งเอกอลงกฎในพระราชวังบวรอย่างหนึ่ง
หรือไม่เช่นนั้นก็อยู่ตรงมุขเหนือมุขใต้ของพระที่นั่งตรีมุข เช่นหอ
พระเจ้าพระอัฐิ ซึ่งต่อกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ จะออกไปตั้งอยู่
ข้างหน้าที่เดียวไม่ได้ เพราะถ้าตั้งอยู่ข้างหน้าที่เดียว สมเด็จพระ
ราเมศวรที่ไหนดจะไปเห็นท้าวมณเฑียรนี้ขวางทาง เพราะผิดตำแหน่ง
เป็นข้างหน้า แต่ถ้าหากว่าเป็นพระที่นั่งข้างในที่เดียวก็ไม่ได้
เพราะพระราชวังหันหน้าตะวันออกที่ไหนดจะทอดพระเนตรเห็นพระสารีริก
ธาตุลงในที่ ซึ่งสร้างวัดมหาธาตุได้ จึงสันนิษฐานว่าจะตั้งอยู่
เหมือนหอพระเจ้าพระอัฐิ ในพระบรมมหาราชวัง

เมื่อได้ความสันนิษฐานเช่นนี้ จึงเห็นเหมาะว่าพระที่นั่งตรีมุข
และพระราชมนต์เคียร ตั้งอยู่ในที่พระวิหารหลวงด้านตะวันออก

พระที่นั่งมัยลาภิเษกคงจะตั้งอยู่หัววิหารหลังพระอุโบสถ เป็นตรง
ปลายตรัมขางหนึ่งและข้างเหนือคงมีอีกองค์หนึ่ง ซึ่งไม่มีเหตุ
กล่าวถึง ถึงพระที่นั่งจอมทอง ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงธรรมบอก
หนังสือพระกัณฑ์จะเป็นข้อเก่า ไม่ใช่ตั้งใหม่ เป็นชื่อของพระที่นั่งเช่น
เช่นตลิลการมัยอยู่มกำแพงห้องพระโรง แต่วิหารสามหลังเดิวนั้น
จะเคลื่อนคลาตจากที่เดิมก็เป็นได้ ด้วยพระวิหารใหญ่นั้นโตมาก
คงจะต้องขยายทอดออกไป

ต่อพระราชมนเทียร ไปตามแนวพระระเบียงวัดพระศรี
สรรเพชญ์เดิมนั้น คงเป็นเรือนจันทน์ แล้วจึงมีกำแพงอีกชั้นหนึ่ง
ซึ่งกันเป็นข้างหน้าข้างใน "

พระราชวังใหม่

ลัทธิราช ๗๔๖ ปี สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเล็ดถึง
ถวิลยราชสมบัติ ทรงพระราชอุทิศยกวังเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์
เสด็จลงไปตั้งพระราชนิเวศน์ประทับอยู่ริมน้ำ สร้างพระที่นั่งเบญจ
รัตนมหาปราสาทองค์หนึ่ง พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทองค์หนึ่ง
คือองค์ที่ปลูกขึ้นเป็นปราสาท สำหรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระเจ้าแผ่นดิน กรุงเทพทวารวดี
ศรีอยุธยา ในงานพระราชพิธีรัชมงคล ซึ่งเสด็จถึงถวิลยราช
สมบัติบรมราชาภิเษกมาได้ ๔๐ ปี เทวรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดี
พระองค์ที่ ๒ นั้น แต่พระที่นั่งเบญจรัตนนั้นจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร

จะไต่กล่าวต่อไปภายหลัง ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ปรากฏว่าได้มีพระที่นั่งมิ่งมงคลภิเษกในพระราชวังใหม่นี้ อีกองค์หนึ่งซึ่งกล่าวในครั้งแรก เมื่อคราวเสด็จออกรับแขกเมือง เชียงใหม่ พระที่นั่งองค์นี้ภายหลังเมื่อศักราช ๑๐๐๕ ปีในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ต้องอสนีบาตเป็นไฟไหม้ โปรดให้ทำใหม่ให้ชื่อพระวิหารสมเด็จ

พระวิหารสมเด็จ กับพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาท ๒ องค์นี้ กำแพงแก้ว และในกำแพงแก้วพญานาคราชหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์บุรีอยู่เกรียงยุ่น ข้างขวาพญานาคายยังพอเห็นรูปคืออยู่ แต่ข้างซ้ายชกกันเลี่ยนย่อยยับไม่เป็นรูปว่าง ในคราวที่ขุดวังทำปราสาทเป็นที่บำเพ็ญพระราชกุศลครั้งนั้น เห็นว่าพญานาคราชหน้าพระที่นั่ง มีเป็นหย่อมเป็นตอนลุ่ม ๆ ตอน ๆ ไม่เสมอกัน ครั้นจะเอาพื้นเดิมไว้ก็ไม่น่าดูและไร จึงได้ถมดินเกลี่ยให้เรียบแล้วปลูกหญ้าเป็นสนาม เพราะฉะนั้นขอให้ท่านผู้อ่านพึงสังเกตว่าสนามหญ้านั้นเป็นของที่ทำในครั้งนั้นจะได้เป็นที่เคยมีมา แต่ครั้งกรุงเก่ายังเป็นเมืองหลวงก็หาไม่ได้ และพระที่นั่งทั้ง ๒ องค์นี้เห็นกันว่าเดิมจะมีมยุขาแต่มีมุขหน้าด้านเดียว มุขหลังมีมุขข้างสั้น ภายหลังมาก่อเพิ่มเติมต่อมุขหลังให้ยาวออกไป รอยที่ก่อต่อกันยังเห็นปรากฏอยู่ ที่ข้างขวาพระที่นั่งสรรเพชญ์กับที่ข้างซ้ายพระวิหารสมเด็จ ถัดมมมุขกลางออกมา มีโรงช้างเผือกข้างละโรง คงจะเป็นโรงที่เรียกโรงยอก หลังโรงช้างเผือกมีกำแพงสกัดต่อกันกำแพงแก้วพระที่นั่ง

สรพรเพ็ชฌัญญ์ ไปชนกำแพงแก้วพระวิหารสมเด็จ ในกำแพงแก้ว
 สรกดก็เข้าไปตอนที่ใกล้ข้างพระที่นั่งสรพรเพ็ชฌัญญ์ มีที่นั่งน้ำก่ออิฐถือปูน
 กว้าง ๖ ศอก ๔ เหลี่ยม มุมข้างล่างมีท่อทองแดงที่สำหรับจะไข
 เชือกปีนน้ำได้ ต่อไปข้างพระวิหารสมเด็จข้างซ้ายมีพระที่นั่งอีกองค์หนึ่ง
 ยาวเกือบครึ่งพระวิหารสมเด็จ ก่อเป็นห้องหับชอบกล และมีบ่อน้ำ
 กลมอยู่ที่ข้างผนังด้านเหนือด้วย ที่นี้จะสำหรับขึงน้ำฝน ข้างขวา
 ตอนใต้ก็มีมุขพระที่นั่งออกไปก็มีพระที่นั่งอีกองค์หนึ่ง แต่ย่อมกว่า
 องค์ข้างซ้ายตรงระหว่างด้านหลังพระที่นั่งสรพรเพ็ชฌัญญ์ กับพระวิหาร
 สมเด็จไปทางตะวันตก ขุดพบรากพระที่นั่งหมื่นหนึ่งก่อฐานอิฐขึ้น
 อยู่อิฐหน้าวัดหลักหลายชั้น มีเสาไม้แก่นรายเรียงเป็นระยะกันไป
 เข้าใจว่า จะเป็นพระราชมนเทียรสถาน

มาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อคักราช ๔๔๔ ปี
 นั้น โปรดให้สร้างพระที่นั่งอีกองค์หนึ่งให้ชื่อพระที่นั่งศรียศโสธรมหา
 พิมานบรรยงก์ ภายหลังเปลี่ยนเป็นจักรวรรคไพชยนต์มหาปราสาท
 พระที่นั่งองค์นี้อยู่บนกำแพงชั้นในคั่นหน้าพระราชวังทิศตะวันออกห่าง
 จากมุขวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ๗ วา ห่างกับกำแพงชั้นนอก ๒ เส้น
 เป็นปราสาทตรีมุข ด้านหลังมีตำหนักใหญ่องค์หนึ่ง เล็กต่อไป
 ข้างซ้ายอีก ๒ มีศาลาถมพื้นสูงเดินไต่รอบตำหนักทั้ง ๓ องค์
 บนฐานพระมหาปราสาทด้านตะวันตกมีทิมดาบ ๒ หลัง เป็นพระ
 ที่นั่งสำหรับประทับทอดพระเนตรกระบวนแห่ หน้าพระที่นั่งออกไป
 เป็นท้องสนามหลวง กว้าง ๒ เส้นยาว ๗ เส้น ขุดลงไปพบแต่ทราย

ลึกลงไปจึงพบดิน เข้าใจว่าพื้นสนามคงโรยทราย ไม่ได้ไปปลูกหญ้า
เหมือนทุกวันนี้ เมื่อคราวทำพิธีลบล้างเคราะห์ ก็โปรดให้ทำเขาพระ
สุเมรุราชชนในท่งแถวนี้ ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๐๐๒ ปีพระเจ้ากรุงอังวะ
แต่งตั้งเจ้าทูลพระราชาศาสน์ คัดค้านไม่ยอมใช้ศักราชที่ลบล้างใหม่
คราวนั้นเสด็จออกรับแขกเมืองที่มณฑลพระที่นั่งจักรวรรดิ ครั้นสมเด็จพระ
พระนารายณ์รบกับพระศรีสุธรรมราชา ก็เสด็จทรงช้างพระที่นั่งมา
ขึ้นในสนาม รับสั่งให้เอาขึ้นใหญ่ตั้งยิงเข้าไปในพระราชวังชั้นใน
เมื่อแผ่นดินพระเพทราชา เจ้าพระขวัญโสภณศักดิ์แล้ว ก็เสด็จออก
มาทรงหัตถ์มาอยู่ทุกวัน หลังพระที่นั่งเข้าไปคงจะมีกำแพงคั่น และ
คงจะมีฉนวนออกไปบรรจบฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ ทางสระแก้ว
ฟากตะวันตกของฉนวนคงจะเป็นตำหนักและคลังต่าง ๆ ข้างฟาก
ตะวันออกจะเป็นโรงแสง และห้องภูษามาลา โรงแสงที่ประดิษฐาน
พระบรมรูปสมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็คงจะอยู่ในที่นี้

พระที่นั่งจักรวรรดิสนัน ถ้าจะเทียบกับแผนที่พระที่นั่งในพระบรม
มหาราชวังกรุงเทพฯ ก็ทำนองพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ แยกกัน
แต่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์อยู่บนกำแพงพระบรมมหาราชวังชั้นนอก และ
อยู่ด้านข้าง แต่พระที่นั่งจักรวรรดิอยู่บนกำแพงชั้นใน และอยู่
ด้านหน้าวัง

พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ในพระราชพงศาวดารพงศาวดาร
ในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อเชิญพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์
มหาราชมาจากเมืองลพบุรีว่า เชิญขึ้นประดิษฐานไว้บนพระที่นั่ง

องค์นี้ แต่ครั้งนั้นยังเรียกว่าพระที่นั่งสุริยามรินทร์ตามนามเดิม แต่
 ไม่กล่าวสร้างในแผ่นดินใด เมื่อศักราชเท่าใด แต่ได้พบในคำโคลง
 ขอมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งพระมหาราชครูเป็นผู้แต่งใน
 แผ่นดินนั้น ก็ออกชื่อพระที่นั่งสุริยามรินทร์มาแล้ว มาในแผ่นดิน
 พระบรมโกศเปลี่ยนนามเป็นพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ก็คือจะให้
 คล้องต่อนามพระที่นั่งสรวเพ็ชฎมหาปราสาท พระที่นั่งองค์นี้อยู่
 ริมกำแพงด้านริมน้ำ ทางทิศเหนือพระที่นั่งสรวเพ็ชฎ แต่เห็นจะ
 ไม่สู้ใหญ่โตนัก และจะเป็นพระที่นั่งมีพื้นสูงกว่าพระที่นั่งสรวเพ็ชฎ
 ฐานพระที่นั่งตั้งสูงจากพื้น ๕ ศอกคืบ บนฐานยังมีผนังรักแร้วม
 ปราสาททั้ง ๔ ด้าน แต่รักแร้วด้านเหนือยังอยู่สูง ที่ผนังรักแร้ว
 พื้นจากพื้นล่างขึ้นไปอีก ๖ ศอกมีรูรอบ ซึ่งคิดว่าจะมีพื้นบนอีกชั้นหนึ่ง
 คงจะเป็นที่ประทับสำหรับทอดพระเนตร ข้ามกำแพงออกไปเห็นทาง
 แม่น้ำข้างวังได้ ถ้าจะเทียบกับแผนที่กรุงเทพมหานคร ก็ทำนอง
 กับข้อมทิศดานิกร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดให้
 สร้างขึ้นบนกำแพงด้านตะวันตกริมนี้ ได้ข้อมอินทรวังสรวค์ลงไป
 ไม่สู้มากนัก เป็นแต่ข้อมทิศดานิกรอยู่บนกำแพง และเหนือพระ
 ที่นั่งกุสุมหาปราสาทขึ้นไปมาก แต่พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์
 อยู่ในกำแพง และอยู่ตรงพระที่นั่งสรวเพ็ชฎออกมา

ความเห็นว่พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์องค์นี้ จะสร้างที่หลัง
 แผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่คงไม่เกินแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระเจ้าปราสาททองขึ้นไป และไม่ใช่ว่าแผ่นดินพระเพทราชา ข้อที่

เห็นว่าจะสร้างที่หลังแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และก่อน
แผ่นดินพระเพทราชาขึ้น คณะเวลาที่ควรสร้างมีอยู่ ๒ คราว
คราวหนึ่งในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งกำลังทรงโปรกสร้าง
พระที่นั่งหลายแห่งและทั้งพงศาวดารในรัชกาลนั้น ก็กล่าวใกล้เคียง
เข้ามาหรือมิฉะนั้นก็เป็นในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งทรงโปรก
ในวิชาช่างอย่างใหม่ จะทำไว้สำหรับประทับในเวลาเสด็จเข้ามาพระ
ราชวังหลวง ให้เป็นที่ทรงสบาย พระเพทราชาเห็นว่าพระที่นั่ง
องค์นี้เป็นของสมเด็จพระนารายณ์ จึงเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐาน
ไว้เพื่อให้เป็นพระเกียรติยศ ด้วยพระองค์เป็นเจ้าของผู้สร้าง หรือ
เพื่อจะให้เหมาะแก่ที่ซึ่งเป็นที่พอพระราชหฤทัยมาแต่ยังดำรงพระชนม์
อยู่ ข้อที่เห็นว่าน่าจะสร้างในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองนั้น ก็
ด้วยพงศาวดารกล่าวว่า ลัทธิราช ๑๔๔๘ ปีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้
รื้อเทวสถานพระอิศวรพระนารายณ์ขึ้นมาตั้งยังชัฏ ในยุบนั้นให้ยก
กำแพงพระราชวังออกไป ให้สร้างพระมหาปราสาทพระวิหารสมเด็จพระ
มีความถึงนี้ เห็นว่าคำที่ว่าสร้างพระวิหารสมเด็จนั้นเป็นคำเรียกก่อน
มีชื่อพระวิหารสมเด็จ องค์ที่ยังเห็นฐานอยู่ทุกวันนี้ เพราะพระวิหาร
สมเด็จนี้ ในพงศาวดารกล่าวความชัดเจนว่า เมื่อลัทธิราช ๑๐๐๕ บ
อสนีบาตตกลงเป็นเพลิงไหม้ พระที่นั่งมณฑลภิเษกที่หอปราสาททอง
ทรงโปรกให้ช่างจัดการก่อใหม่ขึ้นสำเร็จให้ชื่อพระวิหารสมเด็จ
ลัทธิราชผิดกันถึง ๗ ปี และพระที่นั่งวิหารสมเด็จองค์ที่แปลงชื่อมา
จากมณฑลภิเษกหรือปราสาททองนั้น ก็เป็นพระที่นั่งอยู่ในกำแพง

ชั้นใน เป็นแต่ทำใหม่ให้ดีขึ้นเท่านั้นหาต้องถึงขยายกำแพงวังไม่
หรือจะคิดว่าพงศาวดารคอนนิงกล่าวคำฟันเผอ คราวที่ขยายกำแพง
วังเป็นคราวสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิ แต่พระที่นั่งจักรวรรดิก็สร้าง
เสียแล้วแต่เมื่อศักราช ๔๔๔ ก่อนปราสาทที่กล่าวชื่อมาเมื่อ
ศักราช ๔๔๘ ขึ้นไปอีก ๓ ปี และพระที่นั่งจักรวรรดินั้นก็หาต้อง
ขยายกำแพงวังไม่ ด้วยตั้งอยู่บนกำแพงชั้นใน และอยู่ภายใน
กำแพงชั้นนอกทั้งกำแพงข้างกมแล้ว จึงเห็นว่าตามพงศาวดารที่
กล่าวว่า ปราสาทซึ่งสร้างเมื่อศักราช ๔๔๘ ปีที่ต่อยกกำแพงวัง
ออกไปนั้น น่าจะเป็นพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์เอง ด้วยมีรอย
ขยายกำแพงออกไปถึงสองหยัก แต่เมื่อเรียบเรียงพระราชพงศาวดาร
เป็นเวลาภายหลังมา จะเขียนชื่อคลาดเคลื่อนไว้ก็จะเป็นได้

พระที่นั่งบรมยงค์รัตนาคัน สร้างในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อ
ศักราช ๑๐๔๔ ปี พงศาวดารกล่าวความละเอียดว่า ได้ขุดสระเป็น
คูอยู่ซ้ายขวาแล้วก่ออ่างแก้วและภูเขา มีท่อน้ำไหลลงในสระแก้วและ
ทำระหัดน้ำฝั่งต่อ ให้น้ำเดินเข้าไปผุดในอ่างแก้วแล้วให้ทำพระที่นั่ง
ทรงบนที่ท้ายสระ เป็นที่เสด็จออก กลับเอาที่ท้ายสนมเป็นที่ข้างหน้า
และทำศาลาลูกขุนในซ้ายขวา โปรดให้ขุนนางเข้าเฝ้าณพระที่นั่ง
ทรงบน และเข้าทางประตูมหาโกศราช

พระที่นั่งองค์นี้ ตั้งอยู่ในวังด้านหลังทางตะวันตก เป็นปราสาท
จตุรมุขอยู่บนเกาะ มีสระน้ำล้อมรอบ อีจุดที่ก่อใช้ขนาดเดียวและ
ก่อลักษณะอย่างเดียวกันกับพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ คือก่อมีแสง

สลบเป็นชั้น คงจะทรงโปรดพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ว่าก่อน
 แข็งแรงมั่นคงก็ จึงโปรดให้เลียนอย่างมาทำข้าง เย็นแต่เปลี่ยนรูป
 และลวดลายให้ผิดกันไปเท่านั้น ที่ตรงมุขด้านหลังพระมหาปราสาท
 ก่อเป็นแท่นอิฐมีชั้นลด เชิงแท่นมีลายบัวคว่ำทั้ง ๒ ข้าง ที่ข้าง
 แท่นด้านในฝั่งท่อนดินต่อแท่นเข้ามาข้างในก่อเป็นช่องเป็นตอนเล็ก เป็น
 ที่ขังน้ำ เมื่อขุดลงไปในที่แถวนี้พบหินก่อเขาหลายสียก้อน คิดว่า
 ในที่นี้จะเป็นอย่างแก้ว ที่ระก่อเขามอน้ำพเป็นที่เลี้ยงปลาเงิน
 ปลาทอง แท่นสูงนั้นจะเป็นที่เสด็จขึ้นไปประทับทอดพระเนตรปลา
 ถ้ำทอดพระเนตรไปทางตะวันตก ก็ทรงเห็นปลาใหญ่ในสระ ถ้า
 ทอดพระเนตรมาทางข้างใน ก็ทรงเห็นอ่างแก้วปลาเงินปลาทอง
 และบนแท่นนี้จะเรียกพระที่นั่งโปรยข้าวตอกก็จะไต่กระมัง ที่มีสระ
 ด้านเหนือก็มีแท่นใหญ่อีกแท่นหนึ่ง กว้าง ๘ วา ๒ ศอก ยาว
 ๑๐ วา ศอก สูง ๗ ศอก ข้างบนคະเนว่าจะมีผนังเป็นคันรอบ แต่
 เห็นจะถูกรื้อเสียแล้ว ที่ริมผนังข้างใน มีท่อนดินเผาลงมาที่
 พื้นดิน ห่างจากฐานอิฐใหญ่นี้มาทางตะวันออก ๗ วา มีที่ขังน้ำ
 ก่ออิฐเกรียงปูนกว้าง ๖ ศอกยาว ๑๑ ศอกคืบลึก ๑ ศอก แท่นอิฐ
 สูงนั้นคงจะเป็นที่ขังน้ำสำหรับไขไปพุนในที่ต่าง ๆ แต่มีวิธีที่จะเอาน้ำ
 ขึ้นไปข้างบนได้อย่างไร ยังมองไม่เห็นที่ท้ายสระด้านตะวันตก มี
 สะพานข้ามไปพระที่นั่งทรงบันกว้าง ๒ วา บั๊กเสาริเียง ๓ แถว เสา
 นั้นทุกวันนี้ในระกุ่มแล้งน้ำในสระวคก็ยังมีเห็นได้ และสะพานใหม่ซึ่ง
 ทำข้ามสระในคราวนี้ ก็ทำตามแนวเดิมบั๊กเสาริเียงเก่า แต่ด้าน

ตะวันออกที่ระฆังจากพระที่นั่งบรรยงก์ มาหม่มพระที่นั่งสรรเพชญ์
มหาปราสาทพระวิหารสมเด็จพระที่นั่งนั้น ก็คงต้องมีสะพานอีกสะพานหนึ่ง
เป็นแน่ แต่จะอยู่ตรงที่ใดหายังไม่พบ สะพานที่สร้างขึ้นใหม่ในตำนาน
เห็นจะไม่ตรงของเดิม แต่ถ้าต่อไปตรวจพบที่เดิมเมื่อใด ก็จะย้ายไป
ปลูกให้ตรงกัน

ที่ริมขอบสระคานไถ่นอกเกาะพระมหาปราสาทออกไป มี
รากคึกเป็นหลังเรียงไปตามรูปสระ เห็นจะเป็นค้ำหนักคึกเข้า
กรมหลวงโยธาเทพ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ พันบริเวณค้ำหนัก
คึกลงไปคานไถ่นั้น มีกำแพงกัน แบ่งเขตค้ำหนักข้างในค้ำหนัก
กำแพงหลังวังคานตะวันตก ตรงไปจนจนวนวักพระศรีสรรเพชญ์
กันเอาสระแก้วไว้ข้างนอกที่ริมขอบสระแก้ว ตอนคานตะวันตกมี
รากคึกคึงเป็นค้ำหนักสระแก้ว และค้ำหนักศาลาลวกก็จะอยู่ใน
แถวนี้ เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอในพระบรมโกศ พระ
ค้ำหนักสวนกระต่ายที่ชั้นหลวงหวัดประทับมาแต่เดิม จนเป็นกรม
พระราชวังบรรยงก์คงจะอยู่ต่อไปที่มุมพระราชวัง ตอนตะวันตก
คานไถ่นั้นทำวัดพระศรีสรรเพชญ์ จะทำนองพระค้ำหนักสวนกุหลาบ
แต่ยังไม่ได้คิดยังบอกยังไม่ได้ว่าจะเป็นอย่างไร

เหตุซึ่งพระเพทราชาประทับอยู่คานหลังวังนั้น ก็จะเป็นด้วย
วังตอนหน้าของเดิมทรุดโทรม และต่อมาจนถึงแผ่นดินพระบรมโกศ
ก็ประทับอยู่ที่พระที่นั่งบรรยงก์ คานหน้าวังเก่าคงจะรุ่งโรยมาก

ในพระราชวังชั้นใน มีฉนวนอยู่ที่หลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์เพ็ญตรง
ไปพระวิหารสมเด็จ แล้วเลี้ยวซ้ายไปนอกกำแพงแก้ว เกือบจะถึง
ตรงที่มุมขกลางพระวิหารสมเด็จ จึงเลี้ยวขวาไปเข้าวัดพระศรีสุรเพ็ญ
ในระบายนนี้ถ้าเลี้ยวซ้ายก็เป็นฉนวนทางไปหลังพระที่นั่งจักรวรรดิ เรียก
ว่าฉนวนวัดพระศรีสุรเพ็ญ แต่ถ้าจะออกมาทางกำแพงด้านริมน้ำ
ลงที่ชันน่านน้ำประจำท่า เรียกว่าพระฉนวนน้ำประจำท่าวาสกรี เป็น
ท่าที่เสด็จลงทรงเรือพระที่นั่ง ทั่วสะพานท่าพระฉนวนน้ำนั้นเป็นรูป
ควมหลังคาซ้อน มงกุฎเบื้องละบรรปลุกฟูกถือนตามบันลุ่ม มี
ลายบันเป็นนาคราชศิระเลี้ยวเล็กพัวพันลงมาจตเชิงกลอนแทน
ทางหงส์ ใบระกาบันเป็นกระจิงรูปเทพนมถวายกร ขนหลังคา
หน้าบันที่อกไก่ ขันเป็นพรหมสี่หน้าแทนช่อฟ้า ลายหน้าบันด้าน
ข้างเหนือที่เรือประทัย ขันเป็นรูปนารายณ์ถือทวงครุฑ หน้าบัน
ด้านข้างบันเป็นรูปเทพสุริยมณฑลสถิตย์ในบุษบกมหาพิไชยราชรถ
เทียมด้วยม้าอาชาไนย ต่อหลังศาลาท่านอนมีกำแพงฉนวน ๒ แถว
เนื่องขึ้นไปจตประตูปะใหญ่ที่กำแพงพระนคร ราษฎรเรียกว่าประตูฉนวน
ชั้นนอก แต่ชื่อหลวงปรากฏว่า ประตูมหาไตรภพชลทวารอุทก
ถักประตูนั้นเข้าไปในพระนครก็กำแพงฉนวน ๒ แถว ไปจต
ประตูมหาที่กำแพงเขื่อนเพชรพระราชวังชั้นใน ชื่อประตูมหาภพชล
ที่คนเรียกว่าประตูฉนวนใน ยายจำแวนรักษาอยู่ที่ศาลาตีนภายใน
ประตู และที่กำแพงฉนวนทั้ง ๒ ข้างนี้ มีประตูหุซังข้างละ
ประตู สำหรับยักกันกันคนไว้ ที่ ๆ ปลุกสะพานพระฉนวนใน

คำหนักหนองหวาย

คำหนักหนองหวาย ที่พระพทเจ้าเลื้อครังยังเป็นกรมพระราชวังบวรลงเจ้าพระขวัญไปดำเร้งไทยนั้น คงจะอยู่ริมสระหนองหวาย เห็นจะไม่สู้ห่างไกลกันนัก

คำหนักน้ยใหญ่เรือนโรงห้วยคลังต่าง ๆ คิดว่าจะเป็นเครื่องไม้มากกว่าก่ออิฐ เมื่อชุกลงไปถึงระคัยพื้นเดิม โดยมากพบแต่กระเบื้องมุงหลังคา กับมูลเท้าและโคนเสาไม้แก่น ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นเครื่องเรือนไม้

ศาลาลูกขุนใน

ศาลาลูกขุนใน ชั้นแรกคงจะอยู่ตอนหน้าวังด้านตะวันออก เพราะปรากฏว่า เมื่อวันทีสมเด็จพระนารายณ์ยกไปจับพระศรีสุธรรมราชา สมเด็จพระนารายณ์ทรงช้างพระที่นั่งมาหยุดอยู่ที่หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ พระศรีสุธรรมราชาทรงช้างออกมายืนอยู่หลังศาลาลูกขุน สมเด็จพระนารายณ์ขึ้นช้างพระที่นั่งเข้าไปถึงนอกกำแพงหน้าศาลาลูกขุน ไปพร้อมทั้งสองฝ่ายไ้รบพุ่งกัน พระศรีสุธรรมราชาต้องบนที่พระบาทสมเด็จพระนารายณ์ต้องบนที่หลังพระบาทซ้าย พระศรีสุธรรมราชา กลับช้างพระที่นั่งหนีไปวังหลัง สมเด็จพระนารายณ์ก็เข้าพระราชวัง ได้ตอนนั้นคิดว่า ศาลาลูกขุนจะอยู่ในที่หน้ากำแพงชั้นใน แถวประตูมงคลสุนทร ตั้งแต่แผ่นดินพระเพทราชาเสด็จลงไปประทับอยู่ท้ายวัง คราวเมื่อสร้างพระที่นั่งบรมยงค์รัตนาคัน ใต้โปรดให้สร้าง

ศาลาลูกขุนในซ้ายขวาชั้นที่ท้ายสระ คงจะอยู่ในที่นอกสระออกมา
 ด้านเหนือ เพราะมีความในแผ่นดินพระบรมโกศว่า เมื่อคราว
 จะชำระกรมพระราชวังเสนาพิทักษ์ ซึ่งเป็นชื่อกับเจ้าฟ้านมเจ้าฟ้าสังวาลย์
 รับสั่งให้ทำการพระราชวัง ๆ ทรงเรือพระที่นั่งเสด็จมาจะขึ้นฉนวน
 วังหน้า มหาเล็กที่ล่องหน้ามารับเสด็จกราบทูลว่า ประทูลเสด็จ
 ไชยบัต จึงล่องลงไปประทับอยู่ที่ฉนวนน้ำประจำท่า ประทูลฉนวนก็
 บัต เรือพระที่นั่งล่องลงมาเสด็จขึ้นสะพานใต้ระหัดน้ำ ทรงเสด็จมา
 ถึงศรีตำราญ ทอดพระเนตรเห็นคนนั่งอยู่ที่ศาลาลูกขุนท้ายสระ
 เป็นอันมาก จึงให้กลับพระเสด็จ หลวงศรีพวงกราบทูลว่า ขอเชิญ
 เสด็จเข้าไปเฝ้าจึงจะชอบ จึงเสด็จไปเฝ้าที่ทิมดาบ ในจดหมายเหตุ
 ซึ่งอ้างว่า เป็นคำให้การของขุนหลวงหาวัดว่า ศาลาลูกขุนในใหญ่ ๓
 หลังแปด มีข้อฟ้าทางหงส์หน้ามณฑป มีสระน้ำอยู่หน้าศาลาลูกขุน
 สำหรับพิสูจน์ลูกความให้ค่าน้ำในสระนั้น แต่พื้นน้ำในพระราชวังชั้น
 นอกก็หาไม่มีสระที่จะค่าน้ำได้ ไม่ มีสระเดียวแต่สระหนองหวาย
 ก็เป็นสระอยู่ในกำแพงชั้นใน และเห็นว่าจะเป็นที่พิสูจน์ลูกความไม่
 ได้ เพราะพื้นในพระราชวังสูงกว่าระดับน้ำในสระแล้ว ถ้าจะให้สระ
 หนองหวายมีน้ำถึงแก่พอที่คนจะทำได้ ก็จะต้องลึกไม่ต่ำกว่า ๕ วา
 แต่พิเคราะห์ที่สระนั้นเห็นจะไม่สู้ลึกนัก จะเป็นแต่สระสำหรับขังน้ำ
 ไว้ใช้ในพระราชวัง การพิสูจน์ค่าน้ำนี้ เข้าใจว่าพิสูจน์กันในแม่น้ำ
 ใหญ่ เพราะในคำให้การที่อาลักษณ์อ่าน ก็มีแต่แข่งให้ฉีตางจรเข้า

เรื่องงูเข้าทำอันตรายผู้กล่าวเท็จ ซึ่งเห็นว่าเป็นของที่มีประจำท้องที่ และมีเค้ามูลที่จะประกอบเหตุผลได้อีกอย่างหนึ่ง คือในเรื่องขุนช้างขุนแผน ถึงแม้ว่าท้องเรื่องจะเป็นนิทาน ไม่ใช่เป็นจดหมายเหตุที่เป็นหลักฐานก็จริง แต่หนังสือเรื่องนั้นก็ปราชญ์ทั้งหลายได้ยอมรับรองว่า เป็นสำนวนที่แต่งไว้แต่ครั้งกรุงเก่า กิริยาอาการของคน ที่ออกชื่อมาในนิทาน หรือภูมิปัญญาซึ่งว่ามาในหนังสือเรื่องนั้น ผู้แต่งคงจะแต่งเทียบเอาตามที่ได้เคยเห็น การเป็นอย่างไรในเวลานั้น ในตอนที่ว่าด้วยขุนช้างกับพระไวยพิสดารตัว กล่าวว่าพิสดารค่าน้ำที่หน้าท่าฉนวน จึงเห็นว่าการพิสดารค่าน้ำไม่ได้ทำในวัง ถึงจะมีสระที่ใกล้ศาลาลูกขุน ก็คงเป็นสระซึ่งน้ำสำหรับใช้การอื่น

ศาลหลวง

ศาลาลูกขุนนอก คือศาลหลวง คงจะอยู่ภายในกำแพงชั้นนอก ไม่สู้ห่างนัก คงจะอยู่มาทางตอนใกล้กำแพงด้านริมน้ำ ด้วยในต้นเมื่อขุดวังได้พบดินประจำผุดสำนวนมีตราเป็นรูปต่าง ๆ และบางก้อนก็มีรอยหยิกเลี่ยมือ ศาลหลวงคงจะถูกไฟไหม้เมื่อกรุงเสีย ดินประจำผุดสำนวนจึงสึกเหมือนดินเผา

โรงราชยาน

ที่หน้ากำแพงชั้นในใต้ประตูมงคลสุนทรนั้น ขุดพบรากก่ออิฐอีกหมู่หนึ่ง กรมหลวงดำรงราชรังว่าเป็นโรงราชยาน ด้วยเมื่อรัชกาลที่ ๔ พระองค์ท่านเคยทรงเห็นโรงราชยานอยู่ในแถวนอกประตูพิมานไชยศรี ซึ่งบัดนี้เป็นห้องมหาดเล็กเวรสิทธิ

หอแปลพระราชสาสน์

ได้ซึ่งพบปรากฏดังหลังหนึ่ง อยู่ในกำแพงชั้นนอกกว้าง ๒ วา ยาว ๖ วา เป็น ๓ ห้อง ที่ตรงนั้นน่าจะเป็นหอแปลพระราชสาสน์

โรงช้าง

หนึ่งในหนังสือโบราณหลายฉบับกล่าวว่า วิมสนามภายใน กำแพงชั้นใน ระหว่างพระวิหารสมเด็จ กับพระที่นั่งสรรเพชญ์มีโรงช้าง แต่เมื่อใดที่ตรวจดูก็ไต่พบแต่อิฐก่อขึ้นเป็นพื้นอยู่ริมกำแพง ยาว เป็นแถวเนื่องกันไปข้างที่จะเป็นพื้นโรงช้างก็ได้

โรงม้า

โรงม้าพระที่นั่งนั้น ว่าอยู่ในพระราชวัง แต่โรงม้าแข่งม้าใช้ราชการ ย่นนอกกำแพงวังชั้นนอกตั้งต้นแต่หลังวัดธรรมิกราชไปจน ตรงหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ

กำแพงวัง

กำแพงพระราชวังชั้นนอกด้านหน้า กันต่อจากกำแพงเมืองที่ วิมท่าคัน ตรงไปหลังวัดธรรมิกราช เลี้ยวมุมไปบรรจบข้างวัดพระ ศรีสรรเพชญ์ แล้วไปหักมุมที่หลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ พอหมดเขตต์ วัดจึงเลี้ยวตรงไปทางด้านตะวันตก หักมุมเลี้ยวขึ้นไปริมคลองท่อ บรรจบกำแพงเมืองที่ปากคลองท่อ กำแพงชั้นในกันต่อจากกำแพง เมืองที่ได้ประตูท่าปราบ ห่างหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์ ๒ เส้นเศษ ซึ่ง ตรงไปชนหลังพระที่นั่งจักรวรรดิ บรรจบกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์

อีกสายหนึ่งกันจากด้านตะวันตกตรงมาตะวันออก ถึงฉนวนวัดพระ
ศรีสรรเพชญ์ เส้นนี้เป็นกำแพงแบ่งข้างหน้าข้างใน คือตอนเหนือเป็น
ข้างใน หมู่พระที่นั่งบรรยงก์คอนทิโลเป็นข้างหน้า คือหมู่ตำหนักสระ
แก้วและสวนกระต่าย กำแพงสาบเมื่อถึงฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์
แล้วเลี้ยวขึ้นมาข้างเหนือ จนจะใกล้ถึงพระที่นั่งข้างพระวิหารสมเด็จพระ
จึงเลี้ยวไปทางตะวันออก บรรยงกำแพงวังชั้นในค้ำด้านตะวันออกค้ำ
เหนือห่างจากกำแพงเมือง ๑๐ วาเศษ มีกำแพงกันต่อจากกำแพง
วังชั้นในค้ำหน้าอีกสายหนึ่ง ตรงไปในระหว่างพระที่นั่งสรรเพชญ์
กับพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ แล้วไปหักมุมเลี้ยวที่ข้างพระที่นั่ง
สุริยาศน์อมรินทร์บรรยงกำแพงเมือง กำแพงวังชั้นนอกหนา ๖ ศอก
เชิงเทินกว้าง ๓ ศอกค้ำมีเศษ สูงขาดปลายใบเสมา ๘ ศอกค้ำ
กำแพงชั้นในค้ำว่าสูงในราวนี้ แต่เห็นระบ่างกว่า

บ่อมรอบวัง

บ่อมีชื่อมาในกฎมนเทียรบาล คือบ่อมหัสนม บ่อมหาคัน
บ่อมหาศาลาธารบาญชี บ่อมหาศาลาพระมงคละพิตร บ่อมหามวิตรามาวาศ
บ่อมหาสวนอุ้นแต่ ๖ บ่อมหานั่น แต่เมื่อใดตรวจคณาทพยเคาขอมที่
ปากคลองท่อ เป็นบ่อมหากำแพงเมืองอยู่ริมวังค้ำหลังข้างเหนือ คง
เป็นบ่อมหัสนมแน่ ต่อขึ้นมาที่ริมฉนวนน้ำประจําท่าवासกรี คิค
ว่าคงจะมีอีกบ่อหนึ่ง แต่ที่นี้ตรวจไม่ได้ ด้วยพระยาไชยวิชิตใน
รัชกาลที่ ๓ สร้างวัดคร่อมไว้ ต่อขึ้นมาถึงบ่อริมท่าวัดธรรมิกราช คือ

ที่ช้อย่อมทำกัน เป็นข้อมมุขมวังกันหน้าข้างเหนือ ค่อยไปกันตะวันตก
 คงมีข้อมศาลาสารขานช้อยู่กลางระบะกำแพง แต่ยังไม่ชุกกันไปถึง
 พันจากข้อมนี้ไปก็ถึงข้อมมุขมวังกันหน้าข้างใต้ ตามลำดับในกฎ
 มนเทียรบาลว่า พันข้อมศาลาสารขานช้อยู่ไปแล้ว ถึงข้อมศาลา
 พระมณฑลพิตร แต่ข้อมศาลาพระมณฑลพิตร จึงถึงข้อมมุขมวัตรามา
 วาศ เห็นว่าน่าจะเรียงช้อยู่ลำดับ ถึงแม้จะคิดว่าเดิมพระมณฑลพิตร
 อยู่ข้างหน้า ก็คงจะอยู่ในแถวข้างวัดพระราม คงไม่ใช่อยู่หน้าวัด
 พระราม เมื่อข้อมมุขมวังเรียกว่าข้อมศาลาพระมณฑลพิตรแล้ว ข้อมต่อเข้า
 ไปจะเรียกข้อมมุขมวัตรามาาศไม่ไ้ เพราะหมคอาณาเขตวัดพระราม
 แล้ว จึงเห็นว่าข้อมมุขมวังกันหน้าข้างใต้ คงเรียกข้อมมุขมวัตรามาาศ
 เป็นแน่ ต่อมาข้างกันใต้มีอีกข้อมหนึ่ง ซึ่งนับตามลำดับในกฎมนเทียร
 บาลก็ต้องเรียกว่า ข้อมมุขมวัตรามาาศ แต่โดยที่กล่าวมาแล้วว่า
 ในกฎมนเทียรบาลลำดับช้อยู่คลาดเคลื่อนจากแผนที่ จึงเห็นว่าข้อมนี้
 คงเป็นข้อมศาลาพระมณฑลพิตร เพราะอยู่หน้าวิหารพระมณฑลพิตร
 ต่อมาถึงมุขมวัตรพระศรีสรรเพชญ์ ก็มีข้อมอีกข้อมหนึ่ง แต่ไม่ไ้
 พบที่มาว่าจะมีช้อยู่เสียอย่างไร ต่อลงไปก็มุขมวังกันหลังข้าง
 ตะวันตก ก็มีข้อมอีกข้อมหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าเป็นข้อมสวนองุ่น รวมทั้ง
 หมคคงจะมี ๘ ข้อม

รูปข้อมรอบพระราชวัง ถ้าเป็นข้อมมุขมวังก็ก่อนออกไปจาก
 กำแพงทั้ง ๒ ข้าง ถ้าเป็นข้อมกลางวัง ก็ก่อนออกไปเป็นเหลี่ยม
 รูปรี ในข้อมชั้นบนนึกคิดว่าจะปลูกกระดาน เพราะพบรูรอยอยู่รอบข้าง

แต่ชั้นล่างใต้พื้นคงโปร่ง มีช่องคหาออกจากกำแพงวังเข้าไปใน
 บัอมใต้ ที่ใต้กำแพงบัอมลงมา สูงจากพื้นดินราวศอก มีช่องข้างใน
 กว้างเกือบ ๒ ศอก สูง ๒ ศอกเศษ เป็นรูปโค้งก่อเรียบไปถึงข้างนอก
 เป็นช่องกลม วัดผ่าศูนย์กลางใต้ ๒๐ นิ้ว เข้าใจว่าจะเป็นช่องสำหรับ
 สอดปากกระบอกปืนออกมายิงเข้าค้ำข้างนอกในที่ค้ำอีกทางหนึ่งด้วย

ประตูลี้

ประตูพระราชวังตามที่มีชื่อมาในกฎหมายเทียรบาล คือประตู
 ฉนวนน้ำประจําท่า อีกชื่อหนึ่งเรียกประตูมหาไศรยพลทวารออก
 ประตูเสาชิงไชย ประตูข้างเผือก ๓ ประตูนี้เป็นประตูลี้ชั้นนอก
 และได้พบในจดหมายเหตุรายการพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ มี
 ชื่อประตูท่าปราบอีกประตูหนึ่ง ได้ประตูฉนวนลงไปตอนท้ายสนม
 ก็คงจะมีประตูอีก ด้วยได้พบแผนที่ในหนังสือของเคมเฟอร์ ซึ่งมา
 ในกรงเก่าในแผ่นดินพระเพทราชาลงไว้ว่า มีประตูยอดแถวข้างวัดคัน
 ริมน้ำ ๔ ประตู ประตูไม่มียอดที่จะเป็นช่องกุศ ๓ ประตู ก้านหน้า
 วังชั้นนอกในแผนที่ลงไว้มี ๒ ประตู แต่ประตูที่แรกถึงคงจะเป็น
 ประตูจักรมहिมา เพราะมีความในจดหมายเหตุ ครั้งราชทูตเชิญ
 พระราชาสํานั ไปลังกาว่าดังนี้ “ณวันศุกร์เดือนอ้ายขึ้น ๑๐ ค่ำ
 จุลศักราช ๑๑๑๔ บิวกิจัตวาศก เพลาย่ามั่งแล้ว ๖ บาท เชิญ
 พระมณฑปพระพุทธรูปหีบพระธรรม และพระราชสํานัและเครื่องมงคล
 บรรณาการ ลงฉนวนท่าขึ้นใหม่ณท่าคัน แล้วเชิญพระมณฑป

ใส่พระราชศาสน์ เสด็จลงเรือพระที่นั่งศรีพิमानไชย พระยาลี ๑
 พระอริยมุนี ๑ พระสงฆ์อันทิพย์ ๑๕ รวม ๑๗ รูป ลงเรือศรีผ้าแดง
 ไปบำรุงพระศาสนา ณ กรุงศรีวิชัยบุรี” ต่อไปจนสุดมมวังด้านหน้า
 ข้างใต้ก็มีเค้ายประตูอีก ๒ แต่ชื่อไรไม่ได้ความ เลี้ยวมาข้างวังด้าน
 ใต้คงจะมีประตูหนึ่ง แล้วถึงอีกประตูหนึ่ง ซึ่งอยู่มมวัดพระศรี
 สรรเพ็ชญ์ ประตูนี้คงจะชื่อนครไชย ซึ่งเป็นถนนออกพระเมรุ ที่
 พระบรมโกศเสด็จในงานพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ต่อลงไป
 ในด้านข้างวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ก็มีประตูอีกประตูหนึ่ง ประตูนี้ไป
 ออกหน้าวิหารพระมงคลบพิตร ถ้าเวลามีการพระศพ เห็นจะเป็น
 ประตูคนวนสำหรับข้างในไปพระเมรุ ด้านหลังวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ก็
 มีประตู ซงคึกว่าจะเป็นประตูข้างอีกประตูหนึ่ง ที่กำแพงวังต่อ
 มมวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ มีประตูหลังคาบูชาชั้นสองชั้น เลี้ยว
 ไปด้านตะวันตกท้ายพระที่นั่งบรมยงค์ ก็มีประตูมหาโกศราช ตาม
 ระเบียบที่กล่าวมานี้ คิดว่าจะมีประตูอื่นอีกแต่ยังขุดค้นตรวจไปไม่ทั่ว จะ
 ลงไว้ก่อนที่เกรงคลาดเคลื่อน ที่กำแพงชั้นในตรงข้างพระที่นั่งสุริยาศน์
 อัมรินทร์ มาทางตะวันออกมีประตูหนึ่ง ที่กำแพงข้างระหว่าง
 พระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ กับพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มีประตูหนึ่ง มา
 ถึงตรงหน้าพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มีอีกประตูหนึ่ง ต่อมาถึงหน้าพระ
 วิหารสมเด็จมีอีกประตูหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นประตูมงคลสุนทร
 เพราะเป็นประตูอยู่ทางใต้ ข้อที่เห็นว่าจะเป็นประตูมงคลสุนทรนั้น

ก็ด้วยเมื่อคราวพระเจ้าทรงธรรมไปประชุมพรรคพวกอยู่ที่วัดมหาธาตุ
ครั้งนั้นคงจะเดินมาทางถนนตลาดเจ้าพรหม เข้ากำแพงชั้นนอกได้
คงจะเลี้ยวมาข้างขวา ก็ถึงประตูนี้ก่อน ถ้าเข้าประตูนี้ได้แล้ว ก็เป็น
อันเข้าวังชั้นในได้ และเมื่อพระเจ้าปราสาททอง ครั้งยังเป็นเจ้า
พระยากลาโหมสุริวงศ์ ยกพลมาจับพระเชษฐา ก็กล่าวว่าชั้นที่
ประตูไชยมาพั้นประตูมงคลสุนทร เพราะฉะนั้นประตูกำแพงชั้นใน
ประตูใดที่เป็นทางเข้าข้างในได้และถึงก่อน ประตูนั้นต้องเป็นประตู
มงคลสุนทร ประตูแสงทองวาม ก็คงจะอยู่ต่อประตูมงคลสุนทรลงไป
แต่คงอยู่นอกกำแพงคันสายใน ประตูอื่นที่มิใช่ เช่น ประตูพระภิรม
เนศวร ประตูศรีสรรพवार ประตูพลทวารก็คงเป็นประตูชั้นใน ที่กำแพง
คันทองสนามหลวงมีประตู เรียกว่าประตูทิศขวา และที่แถวสระแก้ว
ก็มีประตูทิศ คิคว่าจะเป็นประตูข้าง ไม่ใช่ประตูยอดหรือประตูมุม

รูปประตูพระราชวังเห็นจะเป็น ๔ อย่าง ประตูชั้นนอกด้านข้าง
ริมน้ำและด้านหน้า คงจะเป็นประตูยอดมณฑป เพราะเมื่อขุดตรวจ
ในแถวเหล่านี้ พบแต่หลุมเสาประตู มีรอยปักลั่วไปทางข้างกำแพง
ข้างนอกข้างใน, และไม่มีกะเปาะก่อย่อไม้ที่ช่อง ประตูกำแพงชั้นใน
ด้านหน้าคงเป็นยอดปราง ด้วยได้ขุดพบช่องประตูและชั้นชั้นยอด
ก่ออิฐเป็นปราง กะเปาะข้างประตูย่อไม้สิบหก และอิฐรูปหนึ่งคง
เป็นหลังคาคุหาชั้นสองชั้น เหมือนประตูด้านข้างใต้ ซึ่งยังเห็นอยู่
จนทุกวันนี้ ประตูทิศนั้นก็คงเป็นประตูข้าง เห็นจะ ๔ อย่างเท่านี้

ที่ทำพระเมรุในเมือง

ทันออกกำแพงพระราชวังด้านใต้ในที่ว่างต่อพระวิหารกลบออกไป เป็นที่ทำพระเมรุในเมือง ที่พระเมรุเดิม แต่ครั้งพระบรมศพสมเด็จพระรามาธิบดี (อยู่ทอง) ว่า ทำในที่ซึ่งเป็นวัดพระราม ครั้นมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงสร้างวัดพระรามขึ้นในที่ถวายพระเพลิง สมเด็จพระรามาธิบดี (อยู่ทอง) แล้วตั้งแต่นั้นมาการพระเมรุคงจะยกมาตั้งทำในที่หลังวัดพระราม ในลานซึ่งไต่กล่าวมานี้

ต่อที่ทำพระเมรุออกไปข้างใต้ มีคลองแยกมาจากคลองท่อ เรียกว่าคลองนครบาล เข้ามาตอนกลางเป็นบึงใหญ่ กลางบึงมีเกาะเป็นที่ปลูกขิงนักไทย พันเกาะคุยกออกไปริมถนนแดงแกลงหน้าวัดเกษ เป็นที่หอกลอง โคนเสาหอกลองยังเหลือมดินอยู่เป็นเสาไม้แก่นขนาดใหญ่ ถนนข้างหอกลองตรงไปวังหลังมีสะพานข้ามคลองท่อ ที่นี้เรียกว่าสะพานรำเหยย คิดว่าคงจะเป็นสะพานหน้าหีบเผย เพราะถนนนั้นอยู่หน้าคูน้ำจะเรียกเพี้ยน

โรงเรือพระที่นั่ง

โรงเรือพระที่นั่ง ตามหนังสือโบราณกล่าวไว้ว่า อยู่ที่ได้วัดเชิงท่า ในแผนที่ในหนังสือมองซิเออร์ลาบูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตเชิญพระราชศาสน์พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กรุงฝรั่งเศสเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็ลงไว้ในที่

ตรงนั้น กับลงไว้ว่าที่เหนือขอมเพชรขึ้นมา ตรงหน้าวัดพนัญเชิง
 ซ้ำเป็นอุรือทะเลด้วย อนึ่งในที่ระหว่างตั้งแต่วัดเชิงท่าไปวัด
 พนมโยงนั้น ชาวบ้านซึ่งอยู่ในเวลานี้ ผู้ที่ได้รับคำบอกเล่าสืบทอด
 กันมา ก็ว่าเป็นที่โรงเรือหลวง ยังมีลำรางอยู่ลำหนึ่ง ชาวบ้าน
 เรียกกันว่าคูไม้ร้อง ก็คงจะเป็นอยู่ที่เอาเรือหรือมาดเรือพระที่นั่งไว้
 และจะมีเหตุขึ้นอย่างไรซึ่งทำให้คนเข้าใจว่า นางไม้มาดเรือที่อยู่
 ในอุ้นร้อง จึงเลยเรียกว่าคูไม้ร้องต่อมา ที่ข้างคูไม้ร้องหลาย
 ปีมาแล้ว มีผู้ซดหลมจะปลุกเรือน ใต้พยับเรือจมอยู่ใต้ดิน ก็ไม่
 อาจปลุกในที่ตรงนั้น ต้องเลื่อนที่ไปใหม่ แต่เรือพระที่นั่งกับเรือ
 กระบวนใหญ่น้อย เห็นจะอันตรายไปเสียก่อนกรุงแตกมาก ด้วย
 เมื่อครั้งพระเจ้าอลองพญา ยกทัพเข้ามาตีกรุง ในแผ่นดิน
 พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์นั้น ทรงโปรดให้ถอยเรือพระที่นั่งกิ่ง, ไชย,
 ศรี, กราบ และเรือตงเรือกันเรือศิระสัถ์ทั้งหลายใหญ่น้อย กับ
 ทงกำปั่นและเรือรบ ลงไปไว้ที่ท้ายคู พระม่ายกลงไปที่ท้ายคูแตก
 แล้วเฝ้าเรือพระที่นั่งกับกำปั่นและเรือรบเสีย เข้าใจว่าจะเหลืออยู่ไม่กี่ลำ
 ครั้นเมื่อมีมหันตภัยกับเนเมียว ยกมาตีกรุงแตกในครั้งหลัง ใต้
 ความว่าปะกันวันแม่ทัพทางใต้เอาเรือพระที่นั่งกิ่งไปขึ้นตระเข้ที่ทำดินแดง
 ชักขึ้นไปลงลำน้ำสมีออกปากน้ำเมืองเมาระตะมะ ส่งไปถวายเจ้าอังวะ
 ลำหนึ่ง แต่ขุนพระพิรุณซึ่งพระมาเอาไปพร้อม กับเรือพระที่นั่งกิ่งนั้น
 พระมาเห็นว่าใหญ่นัก จะขึ้นบกชักลากไปไม่ไหว จึงขึ้นขึ้นที่วัดเขมา
 เอาดินค้ำบรรจุเต็มกระบอกจุดเพลิงระเบิดเสียเก็บแต่ทองไป อนึ่ง

โซนเรือพระครูทพาท ซึ่งอยู่ในอยุธยาพิพิธภัณฑสถานทุกวันนี้ ก็คงจะเป็นโซนที่ตัวเรือจะอยู่ต่างหาก หรืออย่างไรจึงไม่เป็นอันตราย เมื่อกรงแตกแล้วจึงมีคนเก็บเอามาทำศาลขึ้นไว้ยังถือเป็นเทพารักษ์เดิมว่าศักดิ์สิทธิ์นัก มีละครแก้มกันไม่เว้นเดือน ครั้นมาเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๑ ศาลพัง จึงได้เก็บมารักษาไว้ในอยุธยาพิพิธภัณฑสถานเรือทะเลซึ่งมีในแผนที่หนังสือลาลแบร์ ที่แถวนั้นบัดนี้มีทรายถมขึ้นเป็นพนสูงถึงตลิ่ง แต่เมื่อสัก ๕-๖ ปีมาแล้วเจ้าของบ้านซบย่นที่หลังเรือนพบเรือทะเลใหญ่ลำหนึ่งกว้างเห็นจะราว ๑๐ ศอก หรือ ๓ วา แต่ยาวจะเท่าใดไม่ได้เห็นตลอด เพราะเรือนเจ้าของบ้านปลูกคร่อมอยู่มาแต่เดิม ที่เรือจมอยู่นั้น ถ้าถึงระกูดั้งน้ำในบ่อวงค์แล้ว ไปได้ดูเมื่อใดก็ได้เห็นเสมอ

วังหน้า

ที่ประทับพระมหากษัตริย์บรมราชจักรีวงศ์ เดิมจะอยู่ที่ใดพงศาวดารไม่ได้กล่าว ฟังมากล่าวในแผ่นดินพระศรีสุธรรมราชาเมื่อได้ราชสมบัติ โปรดให้สมเด็จพระนารายณ์ราชชนกดาเป็นอุปราช เสด็จประทับอยู่ณพระราชวังบวรสถานมงคล ตามท้องเรื่องที่ว่าด้วยแผนที่พระราชวังบวร ก็เป็นที่พระราชวังจันทร์เกษมเดิมนั้น สมเด็จพระนารายณ์เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังนี้ ตลอดมาจนถึงเวลาที่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ครั้นมาในแผ่นดินพระเพทราชา โปรดให้หลวงสรศักดิ์เป็นมหาอุปราช เสด็จไปอยู่ณวังจันทร์ เสด็จขึ้นเป็นพระราชวังบวรมาในแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ

พระองค์ใหญ่ คือเจ้าฟ้าเพชร ประดิษฐานที่กรมพระราชวังบวร แต่
มิได้ทำให้ชักว่าโปรดให้ไปประทับอยู่ที่ใด แต่ก็เห็นอันเข้าใจได้ว่า
คงประทับอยู่ที่วังจันทร์ ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวหัวท่ายสระ โปรด
ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าพรประดิษฐานในที่พระมหาอุปราช
กรมพระราชวังบวร เสด็จมาประทับในพระราชวังจันทร์เกษม จนถึง
เมื่อได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ก็ยังประทับอยู่อีก ๑๓ ปี ถึงจุล
ศักราช ๑๑๐๖ จึงเสด็จลงไปประทับอยู่ในพระราชวังหลวง ข้อที่
สมเด็จพระนารายณ์หรือพระเจ้าอยู่หัวพระบรมโกศ ได้เสวยราชสมบัติ
เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ยังคงประทับอยู่ในพระราชวังบวรไม่เสด็จลง
ไปประทับที่วังหลวงนั้น ก็คงจะเป็นด้วยทรงกลัวพวกข้างวังหลวง
เพราะเมื่อแรกได้ราชสมบัติ ได้ฆ่าพวกวังหลวงเสียมาก ต่อมา
ภายหลังตั้งขุนนางใหม่ขึ้นแทน และเห็นจะค่อยหายทรงกลัวแล้ว
จึงเสด็จเข้าไปประทับในวังหลวง ในแผ่นดินพระบรมโกศโปรดให้
สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ กรมขุนเสนาพิทักษ์
เป็นกรมพระราชวังบวร ก็เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังจันทร์เกษม
ภายหลังกรมพระราชวังบวรต้องรับพระราชอาญา ด้วยโทษที่เป็นที่
กับเจ้าฟ้านี้ เจ้าฟ้าสวาลย์ จึงทรงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้าอภัยพร กรมขุนพรพินิจ เป็นกรมพระราชวังบวร แต่หาได้
เสด็จไปประทับที่พระราชวังจันทร์เกษมไม่ คงประทับอยู่ที่ตำหนักสวน
กระต่ายในพระราชวังหลวง ซึ่งเป็นที่ประทับมาแต่เดิม ได้ความ
ตามพระราชพงศาวดารแต่เท่านี้ หาได้ความว่าพระราชวังจันทร์เกษม

นั้นมาแต่เมื่อใด และเหตุใดจึงชื่อวังจันทร์ไม่ ในคำให้การของ
ขุนหลวงหาวัดกล่าวว่า พระราชวังบรมสถานมงคลคือวังหน้าเท่านั้น
ตั้งอยู่ใกล้พระราชวังหลวง วังหน้าเท่านั้นแคบ ภายหลังจึงยก
วังจันทร์ขึ้นเป็นพระราชวังบรมสถานมงคล เป็นพระราชฐานที่ดำรง
ของพระมหากษัตริย์บรมราชวังบรมสถานมงคลฝ่ายหน้า มีความ
เพียงเท่านั้น แต่ก็มิได้ระบอบอกไปให้ชัดเจนว่า วังหน้าเดิมตั้งอยู่ที่ใด
และวังจันทร์นั้นเดิมเป็นของใคร จึงมาเฉลิมขึ้นเป็นพระราชวังบรม
แต่เมื่อใด พิเคราะห์ตรวจค้นความ ในพระราชพงศาวดารให้ถ้วนถี่
แล้ว จะเห็นได้ว่าตำแหน่งพระมหากษัตริย์แต่เดิมมาเป็นเจ้าครอง
เมืองพิษณุโลกทุกพระองค์ หาได้ประทับอยู่ในพระนครเหมือนดังใน
ชั้นหลังไม่ มาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา ก็ยังทรง
โปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ไปครองเมืองพิษณุโลก และ
ต่อมามีความปรากฏว่า เมื่อจุลศักราช ๙๒๕ บัณฑิตเดือน ๑๑ สมเด็จพระ
นเรศวรเป็นเจ้าเสด็จลงมาแต่เมืองพิษณุโลกสถิตอยู่ณวังใหม่
คำที่เรียกว่าวังใหม่ในที่นี้ คงจะหมายความว่าวังนั้นเพิ่งแรกสร้าง และวัง
ซึ่งจะเป็นวังของสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ผู้ครองเมืองพิษณุโลกนั้น
จะเป็นวังเล็กน้อยก็ไม่ได้ คงต้องเป็นวังใหญ่ และวังใหญ่โตเช่นนั้น
จะสร้างในที่ใกล้วังหลวงก็ไม่ควร ด้วยข้าราชการไพร่พลที่ตามเสด็จ
มากคงไม่ใช่่น้อย จะเที่ยวอยู่ย่ำมละเล้าละลุ่มไปถึงข้างวังหลวง ก็
จะพาให้มีเหตุคนสงสัยวังที่สร้างใหม่จึงต้องสร้างให้ห่างวังหลวง ที่ๆ
สร้างวังใหม่ที่ไหนไม่เหมาะเท่าด้านซอกหน้า คือที่วังจันทร์เดิมนั้น

จึงเห็นว่าพระราชวังจันทร์เกษมนี้เอง ที่เรียกว่าวังใหม่ในครั้งนั้น เพราะในแคว้นเดิมเป็นที่ฐานพระนคร ซึ่งได้กล่าวมาแล้วว่าอยู่นอกกำแพงเมือง ภายหลังสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดให้ขยายกำแพงเมืองลงไปถึงขอบริมน้ำ แต่ก็ไม่สำเร็จ ด้วยเวลานั้นกำลังติดพันอยู่กับศึกหงสาวดี พึงมาสำเร็จในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา เมื่อได้ขยายกำแพงออกไปแล้ว ที่ในแคว้นนั้นก็คงจะเปลี่ยนว่างไม่มีใครมีบ้านเรือนราษฎร และบ้านชื่อนั้นเป็นบ้านสำคัญ ที่พมอญจะมาเขมรมาคราวใด ก็มักจะเข้าตีทางบ้านนี้ เพราะฉะนั้นจึงต้องเอาวังเจ้าใหญ่นายโตเข้ามาตั้งสำหรับจะได้เป็นกำลังรับรองข้าศึก และยังมีข้ออื่นที่จะประกอบให้สมเหตุผลได้อีก คือ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรพาพระมหาเถรคันฉ่อง กับพระยาเกียรติ พระยาพระรามมาจากเมืองมอญนั้น พระมหาธรรมราชา โปรดให้พระมหาเถรคันฉ่องอยู่วัดมหาธาตุ ให้พระยาเกียรติพระยาพระรามอยู่บ้านขมิ้นวัดขุนแสน ซึ่งพระมหาธรรมราชาโปรดให้พระยาเกียรติพระยาพระรามอยู่ที่บ้านขมิ้นนั้น ก็ด้วยบ้านขมิ้นอยู่ใกล้พระราชวังสมเด็จพระนเรศวร พระยาเกียรติพระยาพระรามเป็นผู้มีคุณต่อสมเด็จพระนเรศวร และสมเด็จพระนเรศวรเป็นผู้ทรงพาลงมา จะได้ให้รับความอุปการะ หรืออีกอย่างหนึ่งถ้าด้วยไม่ไว้ใจ ก็จะได้คอยระวังไหวพริบ คำซึ่งออกช่อวัดขุนแสนในที่นี้ เห็นจะเรียกก่อนไปในเวลาที่ยังไม่มีวัด ด้วยพงศาวดารจะเรียบเรียงภายหลังเมื่อมีวัดแล้ว ผู้เรียบเรียงตั้งใจที่จะ

กล่าวให้รู้ว่าพวกพระยาเกียรติพระยาพระราม อยู่ในที่ซึ่งภายหลัง
เป็นวัดชนแสนนั้นด้วย

ข้อที่วังจันทร์ต้องเป็นวังสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราชกรมพระ
ราชวังบวร ก็ด้วยเหตุทั้งที่ได้อ่านมาแล้วว่า ตำแหน่งพระมหา
อุปราชเดิมเป็นเจ้าผู้ครองเมืองพิษณุโลก มาจนถึงแผ่นดินพระมหา
ธรรมราชา ก็ยังทรงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปครองเมือง
พิษณุโลก ภายหลังเกิดศึกเขมรมารบกวนบ่อยเข้า และทั้งสมเด็จพระ
นเรศวรเป็นเจ้า ก็ทรงพระดำริตั้งต้นที่จะต่อสู้กระทำให้ขาดจาก
อำนาจกรุงหงสาวดี แต่เวลานั้นไพร่พลในพระนครเบาบาง ด้วยเมื่อ
เสียกรุงแก่พระเจ้าบุเรงนองกรุงหงสาวดี ในแผ่นดินพระมหินทราธิราช
พระเจ้ากรุงหงสาวดีก็กวาดต้อนเอาครอบครัวราษฎรไปเสียมาก เหลือ
ไว้ให้อยู่ประจำพระนครแต่หมื่นหนึ่ง ครั้นเมื่อพระมหาธรรมราชา
ได้เสวยราชสมบัติแล้ว ได้ทรงโปรดให้เกลี้ยกล่อมอาณาประชา
ราษฎร ซึ่งแตกฉานซ่านเซ็นอยู่ในที่ต่าง ๆ เข้ามาไว้ในพระนคร แต่
ก็คงจะไม่ได้มากมายเท่าใด จึงทรงเห็นว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือ ยังมี
ไพร่พลเมืองอยู่มาก แต่ถ้าจะให้คงท้องที่ไว้ แม้ศึกหงสาวดียก
เข้ามา แต่ลำพังหัวเมืองฝ่ายเหนือก็จะรับรองไว้ไม่อยู่สู้กวาดต้อนเอา
ราษฎรลงมาไว้เป็นกำลังในกรุง คิดต่อสู้ป้องกันเอาแต่ที่กรุง
แห่งเดียวจะเป็นประโยชน์กว่า จึงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า
เทครัวอพยพราษฎรหัวเมืองฝ่ายเหนือมาไว้ในพระนคร สมเด็จพระ
นเรศวรเป็นเจ้าก็เสด็จลงมาสู่พระนคร และคงจะประทับอยู่ที่พระราช

วังจันทร์ ตั้งแต่นั้นมาตำแหน่งพระมหาอุปราช ก็คงประทับอยู่ในกรุง
หาได้ ไปประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลกเหมือนแต่เดิมไม่ ก็เมื่อสมเด็จพระ
พระนเรศวรเป็นเจ้า ซึ่งได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งพระมหาอุปราช ผู้
ครองเมืองพิษณุโลกได้ประทับอยู่ที่พระราชวังนี้แล้ว วังนี้ก็ต้องนับว่า
เป็นวังสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราช ต่อมาพระองค์ใดได้เป็นพระ
มหาอุปราชกรมพระราชวังบวร จึงต้องเสด็จมาประทับอยู่ที่พระราชวัง
จันทร์ ด้วยถือเป็นวังสำหรับตำแหน่งนี้

และที่มิชื่อกับวังจันทร์นั้นก็เห็นจะเอาชื่อวังเก่าที่เมืองพิษณุโลก
มาสรวมเรียก เพราะวังเก่าที่เมืองพิษณุโลกชื่อวังจันทร์ มีคนรู้จัก
ชื่อกันมาจนทุกวันนี้

อนึ่งชื่อที่เรียกพระราชวังบวรสถานมงคลว่าวังหน้า ก็มาจาก
เหตุที่พระราชวังบวรตั้งอยู่ที่ชื่อน้ำ และเป็นด้านหน้าของพระราชวัง
หลวงด้วย ในพงศาวดารกล่าวความว่า ในพระราชวังจันทร์มีพระ
ที่นั่งจตุรมุข พระที่นั่งพิมานรัตยา และศาลาลูกขุน และคงจะได้มี
โรงช้างโรงม้าพระที่นั่ง และห้วยคลังต่าง ๆ ด้วย วังนี้เดิมชื่อพระ
ราชวังจันทร์บวร เมื่อกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยาทำลายแล้ว วัง
ก็รกร้างว่างเปล่า ภายหลังมีราษฎรทำไร่ปลูกคั้นน้อยหน้า มาใน
รัชกาลที่ ๔ เมื่อปีรัตนโกสินทรศก ๗๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว โปรดให้ทำพระที่นั่งพิมานรัตยาขึ้นตามแนวรากเดิม กับ
ทำพลับพลาจตุรมุขมีกำแพงล้อมรอบ เป็นพระราชวังที่ประทับ สำหรับ

ในเวลาเสด็จพระราชดำเนิน ขึ้นมาประพาสกรุงเก่า ทรงเปลี่ยนสร้อย
 ช่อเป็นพระราชวังจันทร์เกษม แต่กำแพงวังซึ่งโปรดให้ทำขึ้นใน
 รัชกาลที่ ๔ นั้น วงเล็กแคบกว่าวงกำแพงเดิมมาก มาในรัชกาล
 ปัจจุบันนี้ใช้ที่โรงละคร คือที่เป็นศาลมณฑลอยู่เดิวนั้นเป็นโรง
 ทหาร มาภายหลังเมื่อโปรดให้ตั้งมณฑลเทศาภิบาล จึงได้ย้าย
 ให้กองทหาร ออกไปตั้งอยู่ที่โรงนอกกำแพงวัง โปรดให้ซ่อม
 พระที่นั่งพิมานรักษากบิลพัสดุ์พลางตรมชกกับแถวทิมคต สำหรับ
 ใช้เป็นที่ว่าราชการ ครั้นเมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม รัตนโกสินทรศก
 ๑๑๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน ขึ้นไปประทับ
 บนพระที่นั่งพิมานรักษากบิลพัสดุ์ ทรงพระกรุณาพระราชทานพระฤกษ์ ทรง
 เชิญให้เป็นที่ว่าการมณฑลกรุงเก่า

วังหลัง

พระราชวังหลังตั้งอยู่ในกำแพงพระนครด้านตะวันตก ตรงหน้า
 วัดกษัตราธิราช วังหลังมีชื่อปรากฏขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหา
 จักรพรรดิ เมื่อคราวมอบราชสมบัติให้พระมหินทราธิราชเป็นพระเจ้า
 แผ่นดิน แล้วเสด็จไปไม่ได้ช่อเล็กช่อเล็ก จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระนารายณ์จึงมากล่าวความว่า พระไตรภูวนาภิตยวงศ์ประทับอยู่
 ครั้นเมื่อพระไตรภูวนาภิตยวงศ์ ต้องถูกสำเร็จโทษ ด้วยถูกหาว่าเป็น
 กบฏ จึงทรงโปรดให้เจ้าฟ้าอภัยทศ (พงศาวดารว่าเป็นพระราชโอรส
 สมเด็จพระนารายณ์ แต่หนังสือของคนต่างประเทศ ซึ่งแต่งในรัชกาล

นั้นว่าเป็นพระอนุชา) เสด็จไปประทับอยู่ มาในแผ่นดินพระเพทราชา โปรดให้นายจบกษประสิทธิ์ทรงบาศขวาในกรมช้าง ซึ่งเป็นคู่คิดเอาราชสมบัติด้วยนั้น เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ฝ่ายหลังรับพระราชบัญชา ภายหลังมาทรงแคลงพระทัยว่า จะเป็นศัตรูราชสมบัติ จึงทำอุบายจับกรมพระราชวังหลังสำเร็จโทษเสีย ตำแหน่งวังหลังตั้งแต่นั้นมาก็เงียบ ในแผ่นดินหลังจะได้ทรงตั้งหรือทรงอย่างไรก็ไม่ไ้ความ มาในแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือว่า โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ (คือเจ้าฟ้าเพชร ภายหลังได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีพระนามพิเศษเรียกว่าพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์น้อย (คือเจ้าฟ้าพร ภายหลังได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อสวรรคตแล้ว เรียกพระเจ้าอยู่หัวพระบรมโกศ) นั้นโปรดให้เรียกว่าพระขัณฑ์ธารน้อย พระขัณฑ์ธารน้อยจะได้เสด็จไปประทับอยู่ที่วังหลังหรืออย่างไรก็ไม่ไ้กล่าว

แต่พระราชวังหลังนี้แต่เดิมมาจะเป็นอย่างไรพงศาวดารไม่ว่าไปถึง เป็นแต่ไ้ความว่าอยู่ที่สวนหลวง จึงเห็นว่าสวนหลวงนี้ ที่จะเป็นพระราชอุทยานนอกพระราชวัง ดังหนังสือโบราณแทบจะทุกเรื่อง ซึ่งกล่าวด้วยกษัตริย์หรือพระอิศรมเหิและพระราชธิดาเสด็จออกชมสวน แล้วก็ต้องทรงรถม้าพระที่นั่ง และขบวนอย่างแยกห้ามสำหรับไปทางไกล เห็นว่าสวนหลวงนี้ก็ต้องจะเป็นสวนอย่างนั้น เพราะถนน

ไปแต่พระราชวังหลวงก็มี และทางก็ไกลถึง ๓๐ เส้นเศษ พอที่จะ
 แท้เห็นเป็นกระบวนไปเหมือนแบบอย่างโบราณได้ อนึ่งเมื่อมีพระราช
 อุทยานไกลจากพระราชวังเช่นนี้ ก็ย่อมจะต้องมีพระราชวัง เป็น
 ที่ประทับในพระราชอุทยาน แต่ภายหลังมาการเสด็จประพาสพระราช
 อุทยานภายนอกคงจะลดเลิกไป จะเป็นด้วยเหตุเกิดกลัวยันอันตราย
 หรือไม่ทรงสนุกเข้าอย่างไร สอนและวังนั้นก็ทิ้งไว้รกร้าง แต่
 ท้ายวังในส่วนหลวงเคยเป็นพระราชวังที่ประทับ จะทอดทิ้งเสียทีเดียวก็
 เห็นจะออกทรงเสียตาย มาภายหลังเมื่อพระราชวงศ์พระองค์ใด
 มีความชอบยิ่งใหญ่จะให้เป็นที่ตำแหน่งธรรมา ก็เห็นว่าไม่สมควร
 แก่ความชอบ ครั้นจะให้เป็นที่พระมหาอุปราชก็ไม่ได้ ท้ายที่ไม่ว่าง
 หรือบารมีไม่ถึง จึงยกขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลัง
 และคำที่เรียกว่าวังหลังนั้น ก็ด้วยเหตุที่วังนี้อยู่ริมพระนครด้านตะวันตก
 เป็นด้านหลังของพระราชวังหลวง จึงได้เรียกกันว่าวังหลัง

วังหลังนี้เมื่อกรุงทำลายแล้ว วังก็คงร้างตามกันมา หรือบาง
 ที่จะร้างเสียก่อนกรุงแตก ก็ว่าไม่ได้ มาภายหลังราษฎรเกลื่อนเกลี้ย
 ที่ลง ทำเป็นสวนปลูกต้นไม้มีผล เรียกว่าสวนมะม่วง ครั้นเมื่อ
 รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ โปรตเกล้า ฯ ให้จัดการทหารมหาด
 หลวงเก่า กรมขุนทูลนาธิการได้เลือกเอาที่วังหลัง ตลอดถึงวัดสวน
 หลวงสยสวรค์เป็นโรงทหาร

วังเจ้านายก็จะเป็นที่คาน้ำครั่งไม้ กำแพงอิฐก็น่าจะไม่มีใครมี
 คงจะเป็นรั้วเสาไม้แก่น เพราะตั้งแต่ได้ตรวจกันมา ก็พบวังเดียว

ที่กำลังแก่งอ้ออิฐ และมีรากทำหนักเป็นคึก วังนั้นอยู่ริมคลอง
บ้านบาตร ตรงหลังวัดพิไชยออกไป และอยู่ใกล้กับวัดโพธาราม
ใต้พบแผ่นศิลาจารึกที่วัดโพธารามแต่แตกกระจาย ตัวอักษรกระ
เทาะ อ่านไม่ได้ความเสียมาก ที่อ่านได้ในตอนต้นมีความว่า
วัดนี้เดิมชื่อวัดเพชร แต่ชำรุด เจ้าฟ้ารัศมีศรีสุริยวงศ์พงศ์กษัตริย์
ทรงปฏิสังขรณ์ แล้วเปลี่ยนชื่อใหม่เรียกว่าวัดโพธาราม จึงเห็น
ว่าวังนั้นอยู่ใกล้กับวัด คงเป็นเจ้าของวังเป็นผู้ปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม
จึงได้ลงไว้ในแผนที่ว่าเป็นวังเจ้าฟ้ารัศมี แต่ชาวบ้านเรียกกันว่าวัง
เจ้าฟ้าคอกมะเคือ คิคคุดตามที่เขาว่าก็ชอบกล ด้วยเดิมขุนหลวงหาวัด
เป็นกรมพระราชวังบวร ก็ประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่าย ในพระ
ราชวังหลวง ครั้นได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ๑๐ วัน ก็ถวายราชสมบัติ
แก่พระเชษฐา เจ้าฟ้าเอกทัศ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี แล้วเสด็จออก
ไปทรงผนวชที่วัดเดิม ไปประทับอยู่วัดประดู่ เมื่อเจ้าฟ้าเอกทัศ
กรมขุนอนุรักษ์มนตรี ขึ้นเสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว
โปรดตั้งนายบันเพ็ญเจ้าจอมเพ็งเจ้าจอมแม่นพระสนมเอก เป็นพระยา
ราชมนตรีบริรักษ์ จางวางมหาดเล็ก ตั้งนายนิมนต์ธายของเจ้าจอม
ทั้ง ๒ เป็น จมื่นศรีสุรวิทย์ พระยาราชมนตรีบริรักษ์ ทนงองอาจ ถือ
ตัวว่าเป็นคนโปรดปรานเข้าออกในพระราชวังทั้งกลางวันกลางคืน ไม่
มีใครว่ากล่าวห้ามปรามได้ ครั้นเมื่อศึกพระเจ้าล่อของพราญ มาตี
พระนคร ขุนนางและราษฎรไปกราบทูล ขอให้ขุนหลวงหาวัดลา
พระผนวช ออกช่วยป้องกันข้าศึก ขุนหลวงหาวัดจึงลาพระผนวช

ออกมาช่วยจัดการรักษาพระนคร ในครั้งนั้นมีรับสั่งให้จับพระยาราชนครินทร์ ครั้นครีส์ตริกซ์มาจำไว้ ให้มีกระตุ้มถามว่า เข้าไปภายในพระราชวัง คอยหาทำชู้ด้วยนางข้างในเป็นหลายคน ครั้นรับเป็นลัทธิแล้ว ให้ส่งพระราชอาญาเขี่ยคนละ ๕๐ ที่ จำคุกไว้อยู่ ๓ วัน พระยาราชนครินทร์ (ปั่น) ตาย ให้เอาศพไปเสียบประจานไว้ ณ ประตูไชย แต่มีครีส์ตริกซ์อยู่มาจนถึง ขุนหลวงหาวัดกลับทรงพระผนวชครั้งหลัง แล้วพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์โปรดให้พ้นโทษและโปรดให้ตั้งถานันดรศักดิ์เดิม จึงเห็นว่าที่พระยาราชนครินทร์ทำวุ่นวายขึ้นในครั้งนั้น ขุนหลวงหาวัดจะทรงระแวงและทรงย้ายข้างใน ๆ ส่วนพระองค์ท่านออกไปรวมอยู่ที่วังเจ้าฟ้ารัศมีก็ได้ เพราะเจ้าฟ้ารัศมีก็เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอในพระบรมโกศ

ตลาด

ตลาดสำคัญที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร ก็คือตลาดยชต พงศาวดารตอนแผ่นดินสมเด็จพระชัยราชาว่า เพลิงไหม้ ในพระนคร แต่ท่ากลาโหมลงไปถึงพระราชวังท้ายท่าตลาดยชต ลมหอบเอาลูกเพลิงไปตกแต่ลงแกง ไหม้ลามลงไปป่าของโรงครามฉะไกร ๓ วัน จึงดับ มีบัญชีเรือนโรงศาลากฎวิหารไหม้แสนห้าสิบ จำนวนนี้เห็นจะมากเกินไป กว้างที่ในพระนครถ้าจะมีเรือนถึงแสน คน ๆ หนึ่งอยู่เรือนหลังหนึ่ง จำนวนคนคงจะน้อยกว่าจำนวนเรือนมาก ในกฎหมายเทียบว่าค้ำยแข่งท้องที่มีความว่า แต่หอกกลอง

ถึงเจ้าโลยและตลาดยอกแขวงชนธวัชบาล แต่ตลาดยอกระอยู่ที่ใด
 ในเวลานี้ก็หมดคนที่รู้จักที่เสียแล้ว แต่ได้พบในแผนที่ในหนังสือของ
 มงซิเออร์ลาลูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตมาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์
 มหาราช ลงไว้กับที่คานใต้ศาลพระกาฬลงไป ว่าเป็นตลาด
 แต่จะใช่ตลาดยอกหรือมิใช่ ก็ยังไม่มีใครรับรอง แต่อย่างไรก็กินัน
 คงเป็นตลาดจริง และตลาดยอกนั้น ถ้าจะกระเนตามตัวหนังสือ ก็คง
 อยู่ราวตำบลวันตก เยื้องไปข้างทิศใต้พระราชวัง แต่คงเป็น
 ตลาดโรงเรือนเครื่องไม้ ยากที่จะพบหลักฐาน แต่ที่แถวถนนย่าน
 ประตูนจีนมาประตูเทพหมี เห็นที่จะเป็นตลาดก็ข้าง ทั่วมีเค้ายู่
 ในย่านดินที่ประชุมชนพลเมืองนอกจากที่ไถ่เข้ามา ก็คงจะมีตลาด
 ขกตลาดนี้อีก แต่ไม่มีเหตุอันใดที่จะกล่าวไปถึง

ทำ

ทำที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร และกฎหมายไทยบาล ก็คือ
 ชนาน้ำประจำทำ หรือถ้าเรียกตามชื่อฉนวน ก็เป็นพระฉนวนน้ำ
 ประจำท่าวาสกรี เป็นที่ประทับเรือพระที่นั่ง สำหรับเสด็จพระราช
 ดำเนินไปในที่ต่าง ๆ โดยทางชลมารค พันชนาน้ำประจำทำขึ้น
 ไปก็ถึงท่าคัน หรืออีกชื่อหนึ่งเรียกท่าคอย เป็นท่าขึ้นท่มมพระราชวัง
 หลวงคานหน้าไปเข้าในวัง ที่เรียกว่าท่าคันก็คือ ท่านคันทาณาเขตต์
 ที่ขึ้นกับพระราชวัง และที่เรียกว่าท่าคอยก็คือ เรือข้าราชการที่มา
 ส่งนายขนท่าเข้าวังแล้ว ต้องจอดคอยรอนกว่านายจะกลับ ต่อทำ

ค้นหรือทำคอยขึ้นไปถึงท่าสียไบ๋ ท่านเล่าต่อกันมาว่า เป็นท่าเรือจ้าง
 รับส่งคนข้ามฟากไปมา ต้องเสียค่าจ้างข้ามฟากไปมาเที่ยวละ ๕ ไบ๋
 ถ้าคนหนึ่งข้ามไปแล้ว กลับมาก็คงเสีย ๑๐ ไบ๋ จึงเอาชื่อ ๑๐ ไบ๋มา
 เรียกเป็นท่า พันท่าสียไบ๋ขึ้นไปถึงท่ากลาโหม ท่านว่าเป็นท่าช่าง
 ทำลงอาบนํ้า ที่เรียกว่าท่ากลาโหมนั้นก็คงจะเป็นด้วยครั้งหนึ่งคราว
 โต บ้านเรือนเจ้าพระยากลาโหมจะโตอยู่ในที่แถวนั้น แต่เห็นจะไม่
 ใช่ว่าเจ้าพระยากลาโหมสรีวงศ์ ซึ่งภายหลังได้เสวยราชสมบัติเป็น
 พระเจ้าปราสาททอง แต่จะเป็นกลาโหมแผ่นดินโตก็ยากที่จะเอา
 ที่แถวท่ากลาโหมเป็นที่โรงช่าง ด้วยตำแหน่งกลาโหมเดิม เคย
 ว่ากรมพระศบาลรวมอยู่ด้วย ฟังจะได้มายกในแผ่นดินพระเจ้า
 ปราสาททอง เพราะพระองค์ท่านได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยกำลัง
 ที่ได้เป็นตำแหน่งกลาโหมมา จึงทรงเกรงว่าตำแหน่งกลาโหมต่อ
 ไปจะมีกำลังวังชาอย่างพระองค์ท่าน และจะทำอย่างพระองค์ท่านบ้าง
 จึงแยกหน้าที่ให้ขาดกันเสีย พันท่ากลาโหมขึ้นไปถึงท่าทราย
 ที่ท่านมีทรายจริงด้วย ถ้าขุดลงไปไม่กี่มากน้อยก็เป็นทรายทั้งพัน
 ที่ท่าทรายนี้พระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อศึกพระม้าม้าล้นมกร
 ครั้งหลัง ช้างในกรุงให้ลากปืนปราบหงสาออกไปตั้งที่ท่าทรายยิง
 ค่ายพระม้าวัดศรีโพธิ์ ถึงกระสุนแนวประจุนั้นน้อย ทำไปถูกตลิ่ง
 ครั้นประจุมากขึ้น กระสุนออกสูงข้ามเนินวัดศรีโพธิ์ไป และเมื่อ
 จวนกรุงจะเสีย ไฟก็ไหม้ตั้งแต่ท่าทราย คิกลามไปถึงสะพาน

ข้าง คลองประตูข้าวเปลือก แล้วข้ามไปตึกป่ามะพร้าวและ
ป่าไผ่ ป่าถ่าน ป่าทอง ป่ายา วัดราชบูรณะ วัดมหาธาตุ เพลิงไป
หยุดเพียงวัดฉัตรทิศใต้ จำนวนเรือนโรงกุฏิวิหารว่าไหม้ถึงหมื่นหนึ่ง
เห็นจะมากเกินไป คำที่ว่าเอาขึ้นตั้งที่ท่าทรายยิงค่ายพระม้าวัดศรีโพธิ์
นั้น วัดศรีโพธิ์ซึ่งชาวบ้านเรียกกันทุกวันนี้ อยู่ในคลองสระบัว มีวัด
อื่นยังหน้าทางไกลหลายสิบเส้น แต่วัดซึ่งอยู่ตรงท่าทรายก็มีแต่ชื่อวัด
วิหารทองวัดอินทาราม วัดโรงฆ้อง มีชื่อวัดโพธิ์อีกวัดหนึ่ง ก็อยู่ตรง
ท่าสิบเบี้ยข้าม เห็นว่าบางทีจะเรียกชื่อผิดไปก็เป็นไปได้ แต่อย่างไรก็
ก็ชื่อที่ว่าเอาขึ้นใหญ่ออกยิงพระม้านั้น คงเป็นความจริง เพราะพระมา
ตั้งค่ายรายเรียงตามฝั่งแม่น้ำปากเหนือ มาตั้งแถววัดแม่น้ำงปลัดจน
ถึงวัดหน้าพระเมรุ แล้วหลังบ้านหม้อต่อจากวัดแม่น้ำงปลัดลงมา
เชิงเนินดินที่พระม้าวุ่นขึ้น สำหรับเอาขึ้นตั้งจึงกาถึงพระนครก็
ยังมีปรากฏอยู่

วัด

วัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นวัดในพระราชวัง ไม่มีพระสงฆ์ เป็นที่
ข้าราชการประชุมกันรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แต่แรกยก
วังทำเป็นวัดในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จะได้ทรงสร้าง
อะไรไว้บ้างก็ไม่ไ้กล่าว มาถึงแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์
ที่ ๒ เมื่อจุลศักราช ๘๓๖ ปี ว่าได้ประดิษฐานพระบรมอัฐิ สมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถเจ้า ไว้ในพระมหาสถูป น่าจะเป็นพระเจดีย์

ใหญ่องค์หน้าหรือองค์กลาง และอีก ๒ องค์นั้นก็คงจะได้ประภัสฐาน
พระบรมอัฐิ พระเจ้าแผ่นดินไว้เหมือนกัน^(๑) อนึ่งในแผ่นดินนั้นทรง
พระราชศรัทธาให้หล่อพระพุทธรูป สูงถึง ๘ วา หุ้มทองคำทั้งพระองค์
ถวายพระนามว่าพระศรีสรรเพชญ์ ประภัสฐานไว้ในพระวิหารใหญ่
หลังกลาง ครั้นเมื่อกรงเลี้ย พระมาช้าศึกเขาไฟสุมลลोकทองคำ
พระพุทธรูปไปหมด ภายหลังฉนังพระวิหารพังทลายองค์พระก็ชำรุดแตก
แยกว้าวราน ในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้อัญเชิญลงไปกรุงเทพฯ จะทรง
ปฏิสังขรณ์ ก็เหลือกำลังที่จะให้ทำได้ ด้วยขยับเขยื้อนมาก จึงเชิญเข้า
บรรจุไว้ในพระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์วัดพระเชตุพน

พระเจดีย์รายรอบในวัดนั้น ก็คงจะได้เป็นที่บรรจุพระอัฐิ
เจ้านายไว้ทุกองค์ ที่หลังพระระเบียงด้านตะวันตก มีมณฑปจตุรมุข
ตามมุขทั้ง ๔ ประภัสฐานพระปรางค์ กลางมณฑปก่อเป็นชั้นเหมือน
พระเจดีย์ และมีช่องตามชั้น เข้าใจว่าสำหรับบรรจุพระอัฐิ ท้ายใน

(๑) การสืบส่วนต่อมาได้ความว่า พระเจดีย์องค์ตะวันออกกับองค์
กลาง เป็นของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ โปรดให้สร้างขึ้น องค์ตะวันออก
บรรจุพระบรมอัฐิธาตุของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ องค์กลาง
บรรจุพระอัฐิธาตุของสมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรม
เชษฐาธิราช ส่วนพระเจดีย์องค์ตะวันตกนั้น สมเด็จพระบรมราชาหน่อ
พุทธางกูร โปรดให้สร้างขึ้น บรรจุพระบรมอัฐิธาตุของสมเด็จพระรามา
ธิบดีที่ ๒ สร้างระยะห่างกันถึง ๔๐ ปี พระมหาธาตุข้างในองค์พระเจดีย์
จึงมีรูปและลวดลายต่างกันอย่างเห็น

ตอนหลังที่จะสร้างพระเจดีย์เต็มหมกจะก่ออีกไม่ได้ จึงเชิญไปรวม
บรรจุมไว้ในมณฑปนั้น ที่คิดว่าพระเจดีย์ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ จะมี
พระอัฐิทั่วทุก ๆ องค์นั้น ก็ด้วยหลายปีมาแล้วเห็นเจดีย์องค์หนึ่ง
เป็นพระเจดีย์ขนาดเล็กอยู่ในวัดบ้านตระวันตก เจดีย์องค์นี้หักพังทำลาย
ลงไปถึงฐานที่พื้นดิน จึงลองขุดดูก็ได้พบโกศศิลาบุษบกของบรรจุมอัฐิ
เล็ก ๆ เข้าใจว่าจะเป็นพระอัฐิเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ ในครั้งที่ตั้ง
โกศมีเขียนจันทราเรียงรายหลายสิบเขียนด้วย ที่พระวิหารใหญ่ว่ามีท้าย
จันทรา สำหรับเชิญพระบรมอัฐิพระเจ้าแผ่นดิน และพระอัฐิเจ้านาย
เข้าไปประดิษฐานไว้ แต่บางท่านเห็นว่าเป็นแต่เชิญเอาไปไว้ชั่วคราว
เมื่อสร้างพระเจดีย์แล้ว คงจะเชิญเข้าบรรจุไว้ในพระเจดีย์หมก หลัง
วัดพระศรีสรรเพชญ์ออกไปมีตกหลังหนึ่ง รูปทรงสี่เหลี่ยมคล้ายโบสถ์
กรมขุนราชสีห์ลงไว้ในแผนที่ของท่านว่าชื่อวัดระฆัง แต่เมื่อได้ตรวจ
ตราดูให้ละเอียดแล้วก็เห็นได้ว่า ที่นั้นไม่มีเค้ามูลเป็นวัดเลย ด้วย
มีแต่ตกหลังเดียว เจดีย์หรือฐานเสมาและสิ่งอื่นหาไม่มี ชาวบ้าน
ที่ส่งอายุเล่าต่อกันมาว่า เป็นที่ประทับของเจ้านายที่ทรงผนวช คิดค
ก็น่าจะจริง เพราะอยู่ใกล้วัง

ที่ข้างกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้านใต้ มีพระวิหารใหญ่
ประดิษฐานพระมณฑปพิตร เป็นพระพุทธรูปก่อด้วยอิฐเป็นแกน ข้าง
นอกหุ้มทองสัมฤทธิ์ หน้าตักกว้าง ๔ วาเศษ พระมณฑปพิตรองค์นี้
เดิมว่าอยู่ออกมาทางทิศตะวันออก ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม เมื่อ
จุลศักราช ๙๖๕ ปี โปรดให้ชักมาไว้ในทิศตะวันตก คือในที่ซึ่ง

ประภีฐานอยู่เกี่ยวนี้ และโปรดให้ก่อพระมณฑปสรวมไว้ด้วย ถึง
แผ่นดินพระพุทธเจ้าเลื้อ เมื่อจุลศักราช ๑๐๖๒ ปี อสนีบาตตกต้อง
ยอดมณฑป ดินเป็นเพลิงไหม้เครื่องบนไหม้ลงมา ต้องพระเศียร
พระพุทธรูปหักสับแตกลงณพื้นมณฑป จึงโปรดให้ช่างจัดการรื้อและ
ก่อสร้างขึ้นใหม่ แปลงเป็นพระมหาวิหารแต่เห็นจะไม่ทันสำเร็จ มา
ในแผ่นดินพระบรมโกศจึงปรากฏว่าไต้ทรงปฏิสังขรณ์ และยกพระเศียร
พระพุทธรูปขึ้นต่อกับพระองค์อีก พระมณฑปพิตรองค์นี้ มีอยู่เฉพาะ
แต่พระวิหาร ในกฎมนเฑียรบาลเรียกศาลาพระมณฑปพิตร หาใช่
เป็นวัดวาอารามไม่

พระอารามหลวง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์
และที่มิชฌมาในพงศาวดาร

๑ วัดพระราม สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างในที่ถวาย
พระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) อยู่ต่อมมพระราช
วังด้านหน้าข้างใต้ ในทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงทวารวดีศรีอยุธยา
ว่า พระเทพกวีเฝ้าเจ้าอาวาส

๒ วัดมหาธาตุ ซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดีทรงสร้างในที่พระสารี
ริกธาตุป่าวิหารีย์ อยู่ตรงหน้าพระราชวังด้านตะวันออก ถัดเชิงสะพาน
ผ่านปากถนนข้างใต้ สมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดี เจ้าคณะ
คามวาสีฝ่ายซ้าย สถิตยเป็นประธานสงฆ์

๓ วัดราชบูรณ สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๒ ทรง
สร้างในที่พระราชทานเพลิงพระศพเจ้าอ้ายพระยาเจ้ายี่พระยา อยู่ปาก

ถนนต่อเชิงสะพานด้าน ด้านข้างเหนือ ตรงกับวัดมหาธาตุ เจ้าอาวาสจะเป็นตำแหน่งไรไม่ได้ชื่อ

๔ วัดราชประดิษฐฐาน ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (คือพระเพ็ชรราชา) ประทับอยู่ในเวลาทรงผนวชนั้น อยู่ริมปากคลองประทุน้ำขาวเปลือกฝั่งตะวันตก พระพรหมมณีเป็นเจ้าอาวาส

๕ วัดวังไชย ซึ่งเป็นวังเดิมของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ประทับอยู่แต่ก่อนทรงผนวช อยู่ริมพระนครด้านตะวันตกเฉียงใต้ พระนิกรมเป็นเจ้าอาวาส

๖ วัดสยสวรค์ ซึ่งเป็นที่พระราชทานเพลิงพระสรีโรทัย ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงสร้างขึ้นเป็นวัดนั้น อยู่ริมพระนครด้านตะวันตกข้างเหนือ คือในที่ซึ่งเป็นโรงทหารทุกวันนั้น ในทำเนียบสมณศักดิ์ ลงรวมเรียกวัดสวนหลวงสยสวรค์ พระธรรมเจดีย์เป็นเจ้าอาวาส เห็นพระธรรมเจดีย์จะปกครองอยู่ทั้ง ๒ วัด

๗ วัดวรเชษฐี ซึ่งสมเด็จพระเอกาทศราชทรงสร้างถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช อยู่หลังวัดวรโพธิ ฝั่งคลองท่อปากตะวันตก พระอริยวงษ์มณีเป็นเจ้าอาวาส

๘ วัดบรมพุทธาราม ซึ่งเป็นบ้านเดิมของพระเพทราชา อยู่ที่บ้านทองริมถนนปากตะวันออก พระญาณสมโพธิเป็นเจ้าอาวาส

พระอารามนอกพระนคร

๙ วัดพุทธไสวรรย์ สมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) ทรงสร้างขึ้นในที่ตำบลเวียงเหล็ก ซึ่งเป็นที่ตั้งพลับพลาประทับ เมื่อ

เสด็จลงมาสร้างกรุงอยู่ริมแม่น้ำค่านใต้พระนครปากตะวันตก พระพุทธ
โฆษาจารย์เป็นเจ้าอาวาส

๑๐ วัดภูเขาทอง พงศาวดารเหนือว่าเดิมเป็นของพระนเรศวร
ทรงสร้างแต่พระเจดีย์ไว้ มาในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดี ทรง
สร้างปนาขึ้นเป็นพระอารามอยู่กลางทุ่งในทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่ง
พระนคร

๑๑ วัดมเหยงคณ์ เป็นวัดเดิมแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระ
บรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๒ กับพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ทรงปฏิ
สังขรณ์ อยู่ตรงหน้าสะพานรถไฟกรุงเก่าปากตะวันออก พระ
ธรรมกิจเป็นเจ้าอาวาส

๑๒ วัดไชยวัฒนาราม พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างในที่บ้าน
พระพันปีหลวง อยู่ริมแม่น้ำค่านใต้ปากตะวันตก ตำแหน่งเจ้าอาวาส
เดิมชื่อพระอชิตเถร ภายหลังเปลี่ยนเป็นพระวิเชียรเถร

๑๓ วัดชมพลนิการาม พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างขึ้นที่
เกาะบางปะอิน ใกล้กับพระราชวังที่ประทับ แต่เจ้าอาวาสครั้งกรุง
จะเป็นตำแหน่งใดไม่ได้ชื่อ

๑๔ วัดพระยาแมน พระเพทราชาทรงปฏิสังขรณ์ถวายพระ
อาจารย์ ซึ่งเป็นผู้ทำนายพระลักษณะมาแต่เดิม อยู่ในคลองสระบัว
พระศรีสุริยาธรรมนี้เป็นเจ้าอาวาส

๑๕ วัดกุฎีดาว เป็นวัดครั้งกรุงศรีอยุธยา พระบรมโกศครั้ง
เมื่อยังเป็นกรมพระราชวังวร ทรงปฏิสังขรณ์อยู่ปากตะวันออกแถว
หน้าสะพานรถไฟ แต่เบื้องไปข้างเหนือ พระเทพมุนีเป็นเจ้าอาวาส

ตอน ๓ แม่น้ำลำคลองนอกพระนคร แม่น้ำลพบุรี

แม่น้ำที่ไหลผ่านลงมาทางกรุงเก่า แรกเดิมคงจะมีแต่ลำน้ำลพบุรีสายเดียว ถึงลำน้ำลพบุรีเองก็คงจะไม่ได้อำมาทางหน้าวัดบรมวงศ์ลงที่แยกวัดทองปูลู ซึ่งเป็นทางขึ้นล่องอยู่ทุกวันนี้ ลำน้ำเดิมคงจะลงลำน้ำบ้านม่วง แยกตรงหน้าวัดเขาหินมาโพธิ์สามต้น อ้อมไปทางวัดช้าง วัดสามพระยา วัดตูม วัดศาลา มาเหนือพระเนียบคลองหน้าวัดสามวิหาร วัดแม่น้ำปลิมไปข้างเกาะกรุงเก่าเหนือ วงลงไปท้ายตะวันตกเก่าได้ถึงบ่อเพ็ชรบางกระจะ ภายหลังมาคงจะได้ชักคลองลัดตอนบน ตั้งแต่ใต้วัดดาวคะนองลงมาบรรจบแม่น้ำที่เหนือพระเนียบ เรียกว่าบางซวด เดิมก็คงจะเป็นคลองเล็ก ภายหลังน้ำเกินแรงจืดกว้างขึ้น แม่น้ำอ้อมเดิมทางวัดช้าง วัดสามพระยา วัดตูม วัดศาลาก็คอนเขินไป ลำน้ำข้างเมืองเก่าเหนือ ซึ่งเรียกกันว่าคลองเมืองทุกวันนี้ ความจริงเป็นลำน้ำสายลพบุรีหาใช่คลองขุดใหม่ไม่ ถ้าจะตรวจตราให้ละเอียดแล้ว ก็จะได้เห็นว่าคลองเคียนนี้เป็นของนอกใหม่ ด้วยไม่ได้มีต้นไม้ใหญ่เลย และวัดที่อยู่ฝั่งปากข้างเหนือลำคลองเมืองนั้น ตอนเหนือตั้งแต่วัดแม่น้ำปลิม วัดกุฎทองตลอดไปจนวัดศาลาปูน โยธาวีหารตั้งอยู่ห่างจากแม่น้ำเคียนเข้าไ่มาก แต่ตอนใต้วัดขุนญวนออกไปคลองปากตะวันตกข้างเมืองทางใต้ก็ออกไ่มาก ลำน้ำสายนี้ ตั้งแต่วัดแม่น้ำปลิมไปจนบ่อ

เพชรเป็นทางอ้อม ภายหลังเมื่อสร้างกรุงแล้ว ชกคชื่อน้ำแยกจากแม่น้ำที่เหนือบ่อมหาไชย ลงไปบรรจบบ่อเพชร เห็นสายน้ำจะพัดลงทางคู่อ่อนแรง เกิดกลัวแม่น้ำข้างเมืองจะตน จึงทำรอกทำนบกั้นไว้ที่ปากคตรองหน้าบ่อมหาไชย (คือที่ตลาดหัวรอเดี๋ยวนี้) เพื่อจะกั้นให้น้ำไหลเข้าไปทางข้างเมืองให้แรง สำหรับจะได้กักให้ลำนน้ำลึกลงอยู่เสมอ คลองสระบัวที่ชกแยกจากแม่น้ำข้างเมือง ที่เหนือขนานน้ำประจำท่า ไปออกลำนน้ำเดิมที่พระเนียบคนนั้นคิดว่า คงจะได้ชกในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อครั้งโปรดให้ขยายกำแพงพระนครด้านตะวันออกไปถึงริมน้ำ ซึ่งเลิกพระเนียบวัดของย้ายไปตั้งที่ทะเลหญ้า คลองนี้จะสำหรับเป็นทางเสด็จออกไปพระเนียบ

ลำนน้ำแยกใหม่

ต่อมาเกิดมีสายน้ำแยกลงที่หน้าวัดเขาคิน มาหน้าวัดบรมวงศ์ลงวัดทองอยู่ ทางนี้เป็นทางตรงน้ำไหลเชี่ยวจัด ก็ทำให้แม่น้ำเดิมทางบ้านม่วงโพธิ์สามต้น ซึ่งมาลงทางหน้าวัดสามวิหารดินชั้น เมื่อกรุงเก่ากลางลด้วยพระม้าว้าศึก รอกทำนบกั้นจะพังทำลาย น้ำไหลไปทางข้างเมืองอ่อน ลำนน้ำข้างเมืองด้านเหนือจึงตน คลั่งถึงออกออกมาทำให้เป็นที่แคบ จึงเห็นกันว่าเป็นคลองไป

ซึ่งเห็นว่าแม่น้ำ ตอนใต้วัดเขาคินมาหน้าวัดบรมวงศ์เป็นแม่น้ำใหม่นั้น ก็ด้วยเหตุที่ได้พบหลักฐานในจดหมายเหตุโบราณ มีพระราชพงศาวดารและโคลงนิราศตามเสด็จนครสวรรค์ ซึ่งแต่งแต่

กรุงเก่ายังปกติ กล่าวแต่ทางลำน้ำโพธิ์สามต้นทางเดียว เมื่อครั้ง
พระม้าม้าศึกกรุงในแผ่นดินพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์พระม้าม้าก็เฝ้ากองทัพ
มาตั้งไว้ที่โพธิ์สามต้น ถ้าหากมีแม่น้ำสายที่เป็นทางขึ้นล่องอยู่ทุกวัน
นี้แล้ว เหตุใดพระม้าม้าจะไม่เฝ้ากองทัพไปตั้งปิดทางไว้บ้าง และทั้งยังมี
หลักฐาน ที่จะประกอบเนื้อความในหนังสือได้อีก คือว่าตาม ๒ ผังทาง
ใหม่นี้ จะได้มีวัดวาอารามซึ่งเป็นฝีมือโบราณแต่สักวัดเดียวก็หาไม่ไ้
ถึงวัดบรมวงศ์ ซึ่งเดิมชื่อวัดทะเลหญ้าเป็นวัดโบราณก็เป็นวัดของแม่น้ำ
สายเดิม จึงเห็นว่าแม่น้ำสายนี้คงจะเกิดมีขึ้นใน ๑๐๐ ปีเศษเท่านั้น

ลำน้ำบ้านใหม่

แม่น้ำอีกสายหนึ่ง แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่บางแก้วลงบาง
นางรำ มาทุ่งบ้านนนทรีออกปากน้ำพุทไธสง ขรรจบแม่น้ำสายที่มาจาก
แม่น้ำลพบุรีที่มุมพระนครด้านตะวันตก ซึ่งเรียกว่าหัวแหลมนั้น คงจะ
ไ้ชักคลองหัวสะพานแยกจากแม่น้ำสายนี้ ไปออกที่แม่น้ำเจ้าพระยา
ที่เหนืออกเขา ใช้เป็นทางลัดสำหรับไปป่าโมกข์หรือบ้านเจ้าเจ็ดปากให้
ปากคลองข้างแม่น้ำไ้บ้านใหม่มะขามหย่อง เรียกว่าชนอนปากคุ
และเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดี (นันทบุเรง) ยกกองทัพเข้ามาตีกรุง
ในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา ไ้ตั้งค่ายมั่นอยู่ณที่นี้ มังมอคโอรส
พระเจ้าหงสาวดีกับพระยาราม ตั้งอยู่ตำบลมะขามหย่อง พระยานคร
ทั้งปากน้ำพุทไธสง นันทสังข์ชนอนบางนาง พระมหาอุปราชากับพระยา
ทองอุยกมาทางลพบุรีและสระบุรี เข้าตั้งมั่นตำบลชายเคือง ครั้นนั้น

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เสด็จพระราชดำเนินออกไปตั้งทัพไชยณวัด
ช่องลม (ซึ่งเป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน
ขึ้นไปทรงรับพระบิณฑบาตโดยมากกระทำพุทธสมโภช ที่พลับพลาเกาะลอย
เมื่อวันที่๑๑มกราคม ร.ศ. ๑๒๕ นั้น) และในครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวร
เป็นเจ้า มีพระราชดำรัสให้เอาขึ้นพระกาฬมฤตยูราช ลงสำเภาขึ้นไป
ยิงค่ายพระเจ้าหงสาวดี ๆ เลิกทัพไปตั้งอยู่ณป่าโมกข์ คลองห้วยสะพาน
นั้น ครั้นเดิมคงจะลึกและกว้างมากจึงมีเกาะ เรียกว่าเกาะมหา
พราหมณ์ คงจะได้มีพวกพราหมณ์มาตั้งบ้านอยู่ทีเกาะนั้น และเมื่อ
พุทธศักราช ๙๐๖ ปี พระศรีศิลปซึ่งเป็นพระอนชาพระยอดฟ้า และเป็น
พระราชภาคินยัสสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งทรงเลี้ยงไว้เป็นชบถ ยก
พวกเข้าไปในพระราชวังได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ทันรู้พระองค์
ลงเรือพระที่นั่งขึ้นไปยังเกาะมหาพราหมณ์ ต่อมาในราว ๕๐-๖๐
ปีล่วงมานี้ มีทางน้ำเกิดขึ้นใหม่ แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่ข้างวัดฟ้า
ตำบลบ้านกุ่ม สายน้ำพัดแรงจัดกัคลองลึกกว้าง มาบรรจบแม่น้ำ
บ้านใหม่มะขามหย่องเป็นทางตรง ตั้งแต่นั้นมาน้ำในคลองห้วยสะพาน
ก็ไหลอ่อน ทำให้คลองตื้น และแคบเข้ากว่าเดิมมาก

ลำน้ำสัก

แม่น้ำสัก ขึ้นเดิมคิดว่าคงจะลงมาเพียงเสมอบ้านธัญญิก
แล้วลงทางบ้านพระแก้วไปออกบ้านโพ ภายหลังมากจะชุกต่อจาก
บ้านธัญญิกมาบ้านศาลาเกวียน ออกคลองปากข้าวสารตรงหน้าวัด

สุวรรณคารารามข้าม เมื่อมีแม่น้ำเป็น ๒ สายเช่นนี้จึงพาให้มีความคิด
ซุกซนคล่องแยกจากแม่น้ำใหม่ที่ขานหันควาฬตะวันออก ไปบรรจบแม่น้ำ
เก่าที่บ้านช่องสระเตาที่เรียกกันว่าคลองบ้านข้าวเม่าหันตรา เป็นทางไป
มาระหว่าง ๒ แม่น้ำนั้น ทั้งชายเคืองที่พระมหาอุปราชาสงสาวดีมา
ตั้งทัพ ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระเอกาทศราชู เสด็จ
ยกทัพเรือออกไปตีนั้น ก็อยู่ในคลองนี้ ต่อมาคงจะได้ขุดต่อจาก
บ้านศาลาเกวียนมาออกข้างวัดมณฑป ลงบรรจบคูขื่อน้ำ เมื่อ
คูขื่อน้ำได้รับสายน้ำทั้งแควแม่น้ำสักและแควลพบุรี เป็น ๒ สาย
รวมมาลงทางเคียวตงนี้ คูขื่อน้ำจึงกว้างลึก จนยคนพากันเห็นว่า
เป็นแม่น้ำเดิม เลยลึมนกถึงที่เคยเป็นคูมาแต่ก่อนนั้นเสีย

ตอนที่ ๔ การปกครองท้องถิ่น แบ่งแขวง

การปกครองท้องถิ่นในกำแพงพระนคร แบ่งเป็น ๒ หน้าที คือ บริเวณพระราชวัง เป็นหน้าทีกรมวัง พ้นนั้นออกไปจนหมดแขวงกรุง เป็นหน้าทีกรมพระนครบาล การแบ่งเขตต์ในกำแพงพระนคร เอา หอกกลองเป็นศูนย์กลาง คือส่วนหนึ่งตั้งแต่หอกกลองถึงเจ้าไชยและ ตลาดยอด แขวงขุนธรรบาล คิดว่าจะเป็นที่ตั้งที่แขวงตะวันตก ไปถึงเฉียงใต้ ตั้งแต่หอกกลองถึงขามะพร้าว ทำชิดข้างเขียน แขวงขุนโลกบาล คิดว่าจะเป็นที่แขวงตะวันตกเฉียงเหนือ ตั้งแต่ หอกกลองไปถึงประตูไชยและเจ้าไชย แขวงขุนธรรบาล คิดว่าจะเป็นที่ แขวงตะวันออกเฉียงเหนือ แต่หอกกลองมาถึงข้างเขียนมาถึงจวนวัง แขวงขุนนรบาล คิดว่าจะเป็นที่ตั้งที่แขวงตะวันออกเฉียงใต้ ที่ตั้งที่ นอกกำแพงพระนครตามจำนวนที่มีมา เรียกว่าแขวงทั้ง ๔ แต่เมื่อ ออกชื่อนายแขวงมีแต่ ๓ ชื่อ คือขุนนคร ขุนอุไทย ขุนเสนา เป็นชนแขวง แขวงขุนนคร คงจะได้ว่าตั้งแต่ในลุ่มลำน้ำล็กกับ ลำน้ำลพบุรีไปจดแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นที่ตั้งแขวงเหนือ แขวงขุน อุไทยคงจะได้ว่าแต่ทิศเหนือค่อจากแขวงขุนนคร ทางใต้จดแม่น้ำ เจ้าพระยา เป็นที่ตั้งที่แขวงตะวันออก แขวงขุนเสนา คงจะได้ว่า ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ค่อจากแขวงขุนอุไทย ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ค่อแขวงขุนนคร เป็นที่ตั้งที่แขวงตะวันตก แต่ให้สงสัยว่าจะมี

นายแขวงว่าการท้องที่รอบกรุงหรือรอบพระนครอีกสักแขวงหนึ่ง แต่
 จะเป็นตำแหน่งใดไม่ได้พบที่มา ถ้ามีแขวงรอบกรุงอีกแขวงหนึ่ง
 ก็เป็น ๔ ครบตามจำนวนที่บอกไว้ในหนังสือโบราณ ต่อมาเมื่อ
 ประดิษฐานกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยา และ
 ยกกรุงเก่าเป็นเมืองจัตวาแล้ว ชื่อนายแขวงชั้นต้นก็เห็นจะยังคงอยู่
 ภายหลังคงจะเกิดจากการเปลี่ยนแปลงตัวกรมการ คือเอาคนตำแหน่ง
 นั้นไปว่าแขวง เช่นเอาหลวงพลไปเป็นนายแขวงแทนขุนเสนา จะ
 เรียกว่าหลวงพลนายแขวงขุนเสนาที่ชักหู แต่ครั้งจะตั้งชื่อท้องที่
 ขึ้นใหม่ ก็คงจะเห็นกันว่าทำให้เข้าใจยาก เพราะราชฎรัจกชื่อ
 ขุนแขวงเดิมเคยเรียกมาช้านานแล้ว เพราะฉะนั้นจึงเปลี่ยนชื่อตำแหน่ง
 มาเป็นชื่อท้องที่ เรียกว่าแขวงนคร แขวงอุไทย แขวงเสนา
 กรมการตำแหน่งใดได้รับหน้าที่ก็เรียกนายแขวง และในชั้นนี้ได้ความ
 ว่ามีแขวงรอบกรุงชั้นด้วย ว่าการจะเพาะแต่ในเกาะกรุงเท่านั้น
 ต่อมาว่า เป็นผู้รักษากรุงในรัชกาลที่ ๓ แบ่งแขวงนครชักซ้ายเป็น
 นครใหญ่ เอาชักขวาเป็นนครน้อย แบ่งขวาเสนาตอนเหนือเป็น
 เสนาใหญ่ ตอนใต้เป็นเสนาน้อย แต่แขวงอุไทยคงตามเดิม รวม
 แขวงในชั้นนี้มี ๖ อันแขวงรอบกรุงแต่เดิม ว่าอยู่แต่ในเกาะ
 พระนคร ผลประโยชน์ที่ใดของนายแขวงน้อยนัก ไม่พอเป็นกำลัง
 ราชการ ผู้รักษากรุงจึงตั้งเอาแขวงนคร แขวงเสนา แขวงอุไทย ที่อยู่
 ใกล้กรุงยกเป็นเขตต์แขวงรอบกรุง ขยายให้ท้องที่ใหญ่ขึ้น ครั้นเมื่อ
 ไปรุดเกล้าฯ ให้พระยาไชยวิชิต (สิงห์โต) เป็นผู้รักษากรุง พระยา

ไชยวิชิต (สิงห์โต) แบ่งแขวงอุไทยตอนเหนือเป็นอุไทยใหญ่ ตอนใต้เป็นอุไทยน้อย ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๘ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่ออำเภออุไทยน้อยเรียกเป็น อำเภอพระราชวัง

และเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ เป็นเวลาเริ่มจัดการปกครองท้องที่ตามระเบียบ ซึ่งภายหลังได้ตราเป็นพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ขึ้นนั้น พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงพระดำริเห็นว่า แขวงนครใหญ่นครน้อย เสนาใหญ่ เสนาน้อย ผู้คนพลเมืองมาก และท้องที่ก็กว้างขวาง เกินความสามารถของกรมการนายแขวงที่จะตรวจตราให้ทั่วถึง จึงมีรับสั่งให้ผู้รักษากรุงแบ่งแขวงนครใหญ่ข้างเหนือ คงเป็นนครใหญ่ แต่เปลี่ยนเรียกท้องที่เป็นอำเภอ เรียกอำเภอ นครใหญ่ แบ่งเขตข้างใต้เรียกว่าอำเภอ นครใน แบ่งแขวงนครน้อยตอนเหนือ เรียกอำเภอ นครน้อยตอนใต้เรียกอำเภอ นครกลาง ต่อมาเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่ออำเภอ นครกลาง เป็นอำเภอ นครหลวง เพราะเหตุพระนครหลวงที่พระเจ้าปดุงสาททอง ทรงสร้างไว้อยู่ในท้องที่นี้ และแบ่งแขวงเสนาใหญ่ตอนเหนือเป็นอำเภอ เสนาใหญ่ ตอนใต้เป็นอำเภอ เสนากลาง แบ่งแขวงเสนาน้อยตอนเหนือกับเขตต์แขวงเสนาใหญ่ตอนตะวันออก เป็นอำเภอ เสนาใน แขวงเสนาน้อยตอนใต้คงเป็นอำเภอ เสนาน้อยรวมท้องที่ในกรุงเก่า ๑๑ อำเภอ หนึ่งในทุ่งหลวงหลังอำเภอพระราชวังและอำเภออุไทยใหญ่ ซึ่งเป็นป่าพงสำหรับฝูงช้างอาศัยนั้น บริษัทขุดคลองและคุนา

สยามชุกคลองเข้าไปถึง มีราษฎรไปตั้งทำเรือนในทุ่งหลวงมากขึ้น และเป็นทางไกลที่กรมการอำเภอพระราชวังอำเภออุไทยใหญ่จะตรวจตรา วิชาการ มาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ นี้ จึงโปรดให้แบ่งท้องที่ อำเภอพระราชวังด้านตะวันออก ท้องที่อำเภออุไทยใหญ่ด้านใต้ ยกขึ้นเป็นอำเภอ เรียกอำเภออุไทยน้อย รวมในเวลานั้นท้องที่ในกรุงเทพฯ เป็น ๑๒ อำเภอ

ขนอนหลวง

ขนอนหลวง คือท่านสำหรับคอยตรวจตราสิ่งของ ห้าม และผู้คนแปลกปลอม ซึ่งจะไปในพระนครแต่ครั้งกรุงเก่ายังเป็น ปกตินั้น ข้างใต้ตั้งที่ข้างวัดโปรกสัตว์แห่งหนึ่ง ที่คลองบ้านกรวด ซึ่งเป็นทางแยกจากคลองบ้านโพ เป็นทางไปถึงกรุงแห่งหนึ่ง ตะวันออกคิดว่าจะมีในแถวบ้านข้าวเม่า ข้างเหนือคงจะมีที่ลำน้ำ ลักคอนบ้านศาลาเกวียน ทางลำน้ำโพธิ์สามต้นอยู่ที่บางกลาง ทาง ลำน้ำบ้านใหม่มะขามหย่อง ตั้งที่ปากคลองห้วยสะพาน เรียก ขนอนปากคู

ตอนที่ ๕ ลำมะโนครีวพลเมือง

พลเมือง

จำนวนคนพลเมืองแต่ครั้งกรุงเก่ายังปกติ ลำมะโนครีวเดิมจะมีเท่าใดก็ไม่มีจดหมายเหตุ แต่ได้พบในหนังสือมองซิเออร์ลาลูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตกรุงฝรั่งเศส เข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงไว้ มีคนแสนเก้าหมื่น มาในศก ๑๒๖ นี้ได้สำรวจลำมะโนครีวพลเมืองซึ่งใกล้ต่อความแน่นอนที่สุด ได้จำนวนคน ๑๘๓,๒๗๒ คน เมื่อจะคิดเทียบกับความเจริญของบ้านเมือง ในสมัยก่อนกับเวลานี้ แม้แต่กรุงเก่าเป็นหัวเมืองแล้วก็ยังมีพลเมืองมากกว่าครั้งกรุงเก่าเป็นพระนครราชธานีถึง ๓,๒๗๒ คน ภูมิลำเนาบ้านเรือนของพลเมืองในเวลาโน้นคงจะอยู่ในที่ริมแม่น้ำลำคลอง และที่ใกล้กำแพงพระนครทั้งภายในและภายนอก แต่กลางเมืองเห็นจะเป็นที่ว่างเปล่า หรือถึงจะมีบ้างก็คงน้อย สังเกตดูความในพระราชพงศาวดาร ถ้าเกิดพิศุคคราวใดก็ต้องกวาดต้อนราษฎรในแขวงจังหวัดทั้ง ๔ เข้าไปไว้ในพระนคร ถ้าบ้านเรือนแน่นหนาฝาคั่งอย่างกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรหมินทราอยุธยาในชัฏยุบนั้น เห็นจะกวาดต้อนเอาผู้คนข้างนอกเข้ามาไว้ไม่ได้ มีพระยานที่ใดเห็นประจักษ์ตาในเวลาที่ยล่งมาสัก ๑๐ วันนี้กรมขุนนาถิการระคมทหาร ๑๐,๐๐๐ เข้ามาวิจัยเสด็จพระราชดำเนินในกรุงเทพฯ จะหาที่ให้ทหาร

พักในกำแพงพระนครยังไม่ได้ ต้องไปปลูกโรงอาศัยอยู่กลางทุ่ง
ประทุมวัน

อนึ่งบ้านเรือนพลเมืองในครั้งนั้น สังเกตติดตามพงศาวดาร
ของชาติและหนังสือที่คนต่างประเทศแต่งไว้ว่า บ้านเรือนคนพื้นเมือง
ทำด้วยเครื่องไม้ (แต่ท่านผู้แต่งเห็นจะไม่ได้เห็นตึกสี่เหลี่ยมที่พระ
เพทราชาพระราชทานเจ้าพระยาสุรสงคราม กษัตริย์เจ้าพระยาคลัง
ที่ปัตตะกัว จึงว่ามีแต่เรือนไม้) แต่ชาวยุโรป จีน แขกมัวร์ หมาย
ความว่าพวกนับถือศาสนาหมัดชาวอาระเบียคงจะเป็นชาติเปอร์เซีย
(ไทยเรียกโครส่าน ตึกหลังหนึ่งอยู่ในวัดเสาชิงช้าของเมืองลพบุรี
หนังสือเดิมเขียนบอกว่า ตึกคชสารนั้นที่ระมัด ด้วยตึกหลังนั้นเป็น
ที่พิภพราชทูตเปอร์เซียเดิมคงเรียกตึกโครส่าน แต่นานมาเปลี่ยนไม่ออก
ก็หันลงเป็นคชสาร) บ้านเรือนก่อเป็นตึกบ้าง แต่พวกญี่ปุ่นหากกล่าวไม่
เห็นจะเป็นเรือนไม้ ด้วยไม่เคยเห็นรากตึก บ้านเรือนตึกรามของ
ชาวยุโรปซึ่งปรากฏในเวลานั้นว่า มีพวกโปรตุเกสวิลันดากับญี่ปุ่น
อยู่ที่ริมแม่น้ำคำบลปากน้ำแม่เขยได้ข้อมเพ็ชรแต่คนฝรั่งเศสเกียวก้อง
วิชัยงานราชการ เป็นชาติที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงโปรดปราน
จึงทรงพระกรุณาพระราชทานที่ให้อยู่ใกล้พระนคร และพระราชทาน
พระราชานุญาต ให้สร้างวัดลงในที่ปากคลองตะเคียนข้างเหนือ ซึ่งยัง
มีทรากติดต่อมาจนปัจจุบันนี้ พวกอังกฤษและชาติอื่นจะอยู่ที่ใด
ไม่ได้ความ แต่เห็นว่าอยู่แถวเดียวกับพวกวิลันดามั่ง ถ้าจะคิด

๑๐๔

เทียบบ้านเรือนผู้คนพลเมืองแต่ก่อนกับเดี๋ยวนี้ ก็จะมีผิดกัน คือ แต่
เดิมมีบ้านเรือนผู้คนอยู่ในจังหวัดพระนครมาก แต่แขวงนอกพระนคร
บ้านเรือนและคนคงจะน้อย ในปัจจุบันนี้ในพระนครร้างเป็นป่า มีคน
แต่ริมลำน้ำเห็นจะน้อยกว่าครั้งก่อน แต่ท้องที่อำเภอต่าง ๆ ผู้คน
พลเมืองมากขึ้น คงจะแปลกกันแต่เท่านี้

ตอนที่ ๒ ชุดวัง รื้ออิฐกรุงเก่า

เมื่อกรุงเก่าร้างแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นปฐมบรมราชาธิราช ประดิษฐานกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยา จะทรงสร้างพระนครใหม่ (คือกรุงเทพมหานครเดี๋ยวนี้) โปรดให้ รื้ออิฐกำแพงเมืองกรุงเก่า ไปใช้ในการสร้างกรุงเทพมหานคร เจ้าหน้าที่ผู้ถูกเกณฑ์คงจะไม่รอแต่ละเพาะ กำแพงซ่อมปรการ คงจะรื้อเอาอิฐปราสาทราชฐานคำหนักน้อยใหญ่ ห้วยคลัง ลงไปหมดแต่ในครั้งนั้น และการที่โปรดให้ รื้อซ่อมกำแพงกรุงเก่าเสียนั้น ก็คงจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริเกรงไปว่า ถ้าทิ้งไว้ เกิดมีผิวน้ำเข้าไปทำบ้านแปลงถูกริษอยู่ในเมือง ก็จะต้องรื้อขายปรมาทำให้ต้องเสียชีวิตผู้คนและบวการเวลา ถ้ารื้อเอาออกเสีย ก็จะได้อิฐมาใช้เป็นประโยชน์ในการสร้างพระนคร หุ่นจำนวนที่จะต้องทำใหม่ได้ก็อีกมาก และถึงแม้จะมีข้าศึกศัตรูเกิดขึ้นก็ไม่ต้องมีความวิตก เพราะอาจปรายปรมาได้ง่าย ด้วยปราศจากที่กำบังแล้วและที่พระราชวังตั้งแต่นั้นมา ก็คงจะไม่มีสิ่งอันตราย และคงจะเป็นแต่โคกแต่เนินอิฐหักกากปูนทั่วไปทั้งวัง, นานมาก็เกิดหญ้าและต้นไม้งอกขึ้นแล้วเหยี่ยวเหิงตายทัชถมอยู่บนกองอิฐหักกากปูน เกิดเป็นมูลดินขึ้นข้างบนอีกชั้นหนึ่ง ราษฎรเห็นเป็นทว่างก็พากันไปปลุกต้นไม้ทำสวน

ปกครองเป็นเจ้าของ ชุกคุเป็นร่องทำรวักกันตามเขตต์เจ้าของที่
ทำให้รากสถานที่ในพระราชวังยับย่อยทำลายลงไปอีก และยังซ้ำเมื่อ
รัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องพระราช
ประสงค์แลงมาก่อพระปรางค์ใหญ่ที่วัดสระเกศ (คือบรมบรรพตเดี่ยว
นี้) ที่บางแห่งที่ก่อด้วยแลง| ซึ่งยังเหลืออยู่สูงกว่าพื้นดินมาจาก
ถูกหรือในคราวแรก ก็ถูกขุดหรืออีกครั้งหนึ่งจึงเป็นอันที่จะเรียกได้ว่า
เกือบสูญหมด

สร้างพระที่นั่งสรรเพชญ์

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
พระราชดำริว่า พระราชวังที่กรุงเก่าเคยเป็นที่ประทับของพระเจ้า
แผ่นดินกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา ควรจะให้มิ่งพระลึกไว้ จึง
โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรมเป็น
แม่กอง เสด็จขึ้นไปทำปราสาทขนาดย่อม ก่อขึ้นบนโคกพระที่นั่ง
สรรเพชญ์มหาปราสาทและได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทรงก่อ
พระฤกษ์ที่ปราสาทใหม่ ทรงพระราชดำริว่า เมื่อแล้วเสร็จจะได้จารึก
พระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเสวยราชสมบัติณพระนครทวารวดี
ศรีอยุธยาทุกพระองค์ ประดิษฐานไว้ในพระมหาปราสาท ให้เป็นที่
เคารพแก่อาณาประชาราษฎร์ต่อไป แต่ปราสาทที่ก่อใหม่ยังหาทัน
สำเร็จไม่ก็พอสิ้นรัชกาล

ชุดวัง

ครั้นมาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมว่า ถึงรัตน
โกสินทรศก ๑๒๖ เป็นปีที่ไท่โสคังเถลิงถวัลยราชสมบัติมาได้ ๔๐
พรรษาเสมอด้วยรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ ซึ่งยืนยาว
กว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น เป็นเหตุให้ทรงพระปรีดิ์เต็มพระราช
หฤทัย ที่จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายสมเด็จพระรามาธิบดี
พระองค์ที่ ๒ กับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเสวยราชสมบัติในกรุง
ทวารวดีศรีอยุธยาทุกพระองค์ จนถึงพระเจ้ากรุงธนบุรี และจะได้
โปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระราชพิธีรัชมงคลในพระราชวังโบราณกรุงเก่า
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทยรับพระบรมราชโองการได้เกล้าฯ แล้ว มีรับสั่งให้พระยา
โบราณบุรณรักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นผู้ขอพระราชวังให้ไ้
รูปลวดลายถึงระดับพื้นดินเดิม แล้วให้ปลูกพระที่นั่งสรรเพชญ์มหา
ปราสาทและสถานที่ข้างแห่งตามรูปรากของเก่า พระยาโบราณบุร
ณรักษ์ จึงได้จัดนายงานคนนักไทยเรือนจำมณฑลออกมาลงมือทำ
ตั้งแต่วันที่ ๒๘ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕ และพระยาโบราณ
เห็นว่า ที่ย้ายนักไทยเรือนจำมณฑลมาทำการในพระราชวัง เป็นทาง
ไกลถึง ๘๐ เส้นเศษ เสียเวลาเดินไปมา ได้ทำการแต่น้อย จึงได้
จัดสร้างกิ่งเรือนจำขึ้นที่ข้างจวนผู้รักษากรุงเดิม ตรงหน้าวัดธรรมิกราช

ซึ่งอยู่ใกล้กับที่ทำงาน ส่วนตัวพระยาโบราณนั้น ได้มาตรวจสั่งการ แล้วกลับไปมาเป็นเวลา และเห็นว่าการที่อยู่กับบ้านเรือน ซึ่งเป็นทางไกลกับที่ทำงาน จะมาตรวจสั่งการก็ได้แต่เวลาที่เสร็จราชการ ที่ศาลาว่าการมณฑลแล้ว หรือเวลาเช้าก่อนไปนั่งทำการที่มณฑล ได้เวลาแต่่น้อยถ้าไปนอนประจำอยู่กับที่ทำงาน เข้าเย็นก็มีเวลา ตรวจการ กลางวันก็มาสั่งราชการที่มณฑล ได้เวลาทั้ง ๒ ฝ่าย ประการหนึ่งนักโทษที่ยกเข้าไปอยู่ที่โรงเรือนจำก็เป็นที่เปลี่ยว ด้วยบริเวณเหล่านั้นเป็นป่า ตำรวจรักษากับผู้คุมซึ่งเป็นกองรักษาก็ไม่มี กิณ ถ้ามีหัวหน้าข้าราชการไปอยู่ในที่นั้นด้วยก็จะทำให้การควบคุม แข็งแรง และงานจะเปลี่ยนขึ้นอีกมาก จึงได้ไปปลูกเรือนที่พักเครื่อง ไม่ไผ่หลังคามุงจาก อยู่ในกำแพงพระราชวังด้านหน้าตรงหลังข้อม ทำคัน มีหลวงสุพรรณเขตรชโยคมาพำนักด้วย กับหม่อมราชวงศ์ เปรมพินักงานรักษาพระราชวังจันทรถะยม นายจีนผู้ช่วยพนักงานโยธา ซึ่งเป็นนายคันทวัง เข้าไปประจำอยู่กับตัว ที่พักหลังนี้ภายหลัง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์ศักดีพินัด เสนาบดี กระทรวงวัง เสด็จขึ้นมาสทรงตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพชญ์มหา ปราสาทโปรดให้เรียกชื่อว่าโบราณศาลา

การขุดวังในชั้นแรกเป็นที่วิตกหนักใจของผู้บัญชาการ ด้วย พระราชวังที่ทรงเก่า ตั้งแต่กว้างและอิฐหักจากปูนมูลกินพิศมมา กว่า ๑๐๐ ปีแล้ว ก็รักกันไต่แต่ว่า โคนนั้นเป็นพระที่นั่งองค์นั้นในข้างองค์ แต่จะหาผู้รู้ ว่า พระที่นั่งองค์ใดรูปลงลายสีฐานเป็นอย่างไร และ

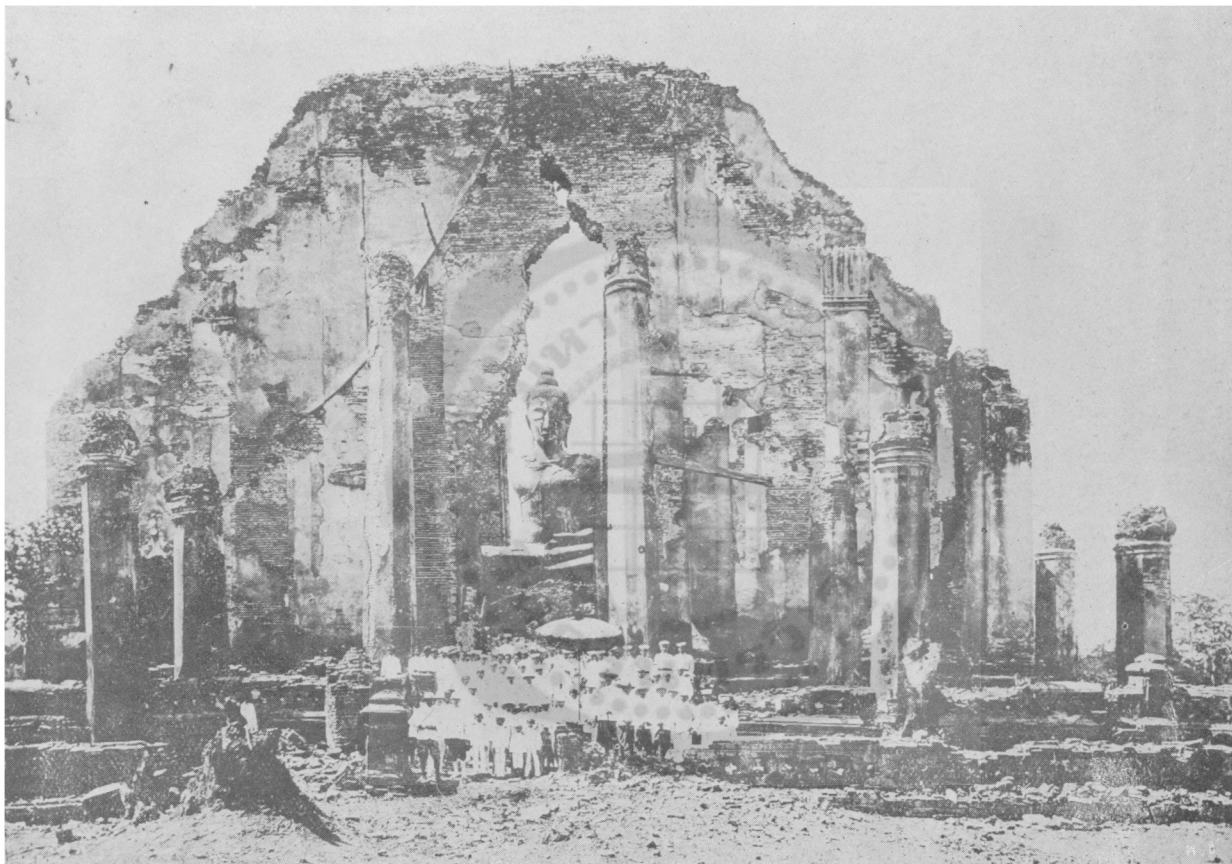
มีอะไรต่อติดกับพระที่นั่งบ้างก็ไม่มีตัวที่จะดี ถ้าหากเขาชกไปถูกของ
เก่าที่ยังเหลืออยู่เสียแม้แต่เล็กน้อย ก็จะทำให้หลักฐานต่อไปอีกไม่ได้
จะกลายเป็นไทยไปยิ่งกว่าที่ไม่ได้ชกจึงได้ตั้งใจระวังตรวจค้น ด้วย
เดชพระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อมจะชกลงในที่ใด ก็ได้พบรากแนว
กำแพงผนังและพื้นระดับดินเดิมสมควรประสงค์ทุกแห่ง ที่ซึ่งได้ชก
แล้วคราวนี้ คือ :—

พระวิหารสมเด็จ ขอบของคอก ๒ คอกเศษ จึงถึงพื้นเดิม
พระที่นั่งองค์ข้างขวาพระวิหารสมเด็จ ต้องชก ๒ คอกคืบ จึงถึงพื้น
และเห็นรูปพระที่นั่งข้างซ้ายพระวิหารสมเด็จ ต้องชก ๒ คอกคืบ โรงช้าง
ข้างพระวิหารสมเด็จชกเล็กน้อย โรงช้างข้างพระที่นั่งสระเพ็ชร์
ชกเล็กน้อย พระที่นั่งสระเพ็ชร์มหาปราสาทต้องรื้อโคกรงอิฐที่
กรมขุนราชสีห์ก่อขึ้นไว้บนโคก ซึ่งจวนจะพังแล้วนั้นลงและชกลงไป
อีก ๕ คอกเศษ พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ชกชั้นบน ๓ คอก ชั้นล่าง
๒ คอกคืบ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์คอกเศษ พระที่นั่งทรงปืน ๒ คอก
เศษ พระที่นั่งจักรวรรดิไชยบนโคกถึงพื้นหลังฐาน ๒ คอกเศษ จาก
หลังฐานถึงพื้นดิน ๓ คอกเศษ พระราชมนเทียรชกบนโคกถึงพื้นบน
๒ คอกคืบ จากพื้นบนถึงระดับพื้นดินคอกคืบ ช่องประตูและกำแพงวัง
ชั้นในกำแพงหน้าและข้างเหนือข้างใต้ ๓ คอกเศษ กำแพงวังชั้นนอก
กำแพงหน้า ๒ คอก ฐานสี่เหลี่ยมซึ่งเป็นที่ยืนน้ำข้างสระล้อมพระที่นั่ง
บรรยงก์ ๕ คอกเศษ และลานที่ว่างบางแห่งที่เป็นโคกสูง ก็ต้องชก
ชกตั้งแต่คืบ ๑ ถึง ๒ คอก และได้ม้วนคูขังราษฎรชกคันเป็นคน

๑๑๐

เขตต์ส่วนก็หลายคู้ อีจู้หักกากปุ่นและคินที่ชู้ตจากพระราชวังใน
แปลงนี้ ไต่เอาไปถมที่ชายตลิ่งริมน้ำ ตั้งแต่หน้าวัดธรรมิกราช
ถึงหลังวัดใหม่สูงตั้งแต่ ๓ ศอกถึง ๕ ศอกเศษ กว้างตั้งแต่ ๑๐ วา
ถึง ๑๘ วา ยาว ๑๑ เส้น กว้างแต่ ๓ ถึง ๖ วา สูง ๔ ศอกถึง ๕ ศอก
เศษ ยาว ๕ เส้น

วังที่จมอยู่นี้เดิมมีบางคนคิดว่า เป็นท้วยคินงอกสูงขึ้น แต่
ความจริงวังจมอยู่ในกองอิฐหักกากปุ่นที่รื้อทิ้งไว้ ซึ่งไม่ต้องการแล้ว
มีคินตอขึ้นแต่เล็กน้อย ถ้าจะประมาณถวักกันทั้งวัง อย่างมาก
ใน ๑๓๘ ปีนี้ ที่คินจะตอขึ้นก็ไม่ถึงคืบ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗
เสด็จประพาสพระราชวังกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๔๔๕

วิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระยาคำรกราชนุภาพ ทรงพระนิพนธ์

พิจารณาเนื้อความตามที่กล่าวในเพลงยาวบทนี้ มีคำพยากรณ์
มาแต่ก่อน ว่ากรุงศรีอยุธยาจะสมบูรณ์พลสุขเป็นอย่างเลิศล้ำจน
จักราชได้ ๒,๐๐๐ ปี พ้นนั้นไปจะ “เกิดเข็ญเป็นมหัศจรรย์ ๑๖
ประการ” “เหตุด้วยพระมหากษัตริย์ไม่ทรงทศพิธราชธรรม” บ้าน
เมืองก็จะมีเภทภัยต่าง ๆ ที่สุดถึงฆ่าฟันกันตาย จนกรุงศรีอยุธยา
สูญไปตลอดอายุพระพุทธศาสนา ๕,๐๐๐ ปี ว่ามีคำพยากรณ์อยู่แล้ว
ถึงกล่าวมานี้ มาในสมัยหนึ่งเมื่อกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีอยู่นั้น
ผู้แต่งเพลงยาวบทนี้สังเกตเห็นเกิดวิปริตต่าง ๆ ตาม

“ในลักษณะทำนายไว้ข้อหนึ่งผิด เมื่อวินิจฉัยก็เห็นสม”
เกรงว่าจะเข้ายุคเข็ญตามคำพยากรณ์ จึงแต่งเพลงยาวบทนี้ด้วยความ
อาลัยกรุงศรีอยุธยาลงท้าย ว่า

“กรุงศรีอยุธยาเขมมสุข แสนสนกบึงลำเมืองสวรรค์
จะเป็นเมืองแพศยาชาธรรม นับวันแต่จะเลื่อมสลุบเย”

ตามความในเพลงยาวพึงเห็นได้ ว่าผู้แต่งเพลงยาวบทนี้เป็น
แต่อ้างตามคำพยากรณ์ที่มีอยู่แล้ว หาได้เป็นผู้พยากรณ์ไม่ จึงเกิด
ปัญหาเป็นข้อตั้ง ว่าใครเป็นผู้พยากรณ์ วิสัยนาซันมีเค้าเงื่อนอยู่
ในหนังสือเก่าเรียกว่า “มหาสุบินชาคก” (ซึ่งหอพระสมุดฯ พิมพ์ไว้

(๖)

ในหนังสือนิบาตชาตก เล่ม ๒ หน้า ๑๗๒) เนื้อความในชาตกนั้น ว่าคืนหนึ่งพระเจ้าปะเสนทิ ซึ่งครองประเทศโกศลอยู่ณเมืองสาวัตถี เป็นราชธานี ทรงพระสุบินนิมิตอย่างแปลกปลาก ๑๖ ข้อ (จำนวน ตรงกันกับในเพลงยาว) เกิดหวาดหวั่นพระราชหฤทัย ตรัสให้ พวกพราหมณ์พยากรณ์ พวกพราหมณ์ว่าพระสุบินนั้นร้ายนัก เป็น นิมิตที่จะเกิดภัยอันตรายใหญ่หลวง ทูลแนะนำให้ทำพิธีบูชาญี้อย่าง กันภัยอันตราย แต่นางมัลลิกามเหสีเห็นว่าพิธีบูชาญีอนั้น ต้อง ฆ่าสัตว์ตัดชีวิตจะกลับเป็นบาปกรรม ทูลขอให้พระเจ้าปะเสนทิไปทูลถามพระพุทธรูปเจ้าให้ทรงพยากรณ์เสียก่อน เมื่อพระเจ้าปะเสนทิไปทูลถามพระพุทธรูปองค์ตรัสตอบว่าพระสุบิน ๑๖ ข้อนั้น สิ้นเหตुर้ายจริง แต่เหตुर้ายเหล่านั้น จะยังไม่เกิดในรัชกาลของพระเจ้าปะเสนทิและ ในพุทธกาลจะเกิดต่อเบื้องหน้าเมื่อพระมหากษัตริย์ไม่อยู่ในราชธรรม และมนุษย์ทั้งหลายทั้งกกุศลสุจริตจึงจะถึงยุคเข็ญ นิมิตร้ายในพระสุบิน หมายภัยอันตรายแก่พระองค์อย่างไรไม่ พระเจ้าปะเสนทิได้ทรงฟัง พระพุทธรูปกล่าวถึงพระวิตก ทูลขอให้พระพุทธรูปองค์ทรงพยากรณ์นิมิต ๑๖ ข้อนั้นต่อไป พระพุทธรูปจึงทรงพยากรณ์ทีละข้อ แต่จะเกิด พุทธพยากรณ์มาแสดงโดยพิศดารจะยืดยาวนาน จะกล่าวแต่ ๒ ข้อ ซึ่งใกล้เคียงอย่างยิ่งกับที่กล่าวในเพลงยาว ว่า

“กระเบื้องจะเพื่องฟูลอย น้ำเต้าอันลอยจะถอยจม”

ในพระสุบินข้อ ๑๒ ว่าพระเจ้าปะเสนทิทอดพระเนตรเห็น “น้ำเต้า เป่ล่า” (คือที่ทรงเอาเชือกข้างในออกเหลือแต่เปลือกสำหรับใช้ตักน้ำ)

(ค)

อันลดยน้ำเป็นธรรมคากลับจมลงไปอยู่กับพื้นที่ข้างใต้น้ำ ชื่อน
พระพุทธรูปองค์ทรงพยากรณ์ว่า เมื่อถึงยุคเข็ญนั้นพระมหากษัตริย์จะ
ชบุเลียงคนแต่เสเพล เปรียบเหมือนลูกน้ำเต้าเปล่าอันได้แต่ลดยตาม
สายน้ำ ทั้งเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการ เปรียบคังน้ำเต้าเปล่า
จมลงไปเป็นภาคพื้นใต้น้ำ

ในพระสุบินข้อ ๑๓ ว่าพระเจ้าประเสนทิโกทัตทศพรเนตรเห็นหิน
ก้อนใหญ่สีเทาเรื้อน (ในเพลงยาวว่ากระเบื้อง) ลอยขึ้นมาอยู่บนหลัง
น้ำ พุทธพยากรณ์ข้อนี้ก็อย่างเดียวกับข้อก่อนแต่กลับกัน ว่าผู้ทรงคุณ
เป็นหลักฐานมั่นคง เปรียบเหมือนหินดานที่เป็นพื้นของลำน้ำ เมื่อถึง
ยุคเข็ญจะสิ้นวาศนาต้องเทียวซัดเซว่วนอน เปรียบเหมือนกับหินกลับ
ลดยตามกระแส

นอกจาก ๒ ข้อนี้เหตุร้ายต่าง ๆ ที่ในพุทธพยากรณ์ว่าจะเกิดใน
ยุคเข็ญก็เป็นเค้าเดียวกับที่กล่าวในเพลงยาว เห็นได้ชัดว่าผู้แต่ง
คำพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาเอาความในมหาสุบินชาตกมาแต่ง แต่มี
ผิดกันเป็นข้อสำคัญอยู่ ๒ แห่ง แห่ง ๑ ในมหาสุบินชาตก พระ
พุทธเจ้ามิได้ทรงพยากรณ์ว่ายุคเข็ญนั้นจะเกิดในประเทศใด เป็นแต่
ว่าจะเกิดเพราะพระราชไม้อยู่ในราชธรรม แต่ในคำพยากรณ์เจาะ
จงว่าจะเกิดณกรุงศรีอยุธยาอีกแห่ง ๑ ในพระพุทธรูปพยากรณ์มิได้กล่าว
ว่ายุคเข็ญจะเกิดเมื่อใด เป็นแต่ว่ายังอีกช้านานในภายหน้า แต่ใน
คำพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาอ้างว่าจะเกิดยุคเข็ญเมื่อศักราชได้ ๒.๐๐๐
ปี จึงเป็นปัญหาเกิดขึ้นอีกข้อ ๑ ว่า “ศักราชอันใด” ถ้าหมายความว่า

(ข)

พุทธศักราช กรุงศรีอยุธยาสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๓ ครบ ๒,๐๐๐ ปี ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กรุงศรีอยุธยาจะสมบูรณ์พลสุขอยู่เพียง ๑๐๗ ปี แล้วก็เข้ายุคเข็ญมาก่อนแต่งเพลงยาวบทหนึ่ง ๑๐๐ ปีแล้ว ที่ผู้แต่งเพลงยาวเพ่งวันหว่านกว่าจะถึงยุคเข็ญ ก็สอให้เห็นว่ามิใช่พุทธศักราช หรือจะหมายว่ามหาศักราช ซึ่งตั้งภายหลังพุทธศักราช ๖๒๑ ปี ถ้าเช่นนั้นเมื่อคำนวณดูใน พ.ศ. ๒๔๗๘ (ปีที่เขียนคำวิจารณ์) นั้นมหาศักราชได้ ๑,๘๕๘ ปี บังอีก ๑๔๒ ปี จึงจะครบ ๒,๐๐๐ เข้าเขตยุคเข็ญที่พยากรณ์ ถ้าหมายความว่าจุลศักราชยังยิ่งซ้ำออกไปอีกมาก เพราะจุลศักราชตั้งภายหลังพุทธศักราชถึง ๑,๑๘๑ ปีต่ออีก ๗๐๒ ปี (พ.ศ. ๓๑๘๑) จุลศักราชจึงจะครบ ๒,๐๐๐ ศักราช ๒,๐๐๐ ที่บอกไว้ก็ไม่เข้ากับเรื่องที่กำลังกล่าวในเพลงยาวทีเดียว ชวนให้สงสัยต่อไปถึงข้อที่อ้างว่ามีคำพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาอยู่แต่ก่อน ที่จริงน่าจะเป็นด้วยคนชอบเอาพุทธพยากรณ์ในมหา สิบิน ซาคกมาเปรียบในเวลาเมื่อเห็นอะไรวิปริตผิคนิยม เกิดเป็นภายิกก่อนแล้วจึงเลยเลื่อนไปเข้าใจ กันว่าเป็นคำพยากรณ์ สำหรับพระนครศรีอยุธยาผู้แต่งเพลงยาวนั้น จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็ตาม หรือมิใช่พระเจ้าแผ่นดินก็ตาม น่าจะปรารถนาความวิปริตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยนั้น จึงแต่งเพลงยาวบทนี้ด้วยกลุมใจ ข้างที่จะเอาศักราช ๒,๐๐๐ อันตั้งใจว่าจุลศักราชเขียนลงเพื่อจะมีให้คนทั้งหลายตกใจ ว่าถึงยุคเข็ญแล้ว

(ง)

เมื่อเวลาแต่งเพลงยาวนาน เห็นจะมีใครมีใครถือว่าสลักสำคัญมา
จนเมื่อเสียดพระนครศรีอยุธยา จึงเกิดเห็นสมทั้งพยากรณ์ เพลง
ยาว บทนั้นก็เลย คัดกลับทขึ้น พวกไทยที่ตกไปเมือง พระมอแก้วเห็น
เช่นนั้น จึงเอาไปอ้างอวด พระมอว่าพระเจ้าเสือทรงสามารถเห็นการ
ในอนาคตต่างไกล ฝ่ายพวกไทยที่อยู่ในประเทศสยามเมื่อเห็นพระ
นครศรีอยุธยาเป็นเมืองร้าง ก็เห็นว่าสมคำพยากรณ์เช่นเดียวกัน
โดยมาก ที่เรียกเพลงยาวบทนี้ว่า “เพลงยาวพทททำนาย” ก็มี
จำกันได้แพร่หลายแต่คนละเล็กละน้อย ก็เหมือนจำได้ โดยมากแต่
ตรงว่า “กระเบื้องจะเพื่องพลอย น้ำเต้าอันลดยจะถอยจม” ครั้น
เมื่อถามข้าราชการกรุงศรีอยุธยาที่ยังมีชีวิตอยู่ (เข้าใจว่าเมื่อแรก
สร้างพระนครอมรรัตนโกสินทร) ในรัชกาลที่ ๑ ถึงแผนที่พระนคร
ศรีอยุธยา มีผู้จำเพลงยาวพยากรณ์ได้ตลอดบท (อย่างกะพรว่อง
กะแพรง) จึงให้จดลงไว้ข้างต้นสมคเรื่องกรุงศรีอยุธยา สันนิษฐานว่า
เรื่องตำนานของเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาจะเป็นดังกล่าวมา.

เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา

๑ (๑) จะกล่าวถึงกรุงศรีอยุธยา

เป็นกรุงรัตนราชพระศาสนา มหาดีเรกอันเลิศล้ำ
เป็นที่ปรากฏวิจิตร สรรเสริญอยุธยาทุกแห่งหน
ทุกบุรียี่สามมณฑล จบสกลลูกค้ำวานิจ
ทุกประเทศสิบสองภาษา ย่อมมาพึ่งกรุงศรีอยุธยา
 เป็นอันคดี
ประชากรภูมิปราศจากไทยพิศม์ ทั้งความพิกลจริตเลความ
 ทุกข์
ฝ่ายองค์พระบรมราชา ครองจันทสีมาเป็นสุข
ด้วยพระกฤษฏีกาทำนุ จังอยู่เย็นเป็นสุขสวัสดิ์
เป็นที่อาไศรยแก่นุญย์ในใต้หล้า เป็นที่อาไศรยแก่เทวทุก
 ราศรี
ทุกนิกรนรชนมนตรี คະหะบดียี่พราหมณพฤดา
ประจตุ้งศาลาอาไศรย ดั่งหนึ่งร่วมพระไทรอันษา

(๑) ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่าเป็นคำพยากรณ์ของสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี (พระพุทธเจ้าเสือ) แต่เป็นคำร้อยแก้วและเนื้อความสั้นกว่า ที่พระมาจะแปลจากภาษาไทยไม่ได้ตลอด

ประดุจหนึ่งแม่น้ำพระคงคา เป็นที่สืเนหาเมื่อกันดาน
 ด้วยพระเดชเดชาอาณภาพ อาจปราบไถ่ทุกทิศาน
 ทุกประเทศเขตชั้นที่บันดาน แต่งเครื่องบัญชาการมานอบนบ
 กรุงศรีอยุธยาอันสมบูรณ์ เพิ่มพูนด้วยพระเกรียศกะจรจบ
 อุดมบรมสุขทั้งแผ่นดินภัพ จนคำรบศักราชได้สองพัน
 คราที่นั้นฝูงสัตว์ทั้งหลาย จะเกิดความอันตรายเป็นแม่นมั่น
 ด้วยพระมหากระษัตริย์ได้ทรงทศมิตราธรรม จึงเกิดเชิญ
 เป็นมหัศจรรย์สืบหกประการ
 คือเดือนดาวดินฟ้าจะอาเพศ อุบัติเหตุเกิดทั่วทุกที่สาน
 มหาเมฆจะลุกเป็นเพลิงกาล เกิดนิมิตพิศดานทุกบ้านเมือง
 พระคงคาจะแดงเดือดตั้งเลือนนก ออกแผ่นดินเป็นบ้ำฟ้า
 จะเหลือ
 ฝิ่ปากก็จะวิ่งเข้าสิงเมือง ฝิ่เมืองนั้นจะออกไปอยู่ไพร
 พระเสือเมืองจะเอาตัวหนี พระกาลกู่จะเข้ามาเป็นไส้
 พระธรณีจะต้อกให้ ออกพระกาลจะไหม้อยู่เกรียมกรม
 ในลักษณะทำนายไว้บ่อ่อนผิด เมื่อวินศพิศดุก็เห็นสม
 มิใช่เทศกาลร้อนก็ร้อนระงม มิใช่เทศกาลลมลมก็พัด
 มิใช่เทศกาลหนาวก็หนาวพัน มิใช่เทศกาลฝนฝนก็อุบัต
 ทุกต้นไม้ห่อหมกหญ้าสารพัด เกิดวิบัตินานาทั่วสากล
 เทวดาซึ่งรักษาพระศาสนา จะรักษาแต่คนฝ่ายอกุศล

สัปรุขย์จะแพ้แก่พระชน	มิศตนะจะฆ่าซึ่งความรัก
ภรรยาจะฆ่าซึ่งคุณผิว	คนชั่วจะมล้างผู้มีศักดิ์
ลูกสัทธจะสู้ครุพัก	จะหาญหักผู้ใหญ่ให้เป็นน้อย
ผู้มีศัลจะเสียซึ่งอำนาจ	นักปราชญ์จะตกต่ำต้อย
กระเบื้องจะเฟื่องฟูลอย	น้ำเต้าอันลอยนั้นจะถอยจม
ผู้มีตระกูลจะสูญเผ่า	เพราะจันทานมันเข้ามาเสพสม
ผู้มีศัลนั้นจะเสียซึ่งอารมณ์	เพราะสัณคัถมาคมด้วยมารยา
พระมหากระษัตริจะเสื่อมสิงหนาท	ประเทศราชจะเสื่อมซึ่ง
	ยศลา

อาสัจจะเลื่องภาษา	พระธรรมาจะตกทุกกลับ
ผู้กล้าจะเสื่อมใจหान	จะสาบสูญวิชาการทั้งปวงสรรพ
ผู้มีสินจะถอยจากทรัพย์	สัปรุขย์จะอับซึ่งน้ำใจ
ทั้งอายุศม์จะถอยเคลื่อนจากเดือนปี	ประเวณีจะแปรปรวน
	ตามวิไล

ทั้งพืชแผ่นดินจะผ่นไป	ผลหมากรากไม้จะถอยรศ
ทั้งแพศพรว่านยาที่อาเพศ	เคยเป็นคุณวิเศษก็เสื่อมหมด
จวงจันท์พรไม้อันหอมรศ	จะถอยดัดไปตามประเพณี
ทั้งเข้าก็จะยากมากจะแพง	สารพันจะแห้งแล้งเป็นถั่วณถ์
จะบังเกิดทรพิศมมิกศัญญ์	ฝูงผีจะวิ่งเข้าปดอมคน
กรุงประเทศราชธานี	จะเกิดการกุดีทุกแห่งหน

จะอ้างว่างอกใจทั้งไพร่พล จะสาละวนทั่วโลกหญิงชาย
 จะร่อนอกสมณาประชาราช จะเกิดเจิญเป็นอุบาทว์นั้น
 มากหลาย

จะรบราฆ่าฟันกันวันวาย ฝูงคนจะล้มตายลงเป็นเบือ
 ทางน้ำก็จะแห้งเป็นทางบก เวียงวังก็จะรกรเป็นป่าเสือ
 แต่สิ่งสัตว์น้ำเนื้อเบือ นั้นจะหลงเหลือในแผ่นดิน
 ทั้งผู้คนสาระพัดสัตว์ทั้งหลาย จะสาบสูญล้มตายเสียหมดสิ้น
 ด้วยพระกาลจะมาผลานแผ่นดิน จะสูญสิ้นการระงสงคราม
 กรุงศรีอยุธยาจะสูญแล้ว จะลบล้างมีแก้วเจ้าทั้งสาม
 ไปจนกำรบปีเดือนคั่นยาม จนสิ้นนามศักราชห้าพัน
 กรุงศรีอยุธยาเชษฐมสุข แสนสนุนยังล้ำเมืองสวรรค์
 จะเป็นเมืองแพศยาอาทัน นับวันจะเสื่อมสูญเอย ฯ

จบเรื่องพระนารายณ์เป็นเจ้านพบุรีทำนายนกรุงแต่เท่านี้

วัดพุทไธสวรรย์ พระนครศรีอยุธยา

ว่าด้วยแผนทีกรุงศรีอยุธยา

๑๖(๒) จะกล่าวถึงกรุงศรีอยุธยา ท่านสาบสนั+มาแต่ปางก่อน

ข้าง

(ตุจ)รูป+สำเภา(นาวา) มีกงคาล้อมรอบ+พระนคร+(เป็น)แป

นั้นดูจ

เป็นคู

ด้าน

อยู่ทิศอุดร+ด้านแป+ทักษิณ (โดยหมาย) (เป็น)ปากสำเภาอยู่

ทางหนึ่ง

อยู่

ริมชาคร) หัวสำเภาด้านชื่อ+ (บวร) อยู่ทิศบูรพา+ด้านชื่อ+

นั้น

ทางสำเภา

นั้น

(ท้ายเขตรา) อยู่+บึงจิม(สาทร)มีกำแพง+อิศสี่ลาล้อมรอบ

ทิศ

ทำด้วย

เป็นขอบพระนคร(ตั้งริมฝั่งชะโลธรนามพระนครศรีอยุธยา)

อันกำแพง (โดย)+ สูงสุดโอบเสมอนั้นสามวา มีชานเชิงเทิน

ตั้งแต่พื้นดิน

(ช่องเนินบรรพต) (โดย) สง (นั้น) หกสอก กว้างสิบสอก

โดยหนา มีปตุน้อยใหญ่ล้อมค่ายรายรอบกรุงศรีอยุธยา

โดยยาว+ ร้อยเส้น โดยกว้าง+ ห้าสิบเส้น (ท่าน) พรรณา

ได้

ได้

ตามมีพระตำราในหอหลวงท่านกล่าวไว้+

ว่า

๖ ละครบ๊วยเกิมนั้นเป็นทำนองร่ายกลายๆเขียนด้วยตัววง มีรอย
แก้ด้วยคินสอขาวให้เป็นร้อยแก้ว เห็นเป็นของควรรักษา จึงหมาย
ไว้ให้ดู คำในวงคือละครบ๊วยตัววงที่ถ่วงออก คำที่เขียนตัวเอนได้
กากระบาท คือรอยคินสอขาวแก้ไว้

(๒) แผ่นดินตรงที่ตั้งกรุงศรีอยุธยาแต่เดิมมาไม่ได้เป็นเกาะ
เป็นแหลมยื่นออกไปทางทิศตะวันตก ด้านเหนือ ด้านใต้ ด้าน
ตะวันตกของแหลมนั้นแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม ซึ่งไหลลงทาง
บางแก้วท้ายเมืองอ่างทอง มาทางบ้านโพธิ์สามต้นลงทางหน้าวัด
แม่น้ำปลี ผ่านด้านเหนือพระราชวัง ออกบรรจบแม่น้ำน้อยที่หัวแหลม
ลงทางหน้าขอมเพ็ชร เป็นแหลมมีแม่น้ำล้อมสามด้าน เมื่อสมเด็จพระ
พระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) สร้างกรุง จึงให้ขุดคันตะวันออก
ตั้งแต่ริมแม่น้ำที่หัวรอหน้าขอมมหาไชย ลงไปบรรจบแม่น้ำหน้าขอม
เพ็ชร เรียกว่าขื่อน้ำ แต่นั้นมาพระนครศรีอยุธยาจึงเป็นเกาะมี
น้ำล้อมรอบ ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาโปรดให้
ขุดขยายให้กว้างออกไปเป็น ๑๐ วา ลึก ๓ วา เมื่อนานมาสายน้ำ
เกินทางคูขื่อน้ำแรงจัดขึ้น จึงก่ตชะเอมคั่งพังกว้างออกไปเป็นแม่น้ำ
คอคอดคองตั้งแต่หน้าวังจันทร์ลงไปถึงหน้าขอมเพ็ชรเดี๋ยวนี้

กำแพงพระนคร ในหนังสือฉบับนี้ว่า สูง ๓ วา หนา ๑๐ ศอก
ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า สูง ๓ วา หนา ๘ ศอก สันนิษฐานว่า
เมื่อแรกสร้างกรุงคงจะเป็นแต่ขุดดินขึ้นถมเป็นเนิน เช่นอย่างเมือง
อู่ทอง เมืองลพบุรี ภายหลังจึงเกลื่อนเนินดินลงเป็นคัน ก่อกำแพง

อิฐขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง ตัวเชิงเทินในที่ลุ่มสูงกว่าระดับดินเดิมตั้งแต่
 ๑ ถึง ๖ ศอก เว้นแต่ที่คินเคิมสูงหรือด้วยการถมเช่นที่พระราช
 วังหลวงและวังจันทร์ เชิงกำแพงพระนครด้านข้างในจึงตั้งเสมอพื้นดิน
 ตัวกำแพงยังมีเศษเหลือจากกรอบอยู่ที่ข้างวัดท่าทรายแห่งหนึ่ง วัดไ้
 สงจากหลังเชิงเทินดินถึงที่ตังใบเสมามา ๔ ศอกเศษเกือบคืบ กั้นเขต
 ไ้ใบเสมากำแพงพระนครยังเป็นรูปค้อยู่เสมานึ่ง สูง ๒ ศอกคืบ
 กว้าง ๒ ศอก หนาศอกคืบ ถ้าจะเอาใบเสมานั้นไปตังเข้าชนเศษ
 กำแพงข้างวัดท่าทราย ก็เป็นกำแพงอิฐสูงราว ๓ วาตรงกัน ส่วนหนา
 วัดไ้ ๒ วาเศษ ก่ออิฐ ๒ ข้างไว้รองกลาง ถมดินกับอิฐหัก ทอน
 หลังใบเสมามาวันเป็นเนินสำหรับทหารรักษาหน้าที่ยาว ๖ ศอก กำแพง
 พระนครวัดตามเส้นตรงในที่ยาวที่สุดไ้ราว ๑๐๐ เส้น แต่ส่วนกว้าง
 วัดในที่แคบ คือจากมุมพระราชวังหลวงไปประตูไชยหย่อนกว่า
 ๕๐ เส้นเล็กน้อย แต่ถ้าที่กว้างก็เกินกว่า ๕๐ เส้นบ้าง นับว่าเป็นอัน
 ถกต้งไ้ เมื่อเลือนราชธานีลงมาประดิษฐานณบางกอกแล้ว ใน
 รัชกาลที่ ๑ โปรดให้รื้อซ่อมกำแพงและสถานที่ต่าง ๆ เอาอิฐลงมา
 สร้างกรุงเทพพระมหานคร จึงยังคงเหลืออยู่แต่ซ่อมเพ็ชรกับซ่อม
 สองฟากคลองประตูเข้าเปลือกข้างวัดท่าทราย และเศษกำแพง
 ที่หน้าวัดญาณเสนแห่งหนึ่ง เศษกำแพงมีประตูช่องกุที่ข้างวัดจัน
 ตรวงวัดพนัญเชิงข้ามแห่งหนึ่งเท่านั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ พระยา
 ไชยวิชิต (นาค ฌษ้อมเพ็ชร) ผู้รักษากรุงไ้ให้เกลือนที่บนสัน
 กำแพงทำเป็นถนน ตั้งแต่ซ่อมเพ็ชรไปถึงวังจันทร์ตอนเดียว ๗๐ เส้น

ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เกษะคุปต์) เมื่อเป็นพระอนุรักษบุรุษและเป็นผู้รักษากรุง ได้ทำถนนตอนที่ พระยาไชยวิชิตทำไว้ให้ไว้ระคับ และทำต่อไปจนรอบกรุงระยะยาว ๓๑๐ เส้นเศษ ต่อมาได้จัดการให้ ไรยหินถมถนนตั้งแต่เชิงสะพาน หน้าวัดสุวรรณไปจนถึงท่าวาสุกรี และกระโครงการไว้ว่า จะได้ถมหิน ต่อไปจนสุดถนนในเขตคัสซาภิบาล กับสร้างสะพานไม้ข้ามคลอง รอบกรุงที่เป็นสะพานใหญ่ก็มีหลังคามุงสังกะสีเป็นที่คนเดินทางพัก แต่ภายหลังมาคลองบางสายไม่ได้ใช้ เมื่อสะพานชำรุดจึงรื้อเสีย และถมหินเชื่อมกับถนน และบางสะพานก็เปลี่ยนเป็นก่ออิฐ และเท คอนกรีต เช่นสะพานมหาไชย สะพานคลองประตูเข้าเปลือก สะพาน คลองหน้าวัดสุวรรณ

ชาวยิงพระรามข้างตะวันตก ข้างซ้ายพระปรางค์วัดพระราม
พระนครศรีอยุธยา

ด้านข้อทิศบูรรภัสร์รอยทยานั้น ตั้งเวียนทักษิณแต่
 บ้อม^(๓) มหาไชยมาถึงประตู^(๔) ใหญ่ ถ้าวังวังจันทร์ ๑ แล้ว
 มีประตูช่องกุตสองช่อง แล้วมาถึงประตู^(๕) ใหญ่ฉนวนน้ำ
 ประจำถ้าวังจันทร์ ๑ แล้วมีประตูช่องกุตสามช่องจึงมาถึง
 บ้อม^(๖) วัดฝาง ๑ แล้วมีประตูช่องกุต ๑ จึงมาถึงประตูใหญ่
 กลองน้ำ ซื่อประตู^(๗) หอรัตนไชย ๑ แล้วมีประตูช่องกุต
 สามช่อง มาถึงประตูใหญ่ห้ามมิให้อาศกออก ซื่อประตู^(๘)
 เจ้าจันทร์ ๑ แล้วมีประตูช่องกุตสองช่อง จึงถึงบ้อมป็น^(๙)
 ตรงเกาะแก้ว ๑ แล้ว มีประตูช่องกุต ๑ มาถึงมุกรุงเรียกว่า
 หัวยารภา สมมุติโลกว่าเป็นที่ถอนสมอหัวสำเภา สุดด้าน
 ข้อทิศบูรรภันนั้นแล

ด้านแปฝ่ายทักษิณทิศแต่หัวยารภาคมุกรุงมา มีประตู
 ช่องกุต ๑ แล้วมาถึงบ้อม^(๑๐) ป็น ๑ แล้วมีประตูช่องกุต ๑
 จึงมาถึงบ้อม^(๑๑) ใหญ่ก่อด้วยศิลาแลง สูงกว่ากำแพงกรุง
 สองศอก มีชานกว้างสามวา มีประตูช่องกุตซ้ายขวา เติรออก
 ชานรอบบ้อมใหญ่ ชานบ้อมนั้นมียกกำแพงแก้วล้อมรอบ มี
 ป็นฝาแทรกแปดช่องซื่อบ้อมเพชร อยู่ตรงแม่น้ำตลาด
 บางกะจะบ้อม ๑ แล้วมาถึงประตู^(๑๒) ในไก่กลองน้ำ ๑ แล้ว
 มีประตูช่องกุตห้าช่อง มาถึงบ้อม^(๑๓) ออกไก่ ๑ แล้วมีประตู
 ช่องกุตอีกสองช่อง แล้วมาถึงประตูใหญ่กลองน้ำซื่อประตู^(๑๔)

จีน ๑ แล้วมีปุตฺตของกุดสองช่อง มาถึงปุตฺตใหญ่คลองน้ำชื่อ
 ปุตฺต^(๑๕) เขาสมิ ๑ แล้วมาด่านถ้ำชัยมีปุตฺตของกุดสองช่อง
 มาถึงบ่อมปิ่น^(๑๖) ตรงปากคลองคูจาม ๑ แล้วมีปุตฺตของกุด
 อีกช่อง ๑ อยู่ในด่านถ้ำชัย แล้วมาถึงปุตฺตใหญ่คลองน้ำชื่อ
 ปุตฺต^(๑๗) ไชย ๑ แล้วมีปุตฺตของกุดสองช่อง จึงมาถึงปุตฺตใหญ่
 ชื่อปุตฺต^(๑๘) นะไกรน้อย ๑ แล้วมีปุตฺตของกุดสามช่อง มาถึง
 ปุตฺตใหญ่คลองน้ำ ชื่อปุตฺต^(๑๙) นะไกรใหญ่ ๑ แล้วมีปุตฺตของกุด

๓. บ่อมมหาไชย อยู่ตรงตลาดหัวรอเคียนวัน
๔. ทำช้างวังหน้า อยู่ใต้บ่อมมหาไชยลงมา
๕. ประตูฉนวนวังหน้า อยู่ใต้สะพานจันทร์เกษมเคียนวัน
๖. บ่อมนี้อยู่ตรงข้างวัดขวางซึ่งเป็นโรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์
 ในปัจจุบันนี้
๗. ประตูหอรัตนไชยเป็นประตูน้ำอยู่ใต้สถานีตำรวจภูธร ชาว
 บ้านเรียกว่าคลองวัดปราสาท
๘. ประตูเจ้าจันทร์ จะเป็นประตูปลายถนนที่ตรงมาจากบ้าน
 หรือจะเป็นประตูปลายถนนที่มาจากป่าไทรอย่างไรไม่รู้ไม่ได้ ในเวลานี้
๙. บ่อมนี้อยู่ใต้สะพานหน้าวัดสุวรรณ ตรงวัดเกาะแก้วข้าม
 ในพงศาวดารเรียกว่า หอราชคฤห์
๑๐. บ่อมนี้อยู่ตรงวัดพนัญเชิงข้าม
๑๑. บ่อมเพื่อชรัอยู่ตรงแม่น้ำบางกระจะ บ่อมนี้เป็นบ่อมใหญ่
 ก่อด้วยอิฐสุลยสีลาแลง ยื่นออกไปจากแนวกำแพงพระนครเป็นรูปรี

๓
บอมเพิร์ พระนครศรีอยุธยา

กำแพงหนา ๓ วา มีช่องคูหาก่อเป็นรูปโค้ง กว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอก หลังช่องคูหาเป็นช่องกลวงตามยาวเหลืออยู่ ๕ ช่อง ก้านหน้าคงจะพังไปเสีย ๓ ช่อง สันนิษฐานว่า คงจะตั้งบันไดใหญ่ตามช่องคูหา แต่เมื่อข้าศึกประชิดใกล้เข้ามา ก็ถอยบันไดใหญ่เข้าไปให้พ้นช่อง แล้วเอาเสาไม้แก่นปักเรียงลงเต็มช่องคูหา

๑๒. ประตูในไก่เป็นประตูน้ำอยู่เหนือบ่อมเพ็ชร คลองนี้ตรงไปหลังวังจันทร์ เลี้ยวขวาไปออกคลองประตูหอรัตนไชย ข้างซ้ายมีคลองลัดไปออกคลองประตูข้าวเปลือก

๑๓. บ่อนอกไก่พบรากอยู่ใต้คลองประตูจีนลงมา

๑๔. ประตูจีนเป็นประตูน้ำ คลองสายนี้ตรงไปข้างเหนือ ออกประตูคลองข้าวเปลือก

๑๕. ประตูเขาส้มเป็นประตูน้ำ ในหนังสือบางเรื่องเรียกว่าประตูเทพหมี

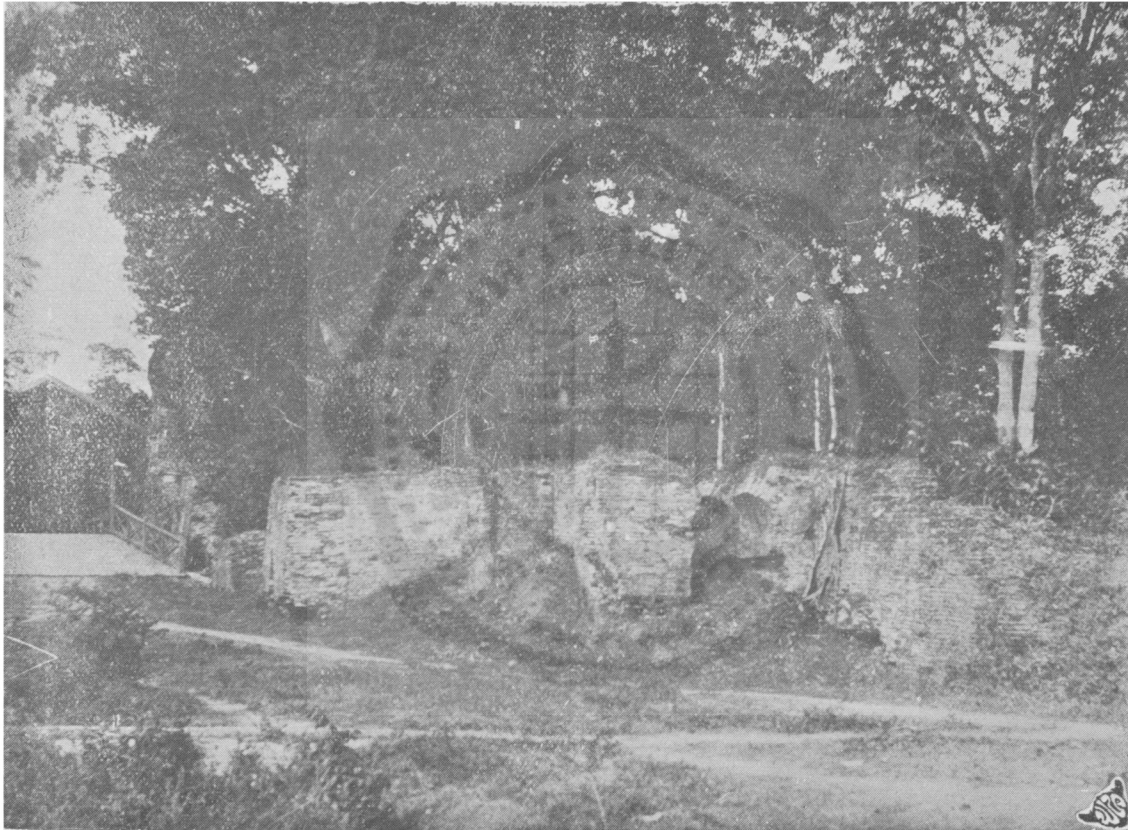
๑๖. บ่อน้ำพบราก

๑๗. ที่ลงลำค้ำอยู่นั้นผิด ที่ถูกในประตูระไกรน้อย และเป็นประตูน้ำ คลองนี้ตรงไปข้างเหนือ

๑๘. ที่ลงลำค้ำว่าประตูระไกรน้อยนั้นผิด ที่ถูกเป็นประตูไชย และเป็นประตูบก แล้วเลี้ยวไปตะวันออก ไปบรรจบคลองประตูจีน

๑๙. ประตูคลองใหญ่เป็นประตูน้ำ อยู่ตรงหน้าวัดพุทไธศวรรย์ ข้าม คลองนี้ตรงไปออกข้างเหนือเรียกว่า คลองท่อ อยู่ท้ายพระราชวัง

สองช่อง มาถึงบ่อมป็น^(๒๐) ตรงปากคลองละคอนไชย ๑
 แล้วมีประตูช่องกุดอีกช่อง ๑ สุดด้านแป ทักจินทิสนั่นแล
 ด้านข้อบัตจิมทิส แต่หัวเลี้ยววัง^(๒๑) ไชยมาบ้านชัย
 มีประตูช่องกุดสามช่อง แล้วมาถึงประตูใหญ่ข้อปตุ^(๒๒) คลอง
 เกลบ ๑ แล้วมีประตูช่องกุดสองช่องมาถึงประตูใหญ่ข้อปตุ^(๒๓)
 ถ้ำพระวังหลัง ๑ แลมีประตูช่องกุดสองช่องจึงมาถึงประตูใหญ่
 ข้อปตุ^(๒๔) คลองฉางมหาไชย ๑ แล้วมีประตูช่องกุดสามช่อง
 มาถึงประตูใหญ่ข้อปตุ^(๒๕) คลองฝาง ๑ แลมาถึงบ่อมป็น^(๒๖)
 ตรงแม่น้ำหัวแหลมสุดด้านข้อประจิมทิส แล
 ด้านแปฝ่ายอุตรทิสนั่น แต่บ่อมป็นนั้นมามีประตู
 ช่องกุด ๑ จึงมาถึงประตูใหญ่ออกตลาดขายปลาสดข้อ
 ปตุสัตตข ๑ แล้วมีประตูช่องกุด ๑ จึงมาถึงบ่อมป็นใหญ่
 ก่อใหม่ข้อบ่อม^(๒๗) สุพรีต ๑ แล้วมีประตูช่องกุด ๑ แล้ว
 มาถึงปตุหาน ๑ แล้วมีประตูช่องกุดอีกช่อง ๑ จึงมาถึงประตูใหญ่
 สำหรับเชิญพระศพพระเจ้าลูกเธอหลานเธอลงเรือขนานไป
 ถวายพระเพลิงณวัดไชยชนะการาม ปตุข้อปตุหมูทลง ๑
 แล้วมีประตูช่องกุดอีกช่อง ๑ จึงมาถึงปตุ^(๒๘) ใหญ่คลองน้ำอยู่
 ตรงมุมกำแพงพระราชสถานข้อปตุปากท่อ ๑ แต่มุมกำแพง
 พระราชสถานวันตก ไปจนมุมพระราชสถานวันออกนั้น
 จึงถึงประตูใหญ่ข้อปตุถ้ำขัน ๑ แลมีประตูช่องกุด ๑ จึงถึงปตุ
 ทำซึกเป็นประตูใหญ่ ๑ แล้วมีประตูช่องกุดอีกสามช่องจึงถึงปตุ

บ่อประตู่ข้าวเปลือก พระนครศรีอยุธยา

ข้างลงน้ำ ช่อปตู^(๒๙) ถ้าสืบเบี้ยโรงข้างระวางค่ายนอกกำแพงกรุงอยู่ริมนี้ ๑ จึงมาถึงกำแพง^(๓๐) ทุ่งออกไปมีปตูช่องกุด ๑ จึงมาถึงช่อง^(๓๑) มหาเถรไม้แซร์ คิดอ่านทำแบ่งน้ำให้ไหลเข้ามาใต้ถนน หลวงทูลุไหลมาตามลำคู ปากสระมุดมาใต้ถนนตพานนาค ไหลออกบรรจบคลองปตูเขาสมิแล้วมีปตูช่องกุดสองช่อง จึงมาถึงปตูใหญ่ช่อปตู^(๓๒) ถ้ากระลาโหม ๑ แล้วมีปตูช่องกุดอีกสองช่องมาถึงปตูใหญ่คลองน้ำช่อปตู^(๓๓) เข้าเป่ลือก ๑ แล้วมีปตูช่องกุด ๑ มาถึงบ้อมป็น ๑ แล้วมีปตูช่องกุดสองช่องจึงมาถึงบ้อมใหญ่ช่อบ้อมมหาไชยมุมพระนคร สุดด้านแปทิสอุดรแลกำแพงรอบกรุงมีบ้อมป็นใหญ่ร้อยสิบสองบ้อม แลมีปตูใหญ่น้อยสิบสามช่องกุดหกสิบเอ็ดปตูแล

๒๐. บ้อมนพบรรก และคลองที่เรียกว่า คลองละคอนไชยคธิ คลองตะเคียนข้างเหนือเคียน

๒๑. เป็นวังเดิมของพระเทียรราชา เมื่อครองราชสมบัติทรงพระนามว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แล้วจึงโปรดให้สร้างเป็นวัดชื่อวัดวังไชย

๒๒. ประตูคลองแคลงเป็นประตูน้ำ ชาวบ้านเรียกว่าคลองท่าพระ

๒๓. พระราชวังหลังอยู่ระหว่างวัดสวนหลวงกับวัดน้อย เคียนเป็นทำนบบริเวณโรงทหาร

๒๔. ประตูคลองสาขมหาไชย เป็นประตูน้ำระวางวัดสวนหลวง
กับวัดสยวรรค์ อยู่ในบริเวณโรงทหาร เดิมล้มเสียแล้ว

๒๕. ประตูคลองฝาง เป็นประตูน้ำ คลองนี้อยู่สุดเขตค้ำข้างเหนือ
โรงทหาร

๒๖. ในพงศาวดารเรียกว่า ข้อมท้ายกย

๒๗. ข้อมนี้อยู่ระวางข้างวัดโคกกับวัดกก

๒๘. ประตูปากท่อ เป็นประตูน้ำปากคลองท่อ มุมพระราชวัง
ด้านตะวันตกข้างเหนือ

๒๙. ประตูท่าสิบเบี้ย อยู่ตรงพระอุโบสถวัดธรรมิกราชออกมา
ข้างเหนือ

๓๐. กำแพงบ้านนี้ ตั้งต้นขึ้นไปข้างเหนือหรือที่เรียกว่าทุ่งออก
ไปนั้น เป็นตั้งแต่ริมช่องที่เรียกว่า คลองน้ำเขียว ซึ่งสันนิษฐานว่า
เป็นช่องมหาเถรไผ่ได้เริ่มต้นไป ที่ว่าต่อจากกำแพงทุ่งออกไปมีประตู
ช่องกค ๑ จึงถึงช่องมหาเถรไผ่แล้วนั้นเห็นจะลำคยผิด และกำแพงพระ
นครมีที่ทั้งอยู่ด้านพระราชวังข้างเหนือริมน้ำอีกแห่ง ๑ บ้านนั้นเดิม
มีกำแพงชั้นเดียว คือ เขากำแพงพระนครเป็นกำแพงวังด้วย ครั้น
ต่อมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระเอกทัศราชา (นัยหนึ่งเรียกว่าพระที่นั่ง
สุริยามรินทร์ เพราะเหตุที่ไปรบประทับอยู่ที่พระที่นั่งองค์นั้นจนตลอด
รัชกาล) ฮ่องพระยาเจ้าแผ่นดินพะม่ายกทัพเข้ามาล้อมกรุง สมเด็จพระ
พุทธมพรรราชา ซึ่งพระราชสมบัติออกทรงผนวชอยู่ที่วัดประทุม ซึ่ง
เรียกกันว่า ขุนหลวงหาวัด ลาผนวชออกมาทรงช่วยสมเด็จพระเชษฐา

จิราจติการข้องกันพระนคร โปรดให้ก่อกำแพงขึ้นใหม่ในที่ต่ำออกไป
อีกชั้นหนึ่ง ตั้งแต่มุมพระราชวังด้านตะวันออกไปจนถึงมุมตะวันตก
รากกำแพงอยู่ต่ำกว่าระดับถนน เมื่อทำการขุดตรวจค้นรากปราสาท
ราชฐาน ได้ขึ้นเอาอิฐหักกากปูนและมูลดินในวังออกไปถม ทับราก
กำแพงที่ก่อทิ้งออกไปใหม่ ทางด้านนี้จึงทอนขึ้น คือที่เป็นถนนย่าน
ท่าวาสุกรีทุกวันนี้

๓๑. มีราษฎรที่ลี้ภัยหนีภัยสงครามไปทางหนึ่ง หลบเข้าไปจาก
รากกำแพงด้านเหนือ ชาวบ้านเรียกว่า คลองน้ำเขียว ว่าแต่ก่อน
เมื่อถึงหน้าน้ำ น้ำไหลเข้าทางรางนั้นเขียวจืดไปลงบึงพระราม เห็น
ว่าน่าจะเป็นรางน้ำเอง ที่เรียกว่าช่องมหาเถรไผ่แล คือ เป็นที่ไขเอาน้ำ
ทางแม่น้ำข้างเหนือเข้าไปในบึงพระราม เดิมคงจะมีช่องให้น้ำลอดใต้
รากกำแพงเข้าไป และมีช่องให้น้ำไหลลอคถนนป่าตะกั่วไปตกคลอง
ข้างในไหลลงบึงพระราม ข้างด้านใต้บึงพระรามก็มีคลองลงไปออก
ประตูเทพนม ออกแม่น้ำใหญ่ทางใต้ใต้เหมือนกัน นี่คือวิธีถ่ายน้ำ
ในบึงพระรามให้สะอาด ในแผนที่ของพวกฝรั่งเศษเขาเขียนเป็นคลอง
ต่อพันแนวถนนป่าตะกั่วออกไป ตั้งแต่ข้างถนนจนกำแพงเมืองเป็น
พื้นที่ขุดช่องช่องมกลอดไป รางปากช่องคงเกิดขึ้นภายหลัง เมื่อรื้อ
กำแพง แต่เดิมนั้นได้ถมเสียเป็นพื้นดินเชื่อมกับถนนแล้ว

๓๒. ทำกระลาโหม อยู่ถัดมาทางตะวันออก ท่านมีถนนตรง
ไปทางใต้ ผ่านถนนป่ามะพร้าวไปหลังวัดราชบุรณะ วัดมหาธาตุ

สองข้างถนนปากเหนือใต้ เป็นเนินพื้นโรงช้างเก่าครั้งกรุงศรีอยุธยา
มาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อช้างหลวงในจังหวัดพระนครศรี-
อยุธยา มีมาก กรมช้างก็ยังเคยใช้ พนเนินนี้เป็นที่ล่ามช้าง โดยเหตุ
ที่ท่านเคยใช้เอาช้างลงนำมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจนกรุงรัตนโกสินทร์
ถนนตอนที่ลงทำจึงลึกเหมือนคลอง แต่บัดนี้ได้ถมดินยึดช่องเชื่อม
กับถนนสันกำแพงเสียแล้ว

๓๓. ประตูคลองข้าวเปลือกเป็นประตูน้ำอยู่ระวางวัดราชประดิ-
ฐานกับวัดท่าทราย มีข้อมก่อรูปปัทมค้อยสองฟากคลอง แปลกกว่า
ปากคลองอื่น ๆ แต่ที่หนึ่งสันกล่าวว่า จากประตูข้าวเปลือกไปมี
ประตูช่องกุก ๑ จึงถึงข้อมบนเนินนพลาศ เพราะข้อมอยู่ที่ปากคลองแล้ว

จำนวนข้อมรอบพระนครในหนังสือว่ามี ๑๒ ข้อม แต่ใน
คำให้การชาวกรุงเก่าว่ามี ๑๖ ข้อม ผู้ตรวจหนังสือเรื่องนี้ได้เคยค้น
ตรวจสอบก็พบหลักฐานว่ามี ๑๖ ข้อม ประตูรอบพระนครในหนังสือ
ว่ามีประตูใหญ่ ๒๓ ประตูช่องกุก ๖๑ ตรวจดูได้ประตูใหญ่บก ๑๑
ประตูน้ำ ๑๒ รวม ๒๓ ตรงกัน แต่ท่านผู้เรียบเรียงหนังสือเดิมไป
นับเอาประตูไชย ซึ่งเป็นประตูบกไปอยู่ในพวกประตูน้ำเข้าด้วยจึง
เป็น ๑๒ ที่ถูกต้องเป็นประตูน้ำ ๑๑ ประตูบก ๑๒ ช่องกุก ๖๑
รวมเป็น ๘๔ แต่ไม่นับประตูกำแพงพระนครด้านเหนือตอนที่เป็น
พระราชวังอีก ๕ ประตูเข้าด้วย เพราะเป็นประตูพระราชวัง แต่ถ้า
นับรวมเข้าด้วยก็เป็น ๘๙ ในแผนที่ของพวกฝรั่งเศษลงหมายเหตุ
ประตูน้ำประตูบกทั้งใหญ่่นับรอบกำแพงพระนคร นับได้ ๘๖ ประตู

ประตูช่องกุศ และกำแพงพระนครศรีอยุธยา ตอนระวางหอราชฤทธิ
กับห้วสารพา อยู่ข้างวัดจีน

จำนวนใกล้เคียงกันมาก แต่ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า มีประตุน้ำ
ประตูกรวม ๓๓ ในจำนวนนี้ยังนับเอาประตูพระราชวังด้านหน้า
ซึ่งมีได้เกี่ยวกับกำแพงพระนครมารวมเข้าด้วย ทั้งเรียงลำดับข้อ
ประตูที่ไขว้เขวคลาดเคลื่อนมากเอาเป็นหลักฐานยืนยันไม่ได้

ประตูใหญ่กำแพงพระนครด้านเหนือ ซึ่งเป็นด้านข้างพระราชวัง
ใต้เห็นลายเขียนภาพรูปพระราชวังที่ผนังพระอุโบสถวัดยม ซึ่งเป็น
ฝีมือช่างเขียนแต่ครั้งพระนครหรืออยุธยาเป็นราชธานี รูปชั้มนอก
ประตูกำแพงพระนครเป็นยอดมณฑป และรูปประตูที่นายช่างฝรั่งเศษ
เขียนพิมพ์ไว้ในสมุดว่าด้วยเรื่องหมอ เคมเฟอร์ ชาตวิไลนดาเข้ามาเฝ้า
ในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาเห็นเป็นชั้มนอกแหลม จึงสันนิษฐาน
ว่าชั้มนอกประตูใหญ่ด้านริมแม่น้ำข้างพระราชวังคงจะเป็นยอดมณฑป
ทั้งหมดแต่ประตูใหญ่อรอบพระนครนอกจากพระราชวังชั้นนอกชั้มนอกจะเป็น
ทรงมณฑปหรืออย่างไร ไม่เคยเห็นตัวอย่าง ส่วนประตูช่องกุดนั้นยัง
เหลืออยู่ที่เคยกำแพงพระนคร ที่ข้างวัดจันทรวงศ์วรวิหารวัดพนัญเชิงข้ามอยู่
ช่องหนึ่ง ก่อเป็นรูปโค้งปลายแหลม กว้าง ๔ ศอกคืบ สูง ๕ ศอกเศษ

ประตูนั้นนี้ อย่าพึงสำคัญว่าเป็นประตูที่มีบานเปิดปิด หรือมี
ช่องระบายน้ำอย่างสมัยปัจจุบัน คำที่เรียกว่าประตูนี้ เป็นแต่วันช่อง
กำแพงพระนครตรงปากคลอง สำหรับให้น้ำไหลเข้าออกในกลาง
พระนครได้ บางปากคลองที่เป็นด้านสำคัญก็มีขอมอยู่สองฟาก บาง
คลองที่ไม่เป็นด้านสำคัญก็ไม่มีขอม แต่เมื่อมีการสงครามข้าศึกศัตรู

เข้ามาล้อมพระนคร ก็ใช้ไม้ขนสีกปักเรียงเป็นสองแถวแล้วถมดิน
 หว่างกลางปักคลอง ไปประจบกับกำแพงทั้งสองข้าง ข้างกันไม่ให้
 ญาติเข้าพระนครได้ และเมื่อราว ๓๐ ปีล่วงมานี้ ผู้ตรวจสอดหนังสือ
 นั้นได้สกัดจากคำผู้หลักผู้ใหญ่ชาวพระนครหรืออยุธยาแล้วว่า เมื่อท่าน
 เหล่านั้นยังอยู่ในอยุธยา เคยเห็นมีผู้ขุดได้ไม้เต็งรังข้าง ไม้ตะเคียน
 ข้าง หน้ากว้างราวคืบ ๔ เหลี่ยม ยาว ๖ คืบ ๖ นิ้ว ขวางอยู่ตามปากคลอง
 ภายในแนวกำแพงเป็นอันมาก และมีเสาต้น ๆ ปักอยู่ด้วย จึงทำให้
 คิดเห็นว่า ตามเวลาปกติเสานั้นคงจะปักรายเต็มปากคลองเป็น
 ๔ แถว ไว้ระบะกลางกว้าง แล้วเอาไม้เหล็บบางซ้อนเรียงเป็นตับ
 ขึ้นไป ในระหว่างเสาแถวข้างนอกและข้างใน กลางถมดินเป็นทำนบ
 สูงแต่เพียงสักราวครึ่งส่วนลึกของคลอง เพื่อกันน้ำไว้ใช้ในพระนคร
 ในระบะแล้ง แต่ถ้ำถึงระบะน้ำขึ้นท่วมเลยหลังทำนบไปแล้ว ก็คงใช้
 เรือเข้าออกในพระนครได้

ต่อมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อทรงปฏิ
 สักรัษฎ์วัดสุวรรณคณาราม ได้โปรดให้ขุดคลองจากหน้าวัดไปออก
 แม่น้ำสาย ๑ ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อทรงปฏิสักรัษฎ์วัดเสนาคณาราม
 ได้โปรดให้ขุดคลองที่เหนือวังจันทร์แต่ข้างตลาดหัวรอไปบรรจบคลอง
 หอรบันไชย และปลายคลองในไก่ เพื่อพระสงฆ์ในวัดนั้นจะได้ใช้น้ำ
 ในคลองนั้นบริโภคน้ำและใช้เรือเข้าออกได้สะดวก จึงเกิดมีจำนวนคลอง
 เพิ่มขึ้นอีกสองคลอง แต่บรรดาคลองเหล่านั้นใช้ได้แต่ระบะน้ำ

พระราชวังกรุงศรีอยุธยา ทำตามรากเดิมด้วยเครื่องไม้
เมื่อพระราชพิธีรัชมงคล พ.ศ. ๒๔๕๐

ในพระราชทานพระราชวังหลวง^(๓๔) ตั้งกิ่งด้านแปทิศ
อุดร กำแพงล้อมพระราชทาน สูงจนที่ตั้งโอบสีมาแปดศอก
โอบสีมานั้นสูงสองศอก กำแพงสูงแต่พื้นดินสุดโอบสีมา
สิบศอก มีกระโจมพลเชิงเทียน ใต้เตี้ยแลประตูมีซุ้มยอด
บ่อมน้ำรอบพระราชวัง

ทิศบูรณมูขมีบ่อมน้ำ^(๓๕) ๑ มาถึงประตู^(๓๖) จักร
มहिมา ๑ ประตู^(๓๗) ศรีไชยศักดิ์ ๑ มาท้องสนามหน้าจักรวัด^(๓๘)
มีประตู^(๓๙) ชื่อสวรรค์พิจิตร ๑ ประตู^(๔๐) สมณพิศาลดี ๑ มี
บ่อมน้ำ^(๔๑) ตรงตลาดเจ้าพรหม ๑ มีประตูชื่อสัทธาภิรมย์ ๑
ประตูอาจะเนยตรา ๑ มีบ่อมน้ำ^(๔๒) มุมท้องสนามหน้าจักรวัด
ตรงศาลาธารบาญชัย ๑ สุดด้านบูรพา

ด้านทักษิณประตูวิจิตรพิมล ๑ ประตูมงคลนิศานดี ๑ สุด
ท้องสนามหน้าจักรวัดถึงประตูหุขาง^(๔๓) ชื่อฤทธิไภษณดี
ขุนนางเข้าถือน้ำพระพิพัฒน์วัดพระศรีสรรเพช ๑ มาถึงบ่อมน้ำ^(๔๔)
ป็น^(๔๕) กลางตรงวัดสี่เชิง ๑ มาถึงประตู^(๔๖) บวรนิมิตร
สำหรับพระมเหสีพระราชบุตรนางข้างในออกถวายเพลิง ๑
มาบ่อมน้ำ^(๔๗) มุมวัดศรีสรรเพช ๑ สุดด้านทักษิณ

๓๔. พระราชวังหลวง ตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑
(อู่ทอง) ทรงสร้างอยู่ในที่ดอนห่างแม่น้ำราว ๑๒ เส้นเศษ ปรากฏว่า
ทรงสร้างปราสาท ๓ องค์ คือพระที่นั่งไพศบุรุษมหาปราสาท ๑ พระที่นั่ง

ไพชยนต์มหาปราชสัท ๑ พระที่นั่งไศวรย์มหาปราชสัท ๑ มาใน
แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีศรีธรรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๑ มีออก
ชื่อพระที่นั่งศรีธรรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๑ ครั้นมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตร
โลกนาถ ทรงพระราชอุทิศยกพระราชวังสร้างเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์
ขยายเขตพระราชวังไปติดกำแพงพระนครด้านเหนือริมแม่น้ำแล้วก่อ
กำแพงพระราชวังด้านตะวันออกต่อจากกำแพงเดิมหน้าวัดพระศรีสรร-
เพชญ์ตรงไปบรรจบกำแพงพระนครด้านเหนือเป็นหน้าพระราชวัง และ
ก่อกำแพงจากมุมหลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ขึ้นตรงไปทางตะวันตก ถึง
ริมคลองท้องจึงหักมุมขึ้นไปตามริมแนวคลองต่อ เข้าบรรจบกำแพง
พระนครด้านเหนือที่ปากคลองต่อเป็นด้านหลังวัง ทรงสร้างพระที่นั่ง
เบญจรัตนมหาปราชสัทลงในที่พระราชวังใหม่องค์ ๑ พระที่นั่งสรรเพชญ์
ปราชสัทองค์ ๑ ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมีชื่อ
พระที่นั่งมัญคลาภิเษกขึ้นในพระราชวังใหม่องค์ ๑ พระที่นั่งองค์นี้
ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองถูกอสัญญาตลกลเป็นเพลิงไหม้ที่นั่ง
เมื่อทำใหม่แล้วเปลี่ยนชื่อว่าพระวิหารสมเด็จ เพื่อจะให้ คล้องกับพระ
ที่นั่งสรรเพชญ์ปราชสัท และในรัชกาลนั้นได้ทรงสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิ
ไพชยนต์มหาปราชสัทขึ้นบนกำแพงหน้าพระราชวัง สำหรับเป็นที่
ประทับทอดพระเนตรกระบวนแห่และฝึกหัดทหาร แล้วก่อกำแพงจาก
แนวข้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้านใต้ขึ้นตรงไปทางตะวันออกหักมุมเลี้ยว
ไปตามหลังวัดธรรมิกราชเข้าบรรจบกำแพงพระนครด้านเหนือ ด้านหน้า

กำแพงพระราชวังกรุงศรีอยุธยา

พระราชวังมีกำแพง ๒ ชั้น มาถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์
มหาราชทรงสร้างพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ขึ้นที่ริมกำแพงด้านเหนือเรียง
ตามแนวพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทมาอีกองค์ ๑ เป็นพระที่นั่งพน
สูงกว่าองค์อื่น ๆ สำหรับทอดพระเนตรกระบวนแห่ทางน้ำ ถึง
แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาทรงสร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ขึ้นในที่
ด้านตะวันตกพระที่นั่งวิหารสมเด็จอีกองค์ ๑ ขุดสระล้อมรอบ สร้าง
พระที่นั่งทรงปืนขึ้นที่ท้ายสระด้านตะวันตกเป็นท้องพระโรงที่เสด็จออก
หนึ่งในกฎมนเฑียรบาลยังมีชื่อกล่าวถึงพระที่นั่งสนามไชย พระที่นั่ง
สนามจันทร์ พระที่นั่งพิมานรัตยา เห็นจะเป็นพระที่นั่งไม่ยอม ๆ องค์
ไหนจะตั้งอยู่ที่ไหนรู้ไม่ได้

กำแพงพระราชวังในหนังสือฉบับนี้กับคำให้การชาวกรุงเก่าว่าสูง
๑๐ ศอก หนา ๖ ศอก เว้นฐานสำหรับทหารยืนรักษาหน้าที่ ๒ ศอก
ตรวจสอดกำแพงพระราชวังด้านใต้ข้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ได้สูงขาด
ยอดใบเสมา ๑๐ ศอกตรงกัน แต่กว้างเพียง ๕ ศอกเศษ หลังใบเสมา
เว้นเป็นเทินไว้ ๔ ศอก ใบเสมากว้างศอกเศษ สูง ๒ ศอก

๓๕. ในกฎมนเฑียรบาลเรียกว่า บ້อมท่าคัน เป็นบ້อมมุมพระ
ราชวังด้านตะวันออกข้างเหนือ

๓๖. ประตูกักรมहिมาชคพชองประตูอยู่ริมถนนหลังวัดกรม
ราชตรงกับแนวประตูหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์

๓๗. ประตูศรีไชยศักดิ์ชคพชองประตูอยู่ริมถนนตรงหลังพระ
วิหารวัดกรมอิกราช

๓๘. สนามหน้าจักรวรรดิน้อยในกำแพงพระราชวังชั้นนอกเข้ามายาวตั้งแต่กำแพงสกัดข้างเหนือไปจนกำแพงพระราชวังด้านใต้

๓๙. ยังไม่พบ

๔๐. ยังไม่พบ

๔๑. เป็นข้อมกลางกำแพงพระราชวังด้านหน้า

๔๒. ในกฎมนเฑียรบาลเรียกข้อมศาลาสารัญชี เป็นข้อมมุนพระราชวังด้านตะวันออกข้างใต้

๔๓. เป็นประตูกติกับแนวกำแพงด้านใต้ตรงมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ เห็นจะเป็นประตูนี้เองที่ในจดหมายเหตุเรื่องงานพระศพเรียกว่า ประตูนครไชย สำหรับเป็นประตูคนวนข้างในออกไปถวายพระเพลิงพระศพที่พระเมรุกลางเมือง

๔๔. ข้อมบันตรงวัดสี่เชิงเป็นข้อมพระราชวังด้านใต้ อยู่เกือบตรงกลางวัดพระศรีสรรเพชญ์ หน้าข้อมออกกระวางหลังวิหารแลกับหน้าวิหารพระมงคลบพิตร ในกฎมนเฑียรบาลเรียกว่า ข้อมศาลาพระวิหารบพิตร แต่ในหนังสือนี้ว่าอยู่ตรงกลางวัดสี่เชิง นอกจากด้านหลังของข้อมอยู่เกือบถึงกลางวัดพระศรีสรรเพชญ์แล้ว ข้างด้านหน้าข้อมไม่เห็นตรงกับวัดอะไร แต่ก็มีตำนานการสร้างวัดในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่า เมื่อเดือน ๖ ปีจอ พ.ศ. ๒๐๘๑ ในแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราช แรกให้พินดินวัดสี่เชิงและสถาปนาพระพุทธรูปพระเจดีย์ เป็นอันว่า วัดสี่เชิงหรือวัดสี่เชิงมัจฉะ จะหมาย

บ่อมมมวัดพระศรีสรรเพชญ์
พระนครศรีอยุธยา

ความว่าวิหารเกลยเป็นวัดสี่เหลี่ยมหรืออย่างไรไม่ทราบ แต่ที่วิหาร
เกลยก็มีแต่วิหารหามิพระเจดีย์ไม่

๔๕. ตั้งแต่ข้อมกลางที่เรียกว่า ข้อมศาลาพระมงคฺลยพิตรไป
จนถึงข้อมมมุวัดพระศรีสรรเพชญ์ ไม่พบช่องประตู

๔๖. ข้อมมมุวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้านตะวันตกข้างใต้ก่อเยื้อง
ไปเป็นรูป ๔ เหลี่ยม พังพังเสียด้านหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ เรียง
ตามลำดับในกฎมนเฑียรบาลตกเป็นข้อมมมุวัดรามาวาส แต่ไม่ต้อง
สงสัยจะเป็นข้อมมมุวัดรามาวาส คือ วัดพระรามไมไ้ กว้วัดพระราม
อยู่ทางมุมพระราชวังด้านตะวันออก ซึ่งถูกกบฏยึดข้อมศาลาสารบัญช
อยู่แล้ว คงเป็นกว้ผู้คัดลอกกฎมนเฑียรบาลต่อ ๆ มาในชั้นหลัง
เขียนผิด

ด้านประจิม ประตูช่องกุด^(๔๗) ท้ายวัดศรีสารเพช ๑ มา
ถึงบ่อมป็น^(๔๘) มุมสระแก้ว ๑ ประตู^(๔๙) บวรเจษฎานาร
ภรรยาขุนนางเข้าถือน้ำวัดสารเพช ๑ มาถึงบ่อมป็น^(๕๐)
สวนอะหุ่งนมมท้ายสระ ๑ มาถึงประตูไข่น้ำออกจากท้องสระใน
วัง ชื่อปด^(๕๑) ชลชาติทวารนาค ๑ ประตู^(๕๒) มหาโกคราช
ขุนนางเข้าเฝ้าเสด็จออกพระที่นั่งทรงปืนท้ายสระ ๑ ประตู^(๕๓)
อุดมคงการะหัดน้ำเข้าท้องสระ ๑ ประตูจันทวรมรณาพิรมย์
อยู่ข้างสี่สำราญ^(๕๔) สำหรับยกศกข้างในออก บ่อมป็น^(๕๕)
ปากที่อยู่มุมกำแพงพระราชวัง สุดด้านประจิม

ด้านอุดร แต่บ่อมมาถึงประตูบรรณารัมมหาพชนย์ คือ
ประตูดิน ๑ แล้วมาถึงประตู^(๕๖) มหาไตรภพลทวารอุทก คือประตู
ฉนวนประจำถ้ำ ๑ แล้วจึงมาถึงประตู^(๕๗) เสาธงไชยเป็นประตู
หูช้าง ๑ ประตูเจ้าปราบสำหรับการพิธีส่งออกประตูนี้ ๑ ประตู
ข้างเผือกสำหรับเจ้าพญาเนียมนาง พญาลงน้ำ ๑ ประตู
คอยเรือมาจอดรับส่งคนราชการ สุดด้านอุดรบ่อมป็นแล
ประตูรอบในพระราชฐาน มีบ่อมป็นแปดประตูยอดสิบประตูหูช้างสี่

(๔๗.) มีตรงกัน

(๔๘.) บ่อมนมมสระแก้ว เป็นบ่อมข้างในวัง อยู่ข้างฉนวนเข้า
วัดพระศรีสรรเพชญ์ หน้าบ่อมหันไปทางข้างในวัง เข้าใจว่าเป็นบ่อม
ของวังเดิม เมื่อยกเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์แล้ว ยังคงไว้ไม่ได้ รื้อ

วัดพระศรีสรรเพชญ์ ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา

(๔๙) มีประตูซุ้มเป็นหลังคาคฤหซ้อนอยู่ที่กำแพงพระราชวัง
ด้านใต้ ต่อจากหลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ไปประตู ๑ ว่าตามแผนที่
ในหนังสือนี้ ก็จะต้องเป็นประตูบวรเจษฎานารี แต่ไม่เห็นสมว่าเป็น
ประตูสำหรับภรรยาขุนนางเข้าถือน้ำในวัดพระศรีสรรเพชญ์ เพราะ
ไม่ใช่ทางเข้าวัด เป็นทางออกจากวังไปสวนกระต่าย ถ้าภรรยา
ขุนนางจะไม่เข้าทางเดียวกับผู้ชายก็น่าจะเข้าประตูหลังวัด หมาย
เลข ๔๙ จะสมกว่า

(๕๐) ซ้อมสวนองุ่นเป็นซ้อมมมพระราชวังด้านตะวันตกข้างใต้
ซอตรงกบในกฎมนเทียรบาล

(๕๑) ประตูชนชาติทวารสาร เป็นประตูไข่น้ำเข้าสระพระ
ที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์

(๕๒) ประตูมหาโกศราช ประตูนี้สำหรับข้าราชการเข้าไป
เฝ้าที่พระที่นั่งทรงปืน มีชั้นในแผ่นดินพระเพทราชา

(๕๓) ประตูอุดมคงคา เป็นประตูไข่น้ำเข้าสระบรรยงก์
รัตนาสน์

(๕๔) ซ่อมสำหรับพวกชาววัง น่าจะอยู่ริมแม่น้ำนอกกำแพง
ด้านเหนือ แต่เหตุใดจึงเอาเข้าไว้ในคลองท่อ น้ำที่ไหลเข้าไปในสระ
บรรยงก์รัตนาสน์น่าจะปฏิกลพออยู่

(๕๕) ซ้อมปากท่อในกฎมนเทียรบาล เรียกว่าซ้อมท้ายสนม
เป็นซ้อมมมกำแพงพระราชวังด้านตะวันตกข้างเหนือ

(๕๖) ประชุมหาไตรภพชล เป็นประตุนวนตรงไปจากนวน
ในหลังพระที่นั่งสรรเพชญ์ ลงนวนน้ำประจำท่าวาสกรี ที่ปลาย
ถนนตรงช่องประตูออกนอกกำแพงชกพบอิฐก่อตะแคงลาดจากที่สูงไป
หาคำ ยังเห็นปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

(๕๗) ประตูเสาชิงไชยนี้ สันนิษฐานว่าไม่ใช่ประตูห้าง
คงเป็นประตูออกมณฑลเพราะเป็นประตูกำแพงใหญ่ ในรูปที่ช่าง
ฝรั่งเศสเขียนพิมพ์ไว้ในสมุดต่าง ๆ แลวกันแม่น้ำเป็นประตูออก
ทั้งหมด

ประตูพระราชวังกรุงศรีอยุธยาชั้นใน

มีศาลาลูกขุนใน^(๕๘) ๑ มีพระตำหนัก^(๕๙) ตึกสำหรับ
แปลพระราชสาร ๑ มีโรงพลพันใส่ปืนใหญ่่น้อย ซ้ายโรง ๑
ขวาโรง ๑ มีโรงใส่พระพิไชยราชรถอยู่ริมกำแพงคั่นท้อง
สนามหน้าจักรวัติโรง ๑ มีโรงปืนใหญ่เป็นตำแหน่งของ
พระมหาเทพพระมหามลตรี พระราชริน พระอินทเดชะ
แลโรงสี่รายน้อยอยู่นอกเชิงกำแพง ชั้นสองนั้นมีประตูชุมช่อ
ประตูสุรินทรทวาร ๑ ประตูสำราญไพชน ๑ ในกำแพงชั้น
ตั้งโรงอัฐคช มีชุมช่อคั่นทั้งแปดโรง มีตึกถ้ำสวดสามห้อง
สองตึก กำแพงชั้นสามมีเชิงเทินได้เตี้ยมีชุมประตูตรงหน้า
พระมหาปราสาทพระวิหารสมเด็จพระเอกอภัยนั้น มีประตู^(๖๐) ช่อ
พิสานสี่ลามีชุม ๑ ประตูตรงพระมหาสารเพชออกมานั้น ช่อ
ประตู^(๖๑) พิไชยสุนทร ๑ แลท้องสนามในตรงหน้าพระมหา
ปราสาทสององค์นั้น มีโรงพระคชาธาร^(๖๒) สี่โรง มีชุมช่อ
ใส่พระคชาธารโรงละตัว มีโรงม้าพระที่นั่งโรงหนึ่งสี่ห้อง ๆ
ละสองตัว อยู่ตรงหน้าพระคลังมหาสมบัติ

(๕๘) ศาลาลูกขุนในกับศาลหลวง อยู่ในกำแพงพระราชวัง
ชั้นนอกคั่นตะวันออก เคยชุกคชกษัตริย์เสด็จประพาสสวนข้างกัน
ก็มีตรา ถูกไฟเผาจนสุก เกี้ยนเกี้ยวไว้ในอยุธยาพิพิธภัณฑ

(๕๙) หอแปลพระราชคาส์น ชุกคชกษัตริย์เสด็จประพาสสวนข้างกัน
พระราชวังชั้นนอกคั่นตะวันออกข้างใต้

(๖๐) ประตูปิศาลศิลา ในคำให้การชาวกรุงเก่าเรียกว่า ประตูปิมานมงคล แต่ในคำรำนี้อำเภอประตูปิมานมงคล อยู่ระหว่าง พระวิหารสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ๖๐ ขุดพบช่องประตูและ ยอดที่หักลงมา เป็นประตูยอดปรางค์มีพรมพัตร์ ๔ ด้าน

(๖๑) ประตูปิไชยสุนทร ในคำให้การชาวกรุงเก่า เรียก ประตูพรมสุคติ ขุดพบช่องประตู แต่ไม่พบเครื่องยอด สันนิษฐาน ว่าเป็นประตูยอดปรางค์ มีพรมพัตร์อย่างเดียวกับเลขที่ ๖๐

(๖๒) โรงช้าง ขุดพบรากตรงกัน

พรหมพักตร์ต้นปรางค์ ยอดประตูพระราชวังกรุงศรีอยุธยา
ชั้นใน ด้านหน้าพระวิหารสมเด็จพระเจ้า

พระมหาปราสาทสุริยามรินทร์นั้น^(๖๓) อยู่ในกำแพงทิศ
 อุดรริมน้ำ มีมุขโถงเป็นพระที่นั่งเย็นองค์ ๑ ริมศาลาพระ
 ปราสาทฝ่ายอุดร มีพระตำหนักใหญ่^(๖๔) ฝาหลังเจียดทาแดง
 ห้าห้อง ๑ มีพระตำหนักห้าห้อง^(๖๕) เรียงกันมา เป็น
 ตำหนักสำหรับประทมเพลิง อยู่ริมประตูต้นส้มโอ ๑ แล
 ฝ่ายทักษิณพระที่นั่งสุริยามรินทร์ มีพระตำหนักใส่พระรูป
 สมเด็จพระนเรศวร^(๖๖) กับเครื่องพระแสงต้น ๑ แลพระ
 มหาปราสาทวิหารสมเด็จพระ^(๖๗) นั้น เป็นที่บุษยภิเศกแต่ก่อน
 มา มีมุขโถง มีพระมรรภูบเว่นฟ้าเป็นพระที่นั่งตั้งในมุขโถง
 หน้าพระมหาปราสาทวิหารสมเด็จพระ มีทิมดาบซ้ายขวา มี
 กำแพงแก้วสูงสองศอก ล้อมรอบพระมหาปราสาท ๑
 พระมหาปราสาทสรรพ^(๖๘) มีมุขโถง มีพระมรรภูบทอง
 ตั้งในมุขโถง เป็นพระที่นั่งเสด็จออกปราโศรยแขกเมือง
 ในกลางพระมหาปราสาทนั้น มีแท่นบันยงสามชั้นอย่างพระ
 เบญจาสำหรับปูหนังราชสีห์เสด็จขึ้นทรงนั่งราชาภิเศก มีทิม
 ดาบคดซ้ายขวา หน้าพระมหาปราสาทนั้น มีกำแพงแก้ว
 สูงสองศอกล้อมรอบพระมหาปราสาท มีประตูออกมาถนน
 ระหว่างพระวิหารสมเด็จพระสรรเพชญ์ปราสาทนั้น สำหรับ
 แห่พระเจ้าลูกเธอออกมาโสกันต์ลงทรง ซื่อปดุมพินามมงคล
 ศาลาลวด ๑ ในท้องสนามหน้าพระมหาปราสาทสององค์นั้น

มีโรงคชาธารสี่โรง มีโรงม้าต้นโรง ๑ สี่ห้องใส่ห้องละตัว
 มีคลังสำหรับใส่เครื่องมือมาต้นยื่นให้แขกเมืองดู พระคลัง ๑
 มีพระคลังมหาสมบัติ มีโรงช่างทำรูปอยู่ในกำแพงล้อมพระ
 คลังมหาสมบัติ มีกำแพง^(๖๙) คันท้องสนามหน้าพระลาน
 ทิศอุดร มีประตูชุมสำหรับแห่พระเจ้าลูกเธอลงทรงจึงเปิด
 ช่อประตู^(๗๐) ไชยมงคลไตรภพขนัย ๑ มีประตูช่องกุดออกไป
 ประตูเสาชิงไชย ๑ มีกำแพง^(๗๑) คันหน้าปราสาทที่นั่งสุริยา
 มรินทร์ มีประตูช่อไพชนัยทวาร ๑ มีทิมดาบชาววังข้างขวา
 ดำรวจในข้างขวา นอกประตูมีโรงพระโอสถ ๑ มีโรงพระ
 ราชยานหมู่พนักงานกันเจียกอยู่ ๑ มีโรงพรหมเสื่อสนม
 รักษา ๑ มีโรงช่างสนะสองโรง มีโรงชุมนุมยอด^(๗๒) ใส่ข้าง
 นางพญาเพือก ๑ แลกำแพงคันสวนไพชยนต์เบญจรัตน์^(๗๓)
 ไปลงคลังมหาสมบัติ ถึงมุมกำแพงคลังวิเศษ มีประตู
 เข้าไปสวนไพชยนต์เบญจรัตน์ช่อประตูสวรรค์พิรมย์ หอพระ
 มณฑัยรธรรม^(๗๔) อยู่กลางสระ มีโรงช่างทำเงิน บาท
 สลึง เฟือง อยู่ปากสระ มีคลังสุภรัตน์ใส่สบงจีวรผ้าไตร ๑
 คลังพินานอากาศใส่กระจกเทตมีกรอบทองน้อยใหญ่ แล
 พรหมเทตน้อยใหญ่ ๑ มีหอพระเชตุดู^(๗๕) (หอพระ
 เชษฐบุตริ) สำหรับเจ้าพระยาพระหลว แล้วทำวนางข้างใน
 ผู้มีบรรดาศักดิ์ ถ้อยการพระขันหมากเข้าไปถวายบังคมก่อน

แล้วจึงเข้าไปถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาณวัดพระศรีสรรเพช มี
 กำแพงคั่นริมหอพระเชตุตร (หอพระเชษฐาธิราช) ล้อม
 สวนไพชยนต์เบญจรัตน์ มีประตูออกสนนหว่างกำแพงล้อม
 พระตำหนักตึก วัดช่อปทุมสวรรค์ไพชยนต์รัตน์ ๑ ถนนนี้มี
 ประตูออกไปท้องสนามหน้าจักรวรรดิริมโรงปืนปาวากวาวัดช่อ
 ปทุมภิรมย์เจษฎา ๑ ถนนนี้มีประตูสู่นครกุสิต เข้าไปคลัง
 วิเศษ ประตูจะออกจากกำแพงพระคลังวิเศษ ออกถนน
 มาวัดศรีสรรเพชช่อปทุมอดมพัทธา ๑ ถนนนี้มีถนน
 เลี้ยวเข้าพระตำหนักหน้าจักรวรรดิ มีประตูเข้าไปพระตำหนัก
 ช่อปทุมภิรมย์ธรา ๑ แล้วมาถึงประตูหุ้มข้างริมกำแพงวัดพระศรี
 สรรเพช เข้าไปคลังแสงใส่เครื่องช่างครบ ๑ ท้ายจรม้า
 พระวิหารสมเด็จพระสรรเพชปราสาท มีพระฉนวน^(๗๖) มี
 ฝาผนังกว้างสิบศอก มีโคหาตลอดหน้าหลังฉนวน มีประตู
 ฉนวนเสด็จออกประตูพชน ลงเรือพระที่นั่งหน้าพระขนาน
 ประจําถ้า ช่อปทุมโคหาพชน มีสิ่งสองตัวอยู่ที่เชิงอัศจรรย์
 ปทุมยายแว่นรักษา ประตูท้ายฉนวนเสด็จออกไปวัดพระศรี
 สรรเพช ช่อปทุมสวรรค์โคหา ยายยมรักษา ๑ ประตูข้างพระ
 ฉนวนออกมาถนนต้นดอกเหล็ก ถนนนี้ผู้หญิงชาวบ้าน
 ถ้าง่ายถ้าง่ายเข้ามานั่งร้านขายผ้า ถนนนี้ตรงมาประตู
 สุเมรุ ๆ ตรงมาประตูตพานแพะ ๆ ตรงมาเข้าประตูฉนวนลงท้อง

สระ ๆ ตรงหน้าพระที่นั่งบันยรัตนนาถ ๆ ตรง มา ออกปทุ
จักรพัฒน์ ยายมิ่งเป็นนายปทุ นางจำกำกับรักษาในปทุ
ผู้ซำรักษาหน้าปทุข้างนอก ในท้ายสระนั้นมีโรงโอสถ^(๗๗)
อยู่หน้าปทุสวนอะหญ่ ๑ มีพระตำหนักสองห้องสำหรับมี
ราชกิจให้พระราชอาชณะอาจารย์เข้าไปอยู่จำวัด ๑ มีทิมสงฆ์
ห้าห้อง ๑ มีทิมดาบมหาดเล็กอยู่นอนเเว มีพระแท่น
สำหรับพระราชวังหน้าเสด็จเข้าเฝ้าหยุดพัก ๑ มีโรงนาระกา
ประโคมยาม ๑ ที่โรงเครื่องม้าต้น มีโรงพระแสงเครื่อง
ต้น ๑ มีโรงช่างทำมุกอยู่หน้าพระที่นั่งทรงปืน ๑ มีโรง
อาลักษณ์^(๗๘) อยู่ริมกำแพงสวนกระต่าย ๑ มีหอหลวงใส่พระ
ตำหรับแต่ ก่อนสืบมาอยู่ในสระมุ่ม กำแพงสวน กระต่าย ๑
มีพระตำหนักห้าห้องในสวนกระต่าย ๑ มีปทุเข้าไปพระ
ตำหนักตึกใหญ่ผนังนอกหาแดง ชื่อพระตำหนักโคหาสวรรค์
พระตำหนักหลังนี้เป็นของพระพันวษา ซึ่งเป็นพระอัคร
มเหสีสมเด็จพระนารายณ์แต่ก่อน ครั้นมาเป็นพระคลัง
ข้างใน ท้าวทรงกันดานได้รักษา มีกำแพงล้อม มีปทุ
สวรรค์กริมย์ออกไปท้องสนามจันทร์ ห้วเดียวท้องสนาม
จันทร์ มาถนนริมกำแพงล้อมตึกห้าห้อง สำหรับนางวิเศษ
ต้น แต่ง เครื่องพระสุพัฒน์ภาช หุงพระ กระยาเสวย เครื่อง ต้น
แลถนนนี้ผู้หญิงชาวบ้านในไก่เข้ามานั่งร้านขายเครื่องสำภา

ซุ้มประตูพระราชวังกรุงศรีอยุธยา ที่กำแพงคันสนาม
ระวางพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท กับพระที่นั่งสุริยามรินทร์

จีน ถนนนี้เลี้ยวไปหัวสี่เหลี่ยมหน้าพระฉนวนใหญ่มีกำแพงคัน
มีประตูคมนาเรียนออกไปตลาดขายของสดเข้าเย็นตรึงประตูคืน
เข้ามา อนึ่งมีสระล้อมรอบพระที่นั่งมหาปราสาทบันยง
รัตนาด^(๗๙) มีพระตำหนักอยู่ในสระ สำหรับมีเทชนาพระ
พระมหาชาติ แล้วมีพระที่นั่งปลายเข้าตอก^(๘๐) พระราชทาน
ปลาหน้าคนแลกระโห้ ตะเพียนในท้องสระ ริมพระ
ฉนวน^(๘๑) เสด็จออกขุนนางณพระที่นั่งทรงปืน^(๘๒) แล

(๖๓.) พระที่นั่งสุริยामรินทร์ เป็นปราสาทจักรมขก่อกว้างแลง
สลัขี้อยู่ใกล้กำแพงด้านเหนือริมน้ำ เป็นพระที่นั่งพื้นสูงกว่าองค์
อื่นๆ เกยวันยังมีผนังตรงรักแร้ด้านเหนือเป็นที่สูงอยู่ตอนหนึ่ง ขันนี้
มีรูออก เมื่อปลูกสร้างสถานที่ต่างๆ ในพระราชวังครั้งพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในงานรัชสมงคลเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๕๐ ผู้ตรวจสอบหนังสือเรื่องนี้ได้เป็นแม่กองปลูกปราสาท
เครื่องไม้ลงบนฐานพระที่นั่งสระเพ็ญปราสาท ทำตามรูปทรวดทรง
เดิม กับทำข้อมกำแพงขั้ประตูพระนคร และข้อมกำแพงขั้ประตู
พระราชวังเท่าขนาดและตามรูปสลวคล้ายที่สอบสวนได้ เมื่อทำกำแพง
แล้วได้ขึ้นไปอยู่ในที่สูงเสมอหลังรูออก ก็แลข้ามกำแพงไปเห็นเรือ
ในแม่น้ำได้ เห็นจะเป็นमुखตัวเองที่เรียกว่าพระที่นั่งเย็น สัมกับ
จดหมายเหตุ เรื่องคณะพระสงฆ์สยามครั้งพระวิสุทธาจารย์ไปลังกา
มีความว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เสด็จออกทอดพระเนตร
กระบวนแห่พระสงฆ์บนพระที่นั่งสุริยामรินทร์

(๖๔-๖๕.) คำหนัก ๒ หลังนี้ อยู่ในที่ข้างเหนือพระที่นั่งสุริยามรินทร์ ไม่ได้ แต่ตัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์เองก็อยู่จนจะติดกำแพงด้านเหนืออยู่แล้ว และที่ข้างใต้พระที่นั่งก็เป็นพระตำหนักประดิษฐานพระรูปพระนเรศวร ที่ ๆ จะปลูกคำหนัก ๒ หลังนี้ ได้ก็มีแต่ที่ข้างฉนวนด้านตะวันตกตรงแนวพระที่นั่งออกไป คือที่ตรงข้างกำแพงแก้วโบสถ์วัดใหม่ไชยวิชิตเดี๋ยวนี้เข้าไป คำหนัก ๒ หลังนี้สันนิษฐานว่า เป็นของใหม่พึงทำขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศัน

(๖๖.) ที่ประดิษฐานพระรูปสมเด็จพระนเรศวร พงศาวดารว่า อยู่โรงแสงใน เห็นจะเป็นอันลงรอยกันได้ และที่ต่อจากพระที่นั่งสุริยามรินทร์ไปทางใต้ก็มีรากอิฐอยู่หลายแห่ง

(๖๗.) พระวิหารสมเด็จพระเจ้าปราสาทมขหน้าหลังยาว มุขข้างสั้น ที่มีขหนามมุขเด็จตั้งพระที่นั่งบุษบก มีกำแพงแก้วล้อมสามด้าน หลังชนเขื่อนเพชร เฉียงแนวหลังมขกลาง เป็นปราสาทองค์ริมข้างใต้

(๖๘.) พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท เป็นปราสาทมขหน้ามุขหลังยาว มุขข้างสั้น มีมุขเด็จ ที่มีขหนาดังพระที่นั่งบุษบกเหมือนพระวิหารสมเด็จพระเจ้า มีกำแพงแก้วล้อมสามด้าน ๆ หลังข้างใต้ชนเขื่อนเพชร ข้างเหนือชนกำแพงแก้วพระที่นั่งสุริยามรินทร์ เป็นปราสาทองค์กลาง

(๖๙.) กำแพงคันท้องสนามใน ขุดพบรากกำแพง

(๗๐.) ประตูไชยมงคลไตรภพชล เป็นประตูชุมมยอกปรางค์ ขุดพบช่องและซุ้มหักตกอยู่

(๗๑.) ขุดพบราก

(๗๒.) พงศาวดารว่า โรงช้างเผือกหลังคายอด อยู่ริมกำแพง
แก้วพระที่นั่งสรรเพชญ์ด้านใต้ โรงหนึ่ง อยู่ริมกำแพงแก้วพระวิหาร
สมเด็จข้างเหนือโรงหนึ่ง

(๗๓.) สวนไพชยนต์เบญจรัตน์ อยู่ระวางหลังพระที่นั่ง
จักรวรรดิออกมาทางตะวันตก ถึงกำแพงคันชนในต่อจากบริเวณพระ
วิหารสมเด็จด้านใต้

(๗๔.) สระหอยพระมนเทียรธรรม อยู่นอกกำแพงชั้นใน ด้าน
หน้าข้างใต้ ชาวบ้านเขาเรียกกันว่า สระหนองหอย

(๗๕.) หอพระเชษฐาธิราชหรือพระเทพบิดรนี้ ท่านผู้ศึกษาโบราณ
คดีแต่เดิมมารวมทั้งข้าพเจ้าผู้ตรวจสอบหนังสือเรื่องนี้ด้วย เข้าใจว่าอยู่
ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ แต่ตรวจสอบสถานที่ซึ่งยังมีอยู่ก็ล้วนแต่เป็นโบสถ์
วิหารสำหรับตั้งพระพุทธรูปทั้งหมด เมื่อมาตรวจสอบหนังสือเรื่องนพบ
ว่าหอพระเชษฐาธิราชอยู่ในพระราชวัง ก็มีหลักฐานประกอบคือ คำว่า
แบบธรรมเนียมในราชสำนักกรุงศรีอยุธยากล่าวไว้ว่า หน้าที่ตำรวจ
นอกขวาเป็นพนักงานหอพระมนเทียรธรรม และหอหนังสือ หอสวด หอ
พระเทพบิดร หอพระเทพอภัย ดังนั้น หอพระมนเทียรธรรมก็อยู่ในพระ
ราชวัง ไม่ใช่ค้อยในวัดพระศรีสรรเพชญ์ เพราะฉะนั้นหอพระเทพบิดรก็คง
อยู่ในพระราชวังที่ใกล้ๆ กัน พระรูปพระเชษฐาธิราชหรือพระเทพบิดรนั้น
เป็นพระรูปสมเด็จพระรามาธิบดี (อยู่ทอง) ซึ่งทรงสร้างกรุงเทพมหานคร
ศรีอยุธยา แต่จะสร้างในรัชกาลใด ไม่มีในพงศาวดารหรือจดหมายเหตุ
สันนิษฐานว่า คงเป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งพระองค์ใดในพระ

ราชวงศ์อู่ทอง หรือจะเป็นพระราเมศวรผู้เป็นพระราชโอรสทรงสร้างขึ้นไว้ เป็นที่เคารพในฐานะที่พระองค์เป็นปฐมบรมราชวงศ์ และเป็นผู้ทรงสร้างกรุงเทพมหานครที่ครี้อยู่นานนคร ประดิษฐานไว้ในพระราชวังเป็นที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณและทรงเพื่อได้เป็นเทพารักษ์สำหรับพระนครด้วย เหมือนดังสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เป็นมหาวิรกษัตริย์ก่อกำเนิดเมืองไทยออกจากอำนาจพระม้ากลับเป็นอิสสระ และมีอานุภาพยิ่งกว่าแต่ก่อน เมื่อล่วงรัชกาลแล้วก็มีพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างพระรูปประดิษฐานไว้บริวารในวังเป็นที่เคารพอย่างเดียวกัน เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีจึงมีพระราชกำหนดไว้ว่า เมื่อถึงวันพิธีถือน้ำให้ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยมีดอกไม้ธูปเทียน ไปสักการกราบถวายบังคมพระเชษฐูปิทรก่อน แล้วจึงไปรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในพระวิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพชญ์ แล้วจึงพร้อมกันเข้าไปกราบถวายบังคมพระเจ้าแผ่นดินในท้องพระโรง แต่พระราชวงศ์รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในท้องพระโรงหน้าที่นั่ง เป็นประเพณีสืบมาจนตลอดอายุกรุงศรีอยุธยา ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นราชธานีลงนอกแล้ว ทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โปรดให้เชิญพระรูปพระเชษฐูปิทรลงมาประดิษฐานไว้ในพระวิหารในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ให้ชื่อว่า หอพระเทพปิตุและข้าราชการผู้ใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ นั้นเคยเป็นข้าราชการเก่ามาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา และเคยรู้ประเพณีการถือน้ำเดิมอยู่ เมื่อพระเทพปิตุ

ลงมาประดิษฐานอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถึงวันเดือนนำจิงพากัน
 เขาตอกไม้ไปเขียนไปสักการถวายบังคมพระรูปพระเชษฐูปิตรก่อน แล้ว
 จึงไปรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในพระอุโบสถ ฉะเพาะพระพักตร
 พระแก้วมรกต พระพุทธรูปฟ้าฟ้าโลก ไม่ทรงโปรด ว่าการที่
 ข้าราชการไปสักการรูปเทพารักษ์ก่อนนั้น เป็นการขาดทางพระศรัย
 สรรพาคม จึงออกพระราชกำหนด เมื่อขอมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ ว่าถ้าถึง
 วันพิธีถือน้ำครุฑสารท ให้ข้าราชการมีเครื่องสักการไปบูชานมัสการ
 พระแก้วมรกต และรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในพระอุโบสถ
 แล้วจึงออกมาอุทิศกุศลให้แก่เทพารักษ์ ทั้งนี้ ความปรากฏว่า พระ
 เชษฐูปิตรเป็นพระรูปสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) ตั้งแต่
 ครั้งกรุงศรีอยุธยาจนถึงพ.ศ. ๒๓๒๗ ซึ่งเป็นปีที่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์
 ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ เมื่อออกพระราชกำหนดนี้แล้ว จึงได้แปลงเป็น
 พระพุทธรูปหุ้มเงินที่พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาและฉบับกรมสมเด็จพระ
 ประมานชิตลงไว้ความต้งกันว่า เมื่อสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
 โปรดให้เชิญรูปพระเทพพิตร มาแปลงเป็นพระพุทธรูปหุ้มเงิน ปีที่ทอง
 ประดิษฐานไว้ในพระวิหาร ถวายนามว่าพระเทพพิตร นั้น พงศาวดารลง
 ว่าด้วยการแปลงพระเชษฐูปิตรเป็นพระพุทธรูปล่องหน้าไปถึง ๒ ปี

(๗๖.) ขุดพบถนนในฉนวน แต่ผนังรอบไปหมดไม่มีเหลือ

(๗๗.) ราวนี้ไปถึง ๗๘. พรรณนาถึงสถานที่ซึ่งเปลี่ยนแปลง
 เกิดขึ้นในแผ่นดินพระเพทราชา

(๗๙.) พระที่นั่งบรมยงค์รัตนาคัน เป็นปราสาทจักรมุขและเป็นที่พักประทับอยู่ข้างใน ด้านตะวันตกมีสระล้อมรอบ ด้านตะวันตกของพระที่นั่งก่อภูเขาสูงในอ่างแก้ว มีท่อน้ำพุไหลลงในอ่างเลี้ยงปลาเงินปลาทอง สร้างขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ชดพบรอกอ่างแก้วและศิลาที่ก่อเขาหลดทับถมกองอยู่ ใต้เลือกก้อนที่ค้ำก่อกเขาไว้ในอ่างบนศาลาหลังพลับพลาจักรมุขวังจันทร์เป็นของพิพิธภัณฑ

(๘๐.) พระที่นั่งปรายเข้าตอก พระที่นั่งองค์นี้ก่อเป็นฐานอิฐลดชั้นอยู่ข้างอ่างแก้ว ด้านหนึ่งอยู่ริมสระ

(๘๑.) มีสะพานข้ามสระไปจากปากเกาะพระที่นั่งบรมยงค์ ถึงปากข้างตะวันตกหลังพระที่นั่งทรงปืน ยังเห็นโคนเสาสะพานอยู่

(๘๒.) พระที่นั่งทรงปืน ชดพบรอกเป็นรูปยาวรี อยู่ริมขอบสระ ด้านตะวันตก พงศาวดารว่า เมื่อทรงสร้างพระที่นั่งหมื่นแล้ว เปลี่ยนกลีบเอาท้ายสนมเป็นข้างหน้า จึงมีศาลาลูกขนและโรงหมอบทั้งสถานสำหรับเจ้าพนักงานประจำการอื่น ๆ ขึ้นอีกแห่งหนึ่งด้วย

ในหนังสือนี้พรรณนาแผนที่ในพระราชวังละเอียดดีกว่าฉบับอื่น ๆ แต่น่าประหลาดที่ไม่ได้กล่าวถึง ชื่อประตูที่มีมาในพงศาวดารและกฎหมายไทยบาล คือ ประตูไพชยนต์ ประตูมงคลสุนทร ประตูแสงงาม ประตูเสาศะเคราห์ ประตูพระพิฆเนศวร ประตูศรีสุรพทวาร ประตูพลทวาร และประตูนครไชย จะเป็นด้วยเหตุไรไม่ทราบ

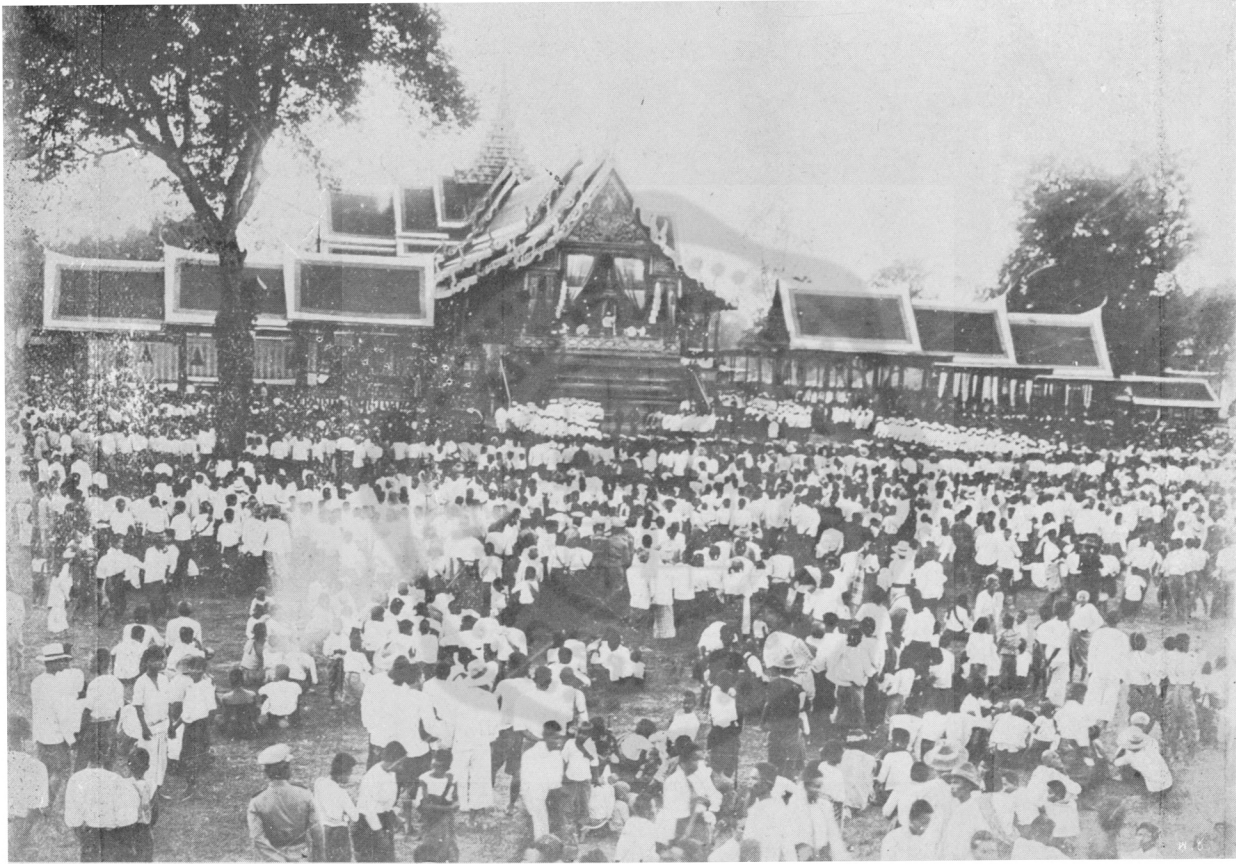
ปราสาทในรัชกาลที่ ๔ ก่อขึ้นบนฐานพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท
ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา

พระราชวังกรุงศรีอยุธยา เมื่อรัชชานันทบุรีปราสาทราชฐาน ขึ้น
 กำแพงลงมาใช้ในการสร้างกรุงเทพพระมหานครแล้ว ก็ทิ้งเป็นที่ร้าง
 ไม่ปรากฏว่ามีการปกครองรักษาอย่างไร ในพระราชวังก็มีแต่กองอิฐ
 หักกากปูนถมอยู่เป็นโคกเป็นเนิน มีต้นไม้ขึ้นปกคลุมรกเร็ว ต่อมา
 จึงมีราษฎรไปตัดฟันถากถางต้นไม้ แล้วปลูกต้นไม้ มีผลเช่น น้อยหน่า
 ส้ม มะขาม มะยม ถูเป็นเจ้าของกันเป็นแปลงๆ ไป พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นไปประพาสแต่ยังทรงพระผนวช
 เมื่อเสวยราชสมบัติแล้วก็ได้เสด็จขึ้นไปทรงสัวยะยอที่ตมหาราช และ
 โปรดให้สร้างปราสาทจัตุรมุขขนาดย่อม ก่อขึ้นบนโคกพระที่นั่งสรรเพชญ์
 ปราสาทองค์ ๑ ทรงพระราชดำริจะโปรดให้จารึกพระปรมาภิไธยพระเจ้า
 แผ่นดินกรุงศรีอยุธยา ประทับฐานไว้ภายในปราสาท เพื่อเป็นที่สักการ
 ระลึกถึงพระเดชพระคุณ แต่การค้างอยู่เพียงก่อผนังยันทันยกเครื่องบน
 ไม่ ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แรกเสด็จ
 เถลิงถวัลยราชสมบัติก็ได้เสด็จขึ้นไปสังเวชยอที่ตมหาราช และต่อ ๆ
 มาได้เสด็จประพาสอีกหลายคราว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ จะให้ขุดตรวจค้น แผลผนังฐานปราสาท
 ราชฐานทั่วทั้งพระราชวังขึ้นรักษาไว้ ให้เห็นเป็นพระยานประภาย
 พงศาวดารว่า ประเทศไทยได้ตั้งเป็นขกแผ่นมั่นคง มีความเจริญ
 รุ่งเรืองมาแล้วช้านาน แต่ยังไม่มีการขุดค้นตรวจสอบถวายไม่
 มาจนถึงพระบาท พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยา

โยธินทรราชานินทร์ (พร เกษะคุปต์) สมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา
แต่ครั้งยังเป็นหลวงอนุรักษ์เบศวร์ข้าหลวงมหาดไทย เลื่อนขึ้นเป็น
ข้าหลวงรักษาราชการกรุงเก่า และต่อมาที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้เป็นตัวผู้รักษากรุง พระยาโยธินทรราชานินทร์ได้ทราบพระราช
ประสงค์ ในเวลาวันหยุดราชการก็ออกเที่ยวตรวจคันสถานที่ซึ่งมี
ชื่อมาในพงศาวดารและในกฎหมายกับทั้งจดหมายเหตุ และโคลง
ฉันท กาพย์ กลอน บรรดาที่กวีชนกรุงศรีอยุธยาแต่งไว้ ที่พระรณนา
ถึงภูมิฐานพระนครศรีอยุธยา แต่ในเวลานั้นเป็นการยากอย่างยิ่งในการ
ตรวจค้น ด้วยในพระราชวังล้วนแต่เป็นโคกเป็นเนิน มีต้นไม้ปกคลุม
อยู่ประดุจป่าทึบมิใคร่จะเห็นอะไร ที่ยังเห็นสิ่งอยู่ก็แต่ผนังวังรั้วพระที่นั่ง
สุริยามรินทร์ แต่ภายหลังมาเมื่อชัยเจ้าเงาะได้ จึงได้ลงมือลงขุดเข้า
ไปจากที่ค้ำคานหน้าวังทางตะวันออกเป็นร่องตรงไปทางตะวันตกก็ได้พบ
รากกำแพงพระราชวังทั้ง ๒ ชั้น เมื่อพิศดูนั้นก็ระยิบระยับเห็นแล้ว จึง
ขุดตรงเข้าไปจนถึงแนวกำแพงแก้วหน้าพระที่นั่งสุรเสด็จปราบดาทศลาย
หนึ่ง และขุดที่นอกกำแพงวังคานเห็นยอดอนวิมานตรงเข้าไปทางข้าง
พระที่นั่งสุริยามรินทร์ ก็พบมูมฐานพระที่นั่ง เมื่อขุด พ.ศ. ๒๔๔๕
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส ได้ทอดพระเนตร
ที่ๆ ขุดไว้ก็เป็นที่พอพระราชหฤทัย แต่เวลานั้นกำลังที่จะเอาไปทำการ
ขุดค้นตรวจสอบพันพระราชวังยังไม่มีพอ ได้อาศัยแบ่งแยกเอาผู้คุม
เรือนจำไปได้คน ๑ คนนักโทษไปทำการขุดค้นได้เพียงวันละ ๑๐ คนข้าง

กว่าข้าง การจึงเข้าไปไม่ปรุโปร่งเห็นได้ทันพระราชประสงค์ ถึงขั้มะเมีย
 พ.ศ. ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชสมบัติ
 มาจะครบ ๔๐ ปี เสด็จออกทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระองค์ที่ ๒ ในขั้มะแม
 พ.ศ. ๒๔๕๐ จะโปรดให้ทั้งการพระราชพิธีรัชชมงคล บำเพ็ญพระราชกุศล
 ถวายสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ กับทั้งอัครมหาราชทุกพระองค์
 ที่ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา โปรดเกล้าฯ ให้พระยาโบราณ
 ราชธานินทร์ จัดการเตรียมที่สำหรับจะปลูกพลับพลาพระราชพิธี กับ
 โรงการมหรสพ และโปรดให้รื้อโคธรงปราสาทที่ท่าค่างไว้บนฐานพระ
 ที่นั่งสรรเพชญ์น้อยในคราวนั้น พระยาโบราณราชธานินทร์จึงจะ
 โครงการ ขออนุญาตเงินตั้งพนักงานเป็นผู้คุมชักไทยขึ้นโดยละเพาะ
 แผนก ๕ คน กับซื้อรางวัลและรถเหล็กสำหรับขึ้นดิน อนึ่งแต่เดิม
 ที่กินค้ำข้างพระราชวังทางริมน้ำค่างแต่หน้าวัดธรรมิกราชไปจนคลอง
 ท่อมีบ้านเรือนราษฎรปลูกเรียงรายปิดหน้าพระราชวังหมด จึงต้อง
 ขออนุญาตเงินใช้เป็นค่าเสียหยาบแก่เจ้าของบ้านที่จักต้องถูกรื้อถอน
 ถ้วย และในการชักวังตั้งแต่เริ่มมาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
 พระยาดำรงราชานุภาพ ครังนี้ยังดำรงในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
 มหาดไทย ได้เป็นพระธรรมาธิบดีคนแรกทุกอย่าง การจึงสำเร็จ
 ตามรูปที่กะไว้ ครั้นถึงเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๔๘ ได้แยกเอา
 นักไทยจากเรือนจำไปคุมขังไว้ที่ข้างวัดธรรมิกราช ๑๐๐ คนไปลงมือ
 ทำการ พระยาโบราณราชธานินทร์ก็ได้เข้าไปตั้งที่พักชั่วคราวอยู่ที่
 มุมพระราชวังด้านตะวันออก คอยตรวจตราขังการให้เจ้าหน้าที่ชุกคั้น

ให้ถูกข้อมตามแผนผังรากของเกิม และให้ขึ้นเอาอิฐหักกากปูนมุด
 ดินออกไปถมในที่ซึ่งราษฎรย้ายถอนบ้านเรือนไป ซึ่งเป็นที่ลุ่มน้ำ
 ท่วมมาแต่เกิมนั้น สูงขึ้นจนเสมอพื้นดินเชิงกำแพงข้างวัง คือที่
 เป็นถนนย่านท่าวาสกรตอนข้างวังบ้านริมน้ำเคียวนี้ การขุดครั้งนั้น
 สำเร็จเรียบร้อยแผนผังเพียงตั้งแต่กำแพงข้างเหนือ ไปจนถึงแนวกำแพง
 คั่นข้างพระวิหารสมเด็จ บ้านหน้าพระราชวังทางตะวันออกตั้งแต่กำแพง
 ซีนนอกไปตกกำแพงหลังพระราชวังด้านตะวันตก ก็พอจะจนถึง
 กำหนดงานพระราชพิธี จึงหยุดการขุด ลงมือทำการปลูกสร้างพระ
 ที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท และซ่อมกำแพงประตูเมืองประตูวังสถานที่
 ต่าง ๆ ตามรูปรากเกิมด้วยเครื่องไม้ ให้เหมือนอย่างพระราชวัง
 กรุงศรีอยุธยา และปลูกโรงมหรสพรอบพระราชวังชั้นใน ครั้นถึง
 วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินแต่กรุงเทพพระมหานคร
 ขึ้นไปประทับที่พลับพลาณเกาะลอย วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน และ
 วันที่ ๑ ที่ ๒ ธันวาคม เวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวน
 พระราชอิสริยยศ ทางชลมารคสถลมารค เข้าไปทรงบำเพ็ญ
 พระราชกุศลในพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทแล้ว เสด็จพระราชดำเนิน
 กลับมาประทับแรมที่พลับพลาณเกาะลอย มีมหรสพโขน ๒ โรง หุ่น ๒
 โรง ละคร ๒ โรง มอญรำโรง ๑ เทพทองโรง ๑ และมีระเบง
 โมงครุ่ม คลาฉี่ไม้ ไม้ลอย ฉวนหลก นอนหอก นอนคาว ไม้ลวด
 กระฉิวแทงควาย แทงวิไสย กัศรพิกิฬา มีแข่งระแทะ วิ่งวัวคน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับรัตนสิงหาสน์มุขเด็จพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ในงานพระราชพิธีรัชมงคล พ.ศ. ๒๔๕๐

ชกมว ย ชี้ข้างไต้มา ๓ วัน คำนัดอกไม้ไฟทั้ง ๓ คืน เมื่อเสร็จ
พระราชพิธีแล้ว รุ่งขึ้นเวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตร
ในพระราชวังอีกเวลาหนึ่ง วันที่ ๔ ธันวาคม จึงเสด็จพระราชดำเนิน
กลับกรุงเทพมหานคร อนึ่งทรงพระราชดำริว่าต่อไปก็คงจะเสด็จ
พระราชดำเนินขึ้นมาทอดพระเนตรอยู่เนือง ๆ ทั้งเมื่อมีเจ้านายต่าง
ประเทศหรือแขกเมืองขึ้นสูงเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ก็จะเป็น
ที่ให้แขกเมืองมาเที่ยวไต่แห่ง ๑ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาโบราณ
ราชธานีตรัสสร้างพลับพลาตรีมุขขึ้นบนฐานเขียง ซึ่งสันนิษฐานว่า
เป็นฐานพระราชมนเทียรที่ประทับเดิม แต่ในแผนผังของเก่าที่ขุดพบ
บนฐานนี้เป็นพระที่นั่งหลังคาแฝด มีใช้ตรีมุข และไม่มีเกยข้างเกยม้า
เกยพระราชยาน มาทำเพิ่มเติมขึ้นเพื่อให้เหมาะสำหรับการเสด็จ
ประพาสรัชกาลที่ ๖ เมื่อเสร็จการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว พระ
บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทรง
สังเวศคีตมหาราช ทั้งพระราชพิธีที่พลับพลาตรีมุขในพระราชวัง
กรุงศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๕๓ ต่อมาก็ได้
เสด็จขึ้นไปทรงสังเวศคีตมหาราชณพลับพลาอันอีก ๓ คราว

ถึงรัชกาลปัจจุบัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปสังเว
ศคีตมหาราชเหมือนดังรัชกาลก่อน เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน
พุทธศักราช ๒๔๖๘

อนึ่งการขุดพินวงนั้น เมื่อพนัชนวมงคลมาแล้วก็ไต่ไปลงมือขุด
พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท และวัดพระศรีสรรเพชญ์
ตอนหน้า ต่อมากำลังการขุดร่อยหรือลงโดยมือปสรวคในการใช้แรง
นักโทษ ถึงพ.ศ. ๒๔๖๖ ในรัชกาลที่ ๖ โปรดให้กรรมการหอพระ
สมุดวชิรญาณ ซึ่งภายหลังมาในรัชกาลปัจจุบันนี้เปลี่ยนเป็นราช
บัณฑิตยสภา เป็นหน้าที่รักษาสถานที่โบราณ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นายกราชบัณฑิตยสภา จึงมีรับสั่งให้
พระยาโบราณราชธานินทร์ สมุหเทศาภิบาล และอุปนายกราชบัณฑิต
ยสภา ลงมือขุดชำระพินวัดพระศรีสรรเพชญ์ต่อมา

การขุดชำระพินพระราชวังและวัดพระศรีสรรเพชญ์นั้น ข้างแห่ง
ต้องขุดออกสูงตั้งแต่คอก ๑ ถึง ๕-๖ คอก จึงถึงพินเดิม

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินในการพระราชพิธี
สังเวยอดีตมหาราช ณพลับพลาตรีมุขในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา

และวังจันทร์^(๘๓) นั้นมีปราสาทสูงตระหง่านข่มยอดมิได้
พระมหาอุปราชเป็นฝ่ายหน้า เสด็จอยู่ใกล้กับพระราชวัง
หลวงทางซ้ายมืออยู่นอกเขตกำแพงและมียะมมหาประสาธน์
(๘๔) ตั้งนอกกรุงทศิสถาน สำหรับเสด็จไปทอดพระเนตร
จับช้างเถื่อน ช้างโขลงปากน้ำเถื่อนเข้ามาจึงซื้อพเนียดและ

(๘๓) วังจันทร์เกษม เป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวร
มหาราช แต่ครั้งยังดำรงพระอิสริยยศเป็นพระยุพราช เมื่อเสด็จขึ้น
ครองราชสมบัติแล้วก็คงจะเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเอกาทศราช
และพระมหาอุปราชพระองค์ต่อ ๆ มา แต่บางครั้งก็เป็นที่ประทับของ
พระเจ้าแผ่นดิน เช่นสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวบรมโกศ แรกได้ราชสมบัติก็ประทับอยู่ที่วังจันทร์หลายปี
จึงเสด็จเข้าไปประทับในวังหลวง ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่าวังจันทร์
มีกำแพง ๒ ชั้นเหมือนวังหลวง กำแพงชั้นนอกสูง ๗ ศอก แนว
กำแพงยาวโดยรอบ ๒๔ เส้น มีประตูใหญ่กว้าง ๔ ศอก ๖ ประตู
ประตูน้อย ๒ ประตู พระราชมนเทียรข้างหน้ามีท้องพระโรง ต่อท้อง
พระโรงเข้าไปมีวิมาน ๓ หลัง อยู่ทางทิศเหนือหลัง ๑ ทิศใต้หลัง ๑
ทิศตะวันออกหลัง ๑ หลังใต้เรียกว่า พระที่นั่งพระวิมานรัตยา
และมีสถานที่เจ้าพนักงานประจำการต่าง ๆ คล้ายวังหลวง

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชขึ้นครองราชย์เป็นราชธานีแล้ว ก็ริบเอาอิฐ
วังลงไปใช้ในการสร้างกรุงเทพมหานคร พื้นที่วังก็กร้าง
ภายหลังจึงมีราษฎรเข้าไปปลูกต้นไม้ มาถึงรัชกาลที่ ๔

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาวังจันทน์ขึ้นเป็นพระราชวัง ได้ก่อกำแพงมีใบเสมารอบ ๔ ด้าน ๆ หนึ่งยาวราว ๔ เส้น ๔ ด้าน ราว ๑๖ เส้น มีประตูซุ้ม ๔ ประตู สำหรับแปรพระราชสำนักขึ้นไปประทับ โปรดให้สร้างพระที่นั่ง และพลับพลาตำหนัก เรือนโรงแสดงสำหรับเจ้าพนักงานประจำการในพระราชสำนักครบบริบูรณ์ ครั้นมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างพระราชวังบางปะอินขึ้นเป็นที่ประทับเวลาแปรพระราชสำนักแล้ว วังนี้ก็ไม่มีความจะใช้ สถานที่ต่าง ๆ ก็ชำรุดทรุดโทรมไป ครั้นเมื่อจัดการรวมหัวเมืองขึ้นเป็นมณฑลอยุธยา จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้เป็นที่ทำการของเทศาภิบาล ในครั้งนั้น ได้ซ่อมแต่เฉพาะสถานที่ ๆ จะเอาไว้ใช้ในราชการ นอกจากนั้นได้รื้อลงเสียมากหลายอย่าง ยังคงเหลืออยู่แต่กำแพงวัง และ

๑. พระที่นั่งพิมานรัตยา ก่ออิฐขึ้น ๒ ชั้น ได้ยินเล่ามาว่า ก่อตามรากเดิมนี้เอง ค. ๑ ได้ใช้เป็นศาลารัฐบาลมณฑลอยุธยา มาแต่ พ.ศ. ๒๔๓๘ จนถึงทุกวันนี้

๒. หอพิชัยคัลลภรณ์ ก่ออิฐขึ้น ๔ ชั้น ว่าก่อกตามรากเดิมในรัชกาลที่ ๔ ใช้เป็นที่ประทับทอดพระเนตรทิว

๓. พลับพลาจักรมุก ที่ถูกน้ำจะเรียกฉมวก เพราะมีมุขค้ำหน้า ๓ ด้านหลัง ๓ เป็นพลับพลาเครื่องไม้ หลังคามุงกระเบื้อง มีช่อฟ้าใบระกา หน้าบันมุขกลางค้ำหน้า ของเดิมบนเป็นลายพระราชลัญจกรมหาโอการ มุขเหนือเป็นลายพระราชลัญจกรครุฑพาหะ มุขใต้เป็นลายพระราชลัญจกรหงส์พินัน ด้านหลังมุขกลางเป็น

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินกลับจากพระราชวัง
กรุงศรีอยุธยา โดยทางประตูนวนซึ่งประดับด้วยดอกไม้สด
วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓

ลายพระราชลัญจกรมังกรคาบแก้ว มุขเหนือเป็นลายพระราชลัญจกร
 ใวราพต มุขใต้เป็นลายพระราชลัญจกรสิงขรพิมาน ในรัชกาลที่ ๕
 พลัฒพลาลงขันชำรุด โปรดให้พระยาชัยวิชิต (นาค ฌษ้อมเพ็ชร)
 ผู้รักษากรุงซ่อมครั้งหนึ่ง มาถึงในปลายรัชกาลที่ ๖ ชำรุดอีก ใน
 รัชกาลที่ ๗ จึงโปรดให้พระยาโบราณราชธานินทร์ ซ่อมอีกครั้ง
 หนึ่ง การซ่อมครั้งนี้ได้ รื้อตัวพลัฒพลาลงหมดทั้งหลัง เสาและรอด
 ตงข้อใช้ด้วยเฟวโรคอนกรีตแทนไม้ของเดิม และเคียวทองพลัฒ
 พลานั้นเคียวอยู่ได้ขยายให้สูงขึ้นไปอีกศอกหนึ่ง ฝาผนังใช้ฝาไม้
 ความเดิม แต่หน้าบันมุขทั้ง ๒ ลายบนของเดิมชำรุดได้เปลี่ยน
 เป็นลายไม้สลักแทน

๔. โรงละคร หลังคาทรงบนหยามงกระเบื้อง อยู่หน้า
 พลัฒพลาล้อมรอบ เดิมใช้เป็นศาลมณฑล ต่อมาเมื่อได้จัดการ
 สร้างศาลขึ้นเป็นตึก ๒ ชั้น ที่นอกกำแพงวังด้านตะวันออกแล้ว ได้รื้อ
 เอาไปปลูกไว้ที่หลังศาลารัฐบาลมณฑล เปลี่ยนเป็นผนังก่ออิฐ
 เคียวขึ้นใช้เป็นศาลากลาง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

๕. ห้องเครื่องหลัง ๑ ใช้เป็นที่พักพนักงานรักษาวัง

๖. โรงม้าพระที่นั่งเป็นตึก ๕ ห้อง อยู่ริมกำแพงวังด้านเหนือ
 หลัง ๑ ในรัชกาลที่ ๖ ได้สร้างพระคลังมณฑลกับที่ทำการสรรพากร
 ขึ้นที่ริมกำแพง แต่ริมประตูด้านใต้ไปจรมิประตูด้านตะวันตก
 เฉียงเหนือ เป็นรูปคอกตามกำแพงหลัง ๑ เมื่อพระยาโบราณราช
 ธานินทร์ ยังเป็นสมุหเทศาภิบาลอยู่ ได้กะกำหนดแผนผังไว้ว่าเมื่อ

ถึงเวลาสร้างศาลารัฐบาลมณฑลใหม่ จะได้สร้างจากกรมพระสุทนต์
ตระวันตกเฉียงเหนือ ไปบรรจบริมประตูทิศเหนืออีกหลัง ๑ ตัวศาลา
รัฐบาลมณฑลเกิมนั้นจะได้แก้ไขสำหรับเก็บโบราณวัตถุเป็นพิพิธภัณฑ์
ต่อไป

กำแพงวังเดิมเข้าใจว่าคงกว้างกว่าที่สร้างในรัชกาลที่ ๔ ด้วย
ได้เคยพบรากพระที่นั่งยังมีโคนเสา และขี้นปลายเสาหักจมอยู่ในที่ ๆ
เป็นโรงเรียนมณฑล ซึ่งอยู่นอกกำแพงวังข้างใต้ กับมีรากอิฐอยู่
ในบริเวณกำแพงเรือนจำก็หลายแห่ง จึงสันนิษฐานว่า แนว
กำแพงวังเดิมคั่นเหนือกับคั่นตะวันออกคงจะอยู่ราวแนวกำแพงใหม่
ขึ้นไปหักมุมเลี้ยวที่หลังโรงเรียนมณฑล ตรงไปทิศใต้ ไปหักมุม
เลี้ยวราวหลังกำแพงเรือนจำ เข้าบรรจบกำแพงคั่นเหนือ คั่นริมน้ำ
คงมีกำแพงสักตระวางกำแพงวังกับกำแพงพระนครทั้งสองข้าง

โบราณวัตถุของวังจันทร์เดิมที่ยังเหลืออยู่ก็อย่างหนึ่ง ก็คือ
ที่ตั้งระหัดน้ำเข้าวัง ก่อด้วยอิฐอยู่ริมตลิ่งเยื้องกับแนวกำแพงวัง
ไปหน่อยหนึ่ง แต่ก่อนชาวบ้านเรียกว่าฐานโพธิ์ เพราะมีต้นโพธิ์
ใหญ่อยู่ต้น ๑ ภายหลังเมื่อได้ตรวจดูโดยละเอียดแล้ว จึงเห็นว่า
เป็นที่ตั้งระหัดน้ำ ด้วยมีท่อนดินเผาฝังแต่พื้นเข้าไปในวัง ไปลงข้อ
ข้างหอพิชัยคัลลภลักษณ์สาย ๑ ไปทางหน้าพลับพลาจัตุรมุขสาย ๑
และคงจะมีไปทางอื่นอีก แต่ตรวจให้ตลอดไม่ได้ ด้วยมีสถานที่
สร้างใหม่ทับอยู่

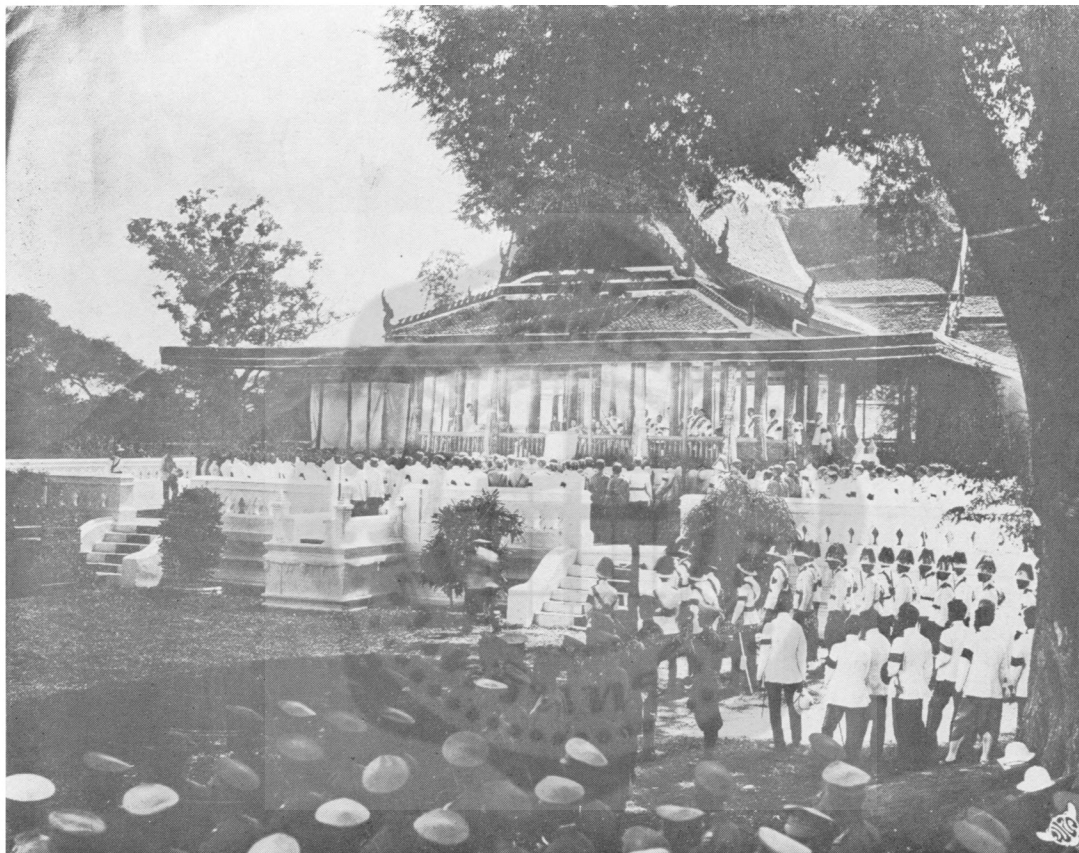
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จพระราชดำเนินเข้าสู่พระราชวังกรุงศรีอยุธยา ในการพระราชพิธี
สังเวชอดีตมหาราช เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕

อนึ่งในพระราชวังจันทร์เกษมนี้ นอกจากใช้เป็นที่ทำราชการแล้ว พระยาโบราณราชธานินทร์ แต่ครั้งยังเป็นพระยาโบราณบรรณรักษ์ ผู้รักษาพระนครศรีอยุธยา ยังได้รวบรวมโบราณวัตถุ มีเครื่องศิลา เครื่องโลหะ เครื่องกระเบื้อง เครื่องดินเผา เครื่องไม้แกะสลัก บรรดาที่ได้พบปะอยู่ตามหัวตร้าง และของที่ขุดได้ทั้งของที่มีผู้ ให้ เป็นส่วนตัว ไปจัดตั้งไว้ในตึกโรงม้าพระที่นั่ง และได้ขยายปลูก เป็นเฉลี่ยมั่งสังกะสีมีฝารอบ ๓ ด้าน ขึ้นเป็นที่พิพิธภัณฑสถานมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๕ ในครั้งนั้นเจ้านายทรงเรียกว่าโบราณพิพิธภัณฑสถาน ต่อมา ถึงวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทอดพระเนตร ได้ทรงลงพระปรมาภิไธย และทรงลงบันทึกลงในสมุดสำหรับพิพิธภัณฑสถานว่า “เก็บรวบรวม ได้มากเกินคาดหมาย และจัดเรียบเรียงดี” แล้วได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้ย้ายออกจากโรงม้าพระที่นั่งมาจัด ตั้งในพลับพลาจักรมุข

ส่วนโบราณวัตถุที่เป็นศิลาและโลหะ มีพระพุทธรูปและของอื่น ๆ ที่ใหญ่ ๆ นั้น ได้ก่อฐานอิฐจัดตั้งเรียงไว้ภายในกำแพงวัง และทำ ระเบียงมั่งสังกะสีไปตามแนวกำแพงวัง แต่ด้านเหนือไปถึงด้านตะวันออกจัดขึ้นเป็นพิพิธภัณฑสถานในพระนครศรีอยุธยา ซึ่งบัดนี้เรียกว่า อยุธยาพิพิธภัณฑสถาน ในรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อโปรดให้จัดตั้ง พิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครขึ้นอยู่ในหน้าที่ราชบัณฑิตยสภาแล้ว ราชบัณฑิตยสภาได้ย้ายโบราณวัตถุ ที่ทำด้วยไม้และเครื่องศิลา

เครื่องโลหะอันเป็นชิ้นเอกจากอยุธยาพิพิธภัณฑสถานลงมาไว้ในพิพิธ
ภัณฑสถานสำหรับพระนครเสียหลายสิบชิ้น

(๘๔.) พระที่นั่งที่พระเนยค เติมเมื่อแรกสร้างกรุง กำแพง
พระนครด้านตะวันออกเฉียงเหนืออยู่พ้นวัดเสนาสน์เข้าไป พระเนยคจับ
ช้างอยู่ที่วัดทอง คือที่ที่ว่าการอำเภอกรุงเก่าเดิมนั้น ต่อมาถึงแผ่นดิน
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จึงย้ายไปตั้งพระเนยคที่ตำบลทะเลหญ้า ขยาย
กำแพงพระนครด้านนี้ออกไปริมน้ำ คือที่ริมถนนหน้าวังจันทร์อยู่ใน
ทุกวันนี้ แต่พระที่นั่งที่พระเนยคของเดิมพระมาเอาไฟเผาเสียเมื่อครั้งเจ้า
มาลฮัมมกรุง ต่อมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๑ จะได้ซ่อม
แปลงพระเนยคขึ้น หรืออย่างไรไม่ได้ความชัด มารู้นั่นอนแต่ว่าเมื่อ
รัชกาลที่ ๓ โปรดให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๑ กรมหลวงเทพพล-
ภักดิ์ออกไปทรงเป็นแม่กองซ่อมพระเนยคครั้งหนึ่ง ก็ในรัชกาลที่ ๕
ก็ได้โปรดให้ซ่อมอีก ๒ ครั้ง

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสังเวชอดีตมหาราช
ณพลับพลาตรีมุข พระราชวังกรุงศรีอยุธยา
เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕

ตั้งด่านคอยเหตุตามแม่น้ำเข้ากรุงสี่ทิศบุรีรัตนอน^(๘๕)
 บ้านเข้าเฝ้า ๑ ทักษิณชนอน^(๘๖) บ้านบางตะนาวสี ๑ บัจจิม
 ชนอน^(๘๗) บ้านปากคู ๑ อุดรชนอน^(๘๘) บ้านบางหลวง ๑
 แลซึ่งแม่น้ำรอบกรุงมีท่านบร^(๘๙) กว้างสามวาตรงบ้อม
 มหาไชย สำหรับช้างม้าคนเดินข้ามไปมาที่หัวรอ ๑ แล้วมี
 เรือคอยข้ามรับส่งสมณชีพราหม

(๘๕.) ท่านสำหรับตรวจคนแปลกปลอมกับสิ่งของต้องห้าม
 ที่จะเข้ามาหรือออกไปจากพระนคร ชนอนเป็นที่ตั้งเกียภาชี บางแห่ง
 ท่านกับชนอนอยู่ไกลไม่เกี่ยวกัน บางแห่งอยู่ใกล้กัน เช่นชนอนสี่ทิศ
 กรุง และท้องทุ่งแม่น้ำทางร่วมซึ่งจะเข้ากรุง ทิศตะวันออกจึงตั้งท่าน
 ตรวจผู้คนและชนอนเกียภาชีที่บ้านข้าวเฝ้า ด้วยเป็นทางร่วมแม่น้ำ
 ลพบุรี กับแม่น้ำป่าสักเดิม

(๘๖.) ชนอนบางตะนาวสี หรือนัยหนึ่งเรียกชนอนหลวง
 อยู่ที่ข้างวัดโปรตัสต์ว เป็นท่านภาชีใหญ่กว่าทุกแห่ง เพราะสำหรับ
 ตรวจผู้คนและเรือลูกค้า กับเกียภาชีสินค้าที่เข้าออกทางหัวเมือง
 ชายทะเลและต่างประเทศ

(๘๗.) ชนอนปากคูอยู่ที่ปากคลองวัดลาดฝั่งใต้ ทางไปบ้าน
 เกาะมหาพราหมณ์ สำหรับตรวจผู้คนและเกียภาชีซึ่งจะเข้าออกทาง
 ลำแม่น้ำน้อย

(๘๘.) ชนอนบางหลวงอยู่ที่เลี้ยวบ้านแมนลำน้ำโพธิ์สามต้น
 เป็นท่านภาชีแม่น้ำแควใหญ่ทางเหนือ ซึ่งสายน้ำเดิมลงทางบางแก้ว

ที่ว่าบางหลวงนั้นผิด ของเดิมคงเขียนไว้ถูก แต่ผู้คัดลอกต่อ ๆ มาไม่เคยไต่ขียนขึ้นนั้น เคยไต่ขียนแต่ว่ามีบางหลวงในจังหวัดพระนคร หรืออยุธยา หรือเช่นตึกในวัดเสาชิงกอง จังหวัดลพบุรี ในหนังสือชั้นหลังเขียนว่าตึกคชสาร แต่ที่ถูกต้องคือตึกโคระสำน หมายความว่า เป็นตึกให้ทูตโคระสำนพักเวลาเข้ามาเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ แต่มาตอนหลังไม่รู้จักชื่อโคระสำน เห็นคชสารแปลได้ก็เลยเขียนเช่นนั้นเป็นต้น

(๘๘.) มีรอยอยู่ที่ตรงหลังท้ายห้องแถวตลาดห้วยจรเข้มานไปจนตลิ่งฟากข้างตะวันออก ของเดิมทำไว้เพื่อกันไม่ให้น้ำในแม่น้ำแควใหญ่ซึ่งไหลผ่านเข้าไปทางพระราชวัง ไหลบ่าลงทางคูน้ำขึ้นหน้า ซึ่งจะทำให้แม่น้ำหน้าพระราชวังตน แต่เมื่อกรงเลี้ยแล้วต่อมาก็เอาไว้ไม่อยู่ น้ำไหลบ่าออกทางคลองห้วยจรเข้มานวังจันทร์ ทำให้คลองกว้างกลายเป็นแม่น้ำ แม่น้ำเดิมที่ไปทางพระราชวังจึงตนเงิน เลยเรียกกันว่าคลองเมืองในทุกวันนี้ เมื่อ ๓๐ ปีล่วงมาแล้วครั้งหนึ่งเรื่องนี้ ยังได้เคยเห็นโคนเสารอที่พันคลอง เวลานั้นท่วมคอนชนมาเลียบมาก แต่ถ้าผู้ใดมีความประสงค์จะพิสูจน์ ลองขุดโคลนลึก ๒-๓ คอกก็จะพบโคนเสารอ

แลด้านข้อบรรทัดศ แต่หัวรอมมาถึงเรือจ้างข้ามไปวัด
 ตพานเกลือ^(๙๐) ๑ เรือจ้างข้ามออกไปวัดนางชี^(๙๑) ๑ เรือ
 จ้างข้ามออกไปวัดพิไชย^(๙๒) ๑ เรือจ้างข้ามออกไปวัดเกาะ
 แก้ว^(๙๓) ๑ ด้านข้อทีศบรรทัดหาแห่งทั้งหัวรอม

ด้านแปทีศทักษิณ เรือจ้างข้ามไปวัดเจ้าพระเนงเชิง๑
 เรือจ้างท่าหอย^(๙๔) (ท่าหอย) ข้ามออกไปป่าจาก๑ เรือจ้าง
 ข้ามออกไปวัดขุนพรหม^(๙๕) ๑ เรือจ้างด่านชัยข้ามออกไป
 วัดสรินท์ ๑ เรือจ้างละไกรน้อยข้ามออกไปวัดฉำรบ ๑ เรือ
 จ้างวังไชยข้ามออกไปวัดนาค^(๙๖) ปากคลองขุนลคอนไชย๑
 ด้านแปทักษิณทิศมีเรือจ้างหกตำบลแล

(๙๐.) วัดสะพานเกลือ อยู่ทีเกาะลอบ ลักษณะเป็นวัดหลวง
 แต่เคยวันร้าง

(๙๑.) วัดนางชี อยู่ทีสะพานท่าวัดประตูโรงธรรม เคยวัน
 พังเสียเกือบหมดแล้ว

(๙๒.) วัดพิชัย อยู่ทีปากคลองบ้านบาตรฝั่งใต้ๆ สถานีรถไฟ

(๙๓.) วัดเกาะแก้ว อยู่ปากคลองป่าขาวสารฝั่งใต้ ฝั่ง
 ทาน้ำหน้าวัดสุวรรณข้าม โขสัดเดิมพังลงน้ำไปเกือบหมดแล้ว

(๙๔.) ท่าหอย อยู่ตรงโรงต้มกลั่นสุราเคยวัน ตามแผนที่
 เก่าว่าเป็นท่าหมู่บ้านจีน

(๙๕.) วัดขุนพรหม อยู่ตรงประตูจีนข้าม

(๙๖.) อยู่ทีปากคลองตะเคียนข้างเหนือ ซึ่งครั้งเดิมเรียก
 ว่าคลองขุนละครไชย

ด้านข้อประจิมทิศ เรือจ้างบ้านชัยข้ามออกไปวัดไชย
ราม (วัดไชยวัฒนาราม) ๑ เรือจ้างวังหลังข้ามออกไป
วัดลวดทอง^(๙๗) (วัดลวดช่อง) ๑ เรือจ้างด้านข้ามออก
ไปกระษัตรา ๑ เรือจ้างข้ามออกไปธาระมา ๑ ด้านข้อปัจ
จิมทิศมีเรือจ้างสี่ตำบล

ด้านแปะอุตรทิศ เรือจ้างปทุสตคบข้ามออกไปวัดขุน
ยวน ๑ เรือจ้างข้ามออกไปวัดดิน^(๙๘) ๑ ถ้าเรือคอยราชการ
ประจำทั้งกลางวันกลางคืน^(๙๙) ข้ามออกไปขึ้นปากสระบัวแล
ศาลากระเวร ๑ เรือจ้างถ้าสิบเบี้ย^(๑๐๐) ข้ามออกไปคลอง
วัดโพ ๑ เรือจ้างริมวัดถ้าทราย^(๑๐๑) ข้ามออกไป (วัด)
โรงฆ้อง ๑ เรือจ้างหน้าวัดชรอง^(๑๐๒) ข้ามออกไปวัดป่า
คนที่ ๑ เรือคอยราชการวังจันอยู่ตรงบ่อนมหาไชย^(๑๐๓)
ข้ามออกไปวัดแม่น้ำงปลื้มแลถ้าโขลง ด้านแปะอุตรทิศมี
ถ้าเรือคอยสองตำบล เรือจ้างห้าตำบลแล

(๙๗.) วัดลวดช่อง อยู่เหนือวัดไชยวัฒนาราม แต่ลึกขึ้น
ไปบนบก

(๙๘.) วัดเชิงท่าอยู่เยื้องปากคลองท่อยข้าม เป็นท่าข้ามไป
เข้าวังในตอนที่เปลี่ยนท่ายสนมเป็นข้างหน้า ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระ
เพทราชาลงมาจนแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

(๙๙.) เรือคอยรับใช้ราชการประจำทำวาสกรี ข้ามปากไป
ศาลาของตระเวนปากคลองสระบัว ทั่วทั้งนั้นเป็นบ้านตรงคนวนน้ำ

วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา

ประจำทำพระราชวังหลวง เป็นศาลาย่านกลาง ในกฎหมายเทียบว่า
 คอนแม่น้ำข้างเหนือมีศาลาของพระเวณ สันนิษฐานว่าคงอยู่ราวตรง
 ระวังท่ากลาไหม กับท่าสียเขี้ยวข้าม สำหรับรักษาเหตุการณ์ใน
 ลำแม่น้ำเขตต์พระราชวังด้านหน้าศาลา ๑ ข้างใต้ตั้งของพระเวณที่ศาลา
 ปูน สันนิษฐานว่าข้างวัดศาลาปูนเดี๋ยวนี้ สำหรับรักษาเหตุการณ์
 ในลำน้ำคอนท้ายพระราชวัง ระวังศาลาเหนือศาลาใต้ ห้ามไม่ให้
 เรือประทุนเรือลูกค้าเข้าออก

(๑๐๐.) ท่าสียเขี้ยวเป็นท่าขึ้นลงของผู้มีราชการในพระราชวัง
 และผู้ที่มิกิจในโรงศาล เพราะก่อนแต่แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา
 ขึ้นไป ศาลาลูกขุนกับทั้งสำนักงานข้าราชการในราชสำนักอยู่ใน
 กำแพงพระราชวังด้านตะวันออก และนอกกำแพงก็มีสถานที่ทำการ
 อื่น ๆ อยู่ทางด้านหน้าทั้งหมด

(๑๐๑.) วัดท่าทรายอยู่ริมคลองประตูข้าวเปลือก ภายใน
 กำแพงพระนคร วัดโรงฆ้องอยู่ริมน้ำฝ่งเหนือเยื้องกันข้าม

(๑๐๒.) วัดของ อยู่ภายในกำแพงพระนครหลังตลาดหัวรอ
 เดี่ยวอยู่ในบริเวณอำเภอกรุงเก่า เป็นวัดร้าง เกิมมีโยสถ วิหาร
 พระเจดีย์ และหอรบขัง ช่องประตูด้านตะวันตก แต่พังทำลายเสียหมด
 คงเอาไว้แต่พระเจดีย์กับช่องประตูไว้เป็นเครื่องหมาย วัดบ้านคนที่อยู่
 หลังบ้านหม้อปากคลองข้างเหนือ แนวเดียวกับวัดแม่นางปลื้ม

(๑๐๓.) บั๊อมมหาไชยอยู่ตรงตลาดหัวรอ วัดแม่นางปลื้ม
 อยู่คนละฟาก

แม่น้ำรอบกรุงทั้งสี่ด้าน มีท่านบรอกำบล ๑ เรือคอย
สองตำบลเรือจ้างยี่สิบตำบล แต่ข้ามแม่น้ำยี่สิบสาม
ตำบลแล

มีตลาดเรือที่แม่น้ำรอบกรุง เป็นตลาดเอกสี่ คือ
ตลาดน้ำวน^(๑๐๔) บางกะจะ ๑ ตลาดปากคลองคูขาม^(๑๐๕) ๑
ตลาดคลองคูไม้ร้อง^(๑๐๖) ๑ ตลาดปากคลองวัดเดิม^(๑๐๗) ๑
เป็นสี่แล

มีตลาดบนบกนอกกำแพงกรุง แต่ในชนอรทั้งสี่ทิศเข้า
มาจนริมแม่น้ำรอบกรุงนั้น คือตลาดวัดพระมหาธาตุ^(๑๐๘)
หลังชนอรบางหลวง ๑ ตลาดลาว^(๑๐๙) เหนือวัดโคหา
สวรรค์ ๑ ตลาดคลองน้ำยา^(๑๑๐) ๑ ตลาดป่าปลา^(๑๑๑) เจริญ
ท่านบรอก ๑ ตลาดหน้าวัดแคลงแถววัดสะพานเหลือง^(๑๑๒)
(วัดสะพานเกลือ) ๑ ตลาด^(๑๑๓) (วัดนางชี).....๑ ตลาด
บ้านบาตรวัดพิไชย^(๑๑๔) ๑ ตลาดวัดจันทน์หลังวัดกล้วย^(๑๑๕) ๑
ตลาดหลังตึกวัดคันดา^(๑๑๖) ๑ ตลาดวัดสิงห์^(๑๑๗) บ้าน
ยี่ปูน ๑ ตลาดวัดทอง ๑ ตลาดวัดถ้ำราบ ๑ ตลาดบ้าน
ปูนวัดเขียน ๑ ตลาดบ้านจั่น^(๑๑๘) ปากคลองขุนลคอนไชย ๑
ตลาดกวนลวดช่อง ๑ ตลาดเรือจ้างวัดธาระมา ๑ ตลาด
บ้านบ่อม^(๑๑๙) ตรงชนอรปากคู ๑ ตลาด(หัว)แหลม^(๑๒๐)
คลองมหานาก ๑ ตลาดวัดขุนยวนศาลาปูน ๑ ตลาดวัดคู

ไม่ร้อง^(๑๒๑) หลังโรงเรือ ๑ ตลาดหน้าวัดกะไทร^(๑๒๒) ลงวัด
หน้าพระเมรุ ๑ ตลาดวัดค่ายวัว^(๑๒๓) บ้านม่อ ๑ ตลาดป่า
เหล็ก^(๑๒๔) ๑ ตลาดวัดครุฑ^(๑๒๕) ๑ ตลาดคลองผาฉาย^(๑๒๖)
ริมวัดป่าแดง (วัดป่าแดง) ๑ ตลาดโรงกูป^(๑๒๗) หน้าวัด
กุฎิทอง ๑ ตลาด (วัด) โรงฆ้อง^(๑๒๘) ๑ ตลาดหน้าวัดป่า^(๑๒๙)
บ้านคนที่ ๑ ตลาดป่าเหล็ก^(๑๓๐) ถ้ำโหลง ๑ ตลาดวัด
พร้าว^(๑๓๑) ๑ ตลาดนอกกรุงเทพมหานครสามสิบสอง
ตลาดแล

(๑๐๔.) ขางกระจะ คือ แม่น้ำตรงสามแยกหน้าขอมเพ็ชร

(๑๐๕.) คลองคูมาอยู่ใต้วัดพุทธโศภนารัชมัง

(๑๐๖.) คูไม่ร้อง อยู่ริมคลองเมืองฝั่งเหนือ ระวังวัดเชิงท่า
กับวัดพนมโยง เป็นที่โรงเรือพระที่นั่ง

(๑๐๗.) วัดเดิมในราชการเรียกว่าวัดศรีโยธยา อยู่ในคลอง
แยกจากคลองบ้านม้าหินตรา

(๑๐๘.) วัดพระมหาธาตุอยู่ในกำแพงพระนคร ไม่ปรากฏว่ามี
วัดมหาธาตุอยู่นอกกรุงอีก และที่บางลำซึ่งเป็นตำบลนอกเดิม ข้าง
แม่น้ำฝั่งตะวันออกมีวัดดาวทอง ทางตะวันตกมีวัดช้าง ตลาดนี้จะอยู่
ที่วัดไกร์ ไม่ได้

(๑๐๙.) จะอยู่ที่ใดไม่ทราบแน่ เพราะชื่อวัดเดิมนั้นเปลี่ยน
แปลงไปเสียมาก แต่อยากทราบว่า น่าจะอยู่แถวปลายคลองสระบัว
ด้วยที่แถวนี้สังเกตเห็นเป็นบ้านเก่ามีวัดเรียกกันถึง ๒ ชั้น

(๑๑๐.) ชาวบ้านเคียววันเรียกคลองที่อยู่เหนือพระเนียบคเข้าไปในทุ่งวัชรบมวงศ์ว่า คลองน้ำยา แต่ในจดหมายเหตุและแผนที่ของพวกฝรั่งเศส ซึ่งเขียนไว้ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่า คลองเหนือวัดเสน่ห์โยเซฟ คือที่เรียกกันว่าคลองตะเคียนเหนือเคียววันเป็นคลองน้ำยา แต่ในหนังสือเรียกคลองนี้ว่าคลองขุนละคอนไชย

(๑๑๑.) ตลาดป่าปลา อยู่ที่หน้าตลาดหัวรอ

(๑๑๒.) คือตลาดริมแม่น้ำหน้าวังจันทร์ฝั่งเหนือ แต่วัดแคลงมาถึงวัดสะพานเกลือ

(๑๑๓.) วัดนางชี อยู่ใต้สะพานวัดประดู่ลงมา

(๑๑๔.) บ้านยาตรอยู่ในคลองข้างวัดพิไชย ใต้สถานีอยุธยา

(๑๑๕.) วัดนี้หมายความว่า อยู่ที่ริมทางรถไฟใต้สะพานคลองบ้านยาตรลงไป ชาวบ้านเรียกว่าวัดประสาธ แต่มีวัดจันทร์อยู่ที่เหนือท่าสถานีอยุธยาวัด ๑ มีชื่อมาในพงศาวดาร แต่ไม่อยู่ในลำดับนี้

(๑๑๖.) ตึกวิไลศร อยู่ริมแม่น้ำฝั่งตะวันออกข้างใต้หัวเลี้ยววัดรอ หลังวัดพนัญเชิงลงไป ชาวบ้านเรียกตึกแดง ยังเห็นผนังตึกเพียงพน

(๑๑๗.) บ้านญวน อยู่ริมแม่น้ำฝั่งตะวันออกเหนือเกาะเวียน แต่คงเป็นเรือนเครื่องไม้ จึงไม่พบซากอิฐ

(๑๑๘.) ปากคลองตะเคียนข้างเหนือที่ฝรั่งเศสเรียกว่า คลองน้ำยา แต่ในหนังสือเรียกคลองขุนละคอนไชย

(๑๑๙.) บ้านข้อม อยู่ริมแม่น้ำฝั่งตะวันตกใต้ปากคลองวัดลาดลงมา คือที่ข้อมจำปาพล

ภูเขาทอง พระนครศรีอยุธยา

(๑๒๐.) คลองมหานาค อยู่เหนือหัวแหลมราว๒เส้น พงศาวดารว่าในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าหงสาวดีสุวรรณเขกฉัตรยกเข้ามาตีกรุง พระมหานาค วัตถุประสงค์ของสักออกมารักษาตัวกันข้าศึก ตั้งแต่วัตถุประสงค์ของลงมาจนวัดป่าพลู พรรคพวกมหานาคช่วยกันชกคนออกค่ายกันทัพเรือจึงเรียกว่าคลองมหานาค ถ้าคลองแต่แม่น้ำเข้าไปจนถึงวัตถุประสงค์ของเห็นจะเป็นคลองเดิมของวัด เพราะวัตถุประสงค์ของอยู่กลางคอน มหานาคคงจะชกแยกจากคลองวัตถุประสงค์ของลงมาข้างใต้ถึงวัดศาลาปูน แล้วเลี้ยวลงทางตะวันตกผ่านหลังวัดขุนญวน และหน้าวัดป่าพลูมาออกแม่น้ำใหญ่ที่เหนือหัวแหลม

(๑๒๑.) ซากับเลขที่ ๑๐๓

(๑๒๒.) วัดตะไกร อยู่หลังวัดหน้าพระเมรุเยื้องไปข้างเหนือ

(๑๒๓.) วัดค่ายวัว อยู่หลังบ้านหม้อ

(๑๒๔.) อยู่หลังบ้านหม้อ แถวเคียววัดแม่นางปลื้ม

(๑๒๕.) วัดครุฑ อยู่ปลายคลองสระบัวฝั่งตะวันออก

(๑๒๖.) วัดป่าแดง อยู่ในปากคลองสระบัวตรงหน้าพระเมรุข้าม

(๑๒๗.) วัดกุฎีทอง อยู่ริมคลองเมืองฝั่งเหนือ เยื้องหน้า

พระราชวังข้าม

(๑๒๘.) วัดโรงฆ้อง อยู่ริมคลองเมืองฝั่งเหนือ

(๑๒๙-๑๓๐) อยู่หลังบ้านหม้อ กุหลาบหินจะเป็นตลาดเคียวกับเลขที่ ๑๒๑

(๑๓๑.) วัดพร้าว อยู่ในคลองเล็ก ตรงหน้าวัดสามวิหารข้าม เติมน้ำก็จะอยู่ริมลำน้ำแควใหญ่ แต่คลองงอกออกมามาก

ในกรุงเทพมหานครมีถนนหลวง^(๑๓๒) กว้างห้าวา สำหรับ
 มีการใหญ่ให้พระภิกษุหลวงนำกลองตั้งอยู่ที่บาตร สระ
 ขนานข้างม้าพระที่นั่งไปตไชย ชักจะเข้าใส่ศกพระราชณะ
 อธิการ แลมีค่ายถนนบ้านหล่อ^(๑๓๓) ตั้งแต่ถนนหน้าวังตรา๑
 มาปลายถนนวังตราตั้งค่ายถนนบ้านหล่อตรงประตูสี่สิบเบี้ย ๑
 ค่ายถนนบ้านหล่อตั้งสุดถนนป่าตะกั่ว^(๑๓๔) ๑ ตั้งหัวเลี้ยว
 มาป่าโทน ๑ ตั้งหัวถนนป่าเตียบถ้ำพระประเทียบ ๑ ท้าย
 ถนนป่าเตียบ ๑ ตั้งหัวถนนป่าขันเงิน ๑ ตั้งท้ายถนนป่ายา ๑
 ตั้งหัวถนนป่าขมภู ๑ ตั้งหัวถนนป่าไม้ป่าเหล็ก ๑ ตั้งหัวถนน
 ป่าฟัก ๑ ตั้งหัวถนนป่าผ้าเขียว ๑ ตั้งหัวถนนตะเลงแกง ๑
 ตั้งท้ายถนนตะเลงแกง ๑ ตั้งหัวถนนป่าตองตรงจวนคลัง ๑
 ตั้งท้ายถนนป่าตองต่อถ้ำช้างปตไชย ๑ ค่ายถนนบ้านหล่อ
 ตั้งรอบพระราชวังหลวง ๑ ตั้งหัวโรงม้าไชยถูกษ์ปตจัก
 มหิมา ๑ ตั้งมมวัดธรรมฤทธราชตรงกำแพงคั่นท้องสนาม
 หน้าจักรวัด ๑ ตั้งหัวถนนตลาดเจ้าพรหม ๑ ตั้งบ้อมตรงศาลา
 ขารบาญชี ๑ ตั้งที่บ้อมกลางตรงวัดสี่เชิง ๑ ตั้งมมบ้อมจะ
 เลี้ยวมาหน้าวัดระฆัง^(๑๓๕) ๑ ตั้งมมบ้อมจะเข้ามาท้ายสระ ๑
 ตั้งมมบ้อมปากท่อจะเลี้ยวมาถนนปตดินมาหยุดจนพระฉนวน
 ประจำถ้ำ ๑ ตั้งค่ายถนนบ้านหล่อ ล้อมพระราชวังหลวง
 เปดตำบล ตามถนนหลวงสิบหกตำบล เป็นยี่สิบสี่
 ตำบลแล

วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา
ถ่ายจากบึงพระรามข้างตะวันออก

(๑๓๒.) ถนนสายนี้เป็นถนนใหญ่ตรงไปจากหน้าพระราชวังไปหักเลี้ยวทวนกำแพงพระราชวังด้านใต้หนึ่ง แล้วเลี้ยวซ้ายตรงไปทางใต้ถึงประตูไชย ซึ่งอยู่ริมแม่น้ำด้านใต้ เคยแต่รับพระราชศาสน์พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๕ กรุงฝรั่งเศส ก็ปรากฏว่าเป็นที่ชุมพลทัพเรือ ซึ่งแม่ทัพจะยกไปต่อสู้ข้าศึกตามหัวเมือง ไม่ใช่ทัพหลวงที่เสด็จเป็นจอมพล แต่ที่ว่ามีแห่งพยุหยาตราภูเขาลอง นาคหลวงสระสนานข้างม้านั้น เห็นจะมีแต่ภูเขาลองวัดบรมพุทธาราม ซึ่งเป็นวัดของสมเด็จพระเพทราชาทรงสร้างขึ้นในที่พระนิเวศน์เดิมย่านป่าทองใกล้กับประตูไชยเป็นการพิเศษ ส่วนการแห่งพยุหยาตราภูเขาลองหรือสระสนานข้างม้าที่ประจำ คงจะตั้งกระบวนออกจากหน้าพระราชวังที่ถนนหน้าวัดราชข้างวัดธรรมิกราช เสด็จออกจากประตูจักรมहिมาตรงไปตามทางย่านถนนป่ามะพร้าว ถึงวัดพลับพลาไชยเลี้ยวลงข้างใต้หยุดทรงทอดกฐินวัดราชบูรณะแล้วไปวัดมหาธาตุ กลับกระบวนเลี้ยวลงสู่ทิศตะวันตกทางถนนตลาดเจ้าพรหม ตรงมาเข้าประตูพระราชวังหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ ในจดหมายเหตุของทูตลังกาที่ว่าด้วยคอนไปภูเขาลองพยุหยาตรา อธิบายถึงแผนที่ ๆ ไปคอยคูกก็อยู่ในถนนสายที่กล่าวนี้ และในพระนครยังมีถนนริ้วทางอีกหลายสาย ถนนเหล่านั้นพูนดินขึ้นสูงเหมือนทางรถไฟ ตอนที่คอนก็สูงราว ๓ คอก ที่ลุ่มก็สูงถึง ๕ คอกหรือกว่าก็มี กว้างราว ๒ วาข้าง ๓ วาข้างกว่าข้าง กลางปูอิฐตะแคงยังเหลือเห็นได้ ในเวลานี้ก็อีกหลายแห่ง สันนิษฐานว่า ตามถนนในพระนครเวลานั้นใช้แต่พาหนะข้างม้า ไม่มีรถหรือเกวียน จะมีก็แต่รถหลวงสำหรับใช้ในการแห่เท่านั้น

ถนนสายนี้ตามแผนที่เป็นถนนขวางอยู่กึ่งกลางพระนคร แต่เหนือ
 ไปได้ และมีถนนที่แต่บ้านตะวันออกตรงไปทางตะวันตกถึงหลังวังหลัง
 ซึ่งอยู่ในบริเวณโรงพยาบาลเดวี่ เป็นถนนสายที่อยู่ที่กึ่งกลางพระนคร
 เหมือนกัน ตรงที่ถนนสองสายนี้ผ่านกันเป็นทาง ๔ แพร่ง เรียกว่า
 ตะแลงแกง ริมถนนตะแลงแกงด้านเหนือปากตะวันตกมีหอกลอง ซึ่ง
 ผู้ตรวจสอบหนังสือเรื่องที่เคยตรวจค้น ชุทพยโคเนเสาขนาดใหญ่เท่ากับ
 เส้าพระเมรุกลางเมืองแต่ก่อนเหลืออยู่ ๓ ต้น และมีรากกำแพงอิฐรอบ
 ห่างจากหอกลองเข้าไปด้านหลังมีวัดเรียกกันว่าวัดเกศ ต่อจากหลังวัด
 เกศไปเป็นคู มีคลองเล็กแยกจากคลองท่อ ที่วัดสะพานลำเหมา
 ทางตะวันออกถึงคูเรียกว่าคลองนครบาล ข้างปากถนนตะแลงแกง
 ทางใต้บ้านตะวันตกมีศาลพระกาฬหลังคาเป็นชั้นปรางค์ และมีศาลอยู่
 ต่อกันไปเข้าใจว่าจะเป็นศาลพระเสื้อเมือง พระทรงเมือง พระหลักเมือง
 ที่ตรงตะแลงแกงเห็นจะผิดกันว่าเป็นกลางพระนคร ในกฎมนเฑียรบาล
 จึงแบ่งแขวงในกำแพงพระนครไว้ดังนี้ ตั้งแต่หอกลองถึงเจ้าไสยและ
 ตลาดยอกแขวงขุนธรรมาบาล ตั้งแต่หอกลองถึงประตูไชยและเจ้าไสย
 แขวงขุนธรรมาบาล แต่หอกลองถึงขามะพร้าวมาถึงท้ายบางเขินแขวง
 ขุนโลกบาล ตั้งแต่หอกลองลงมาบางเขินถึงจวนวังแขวงขุนธรรมาบาล
 รวมเป็น ๔ แขวง

ท้องที่นอกกรุงก็แบ่งเป็น ๔ แขวง คือ ๔ อำเภอเหมือนกัน พยชื่อ
 ที่มีมาในกฎหมาย คือ แขวงรอบกรุงคงจะปกครองท้องที่บริเวณนอก
 กำแพงพระนครออกไปโดยรอบ แขวงอุไทยปกครองท้องที่ต่อเขตต์

แขวงรอบกรุงออกไปทำนตวันออกจนตกทิศใต้ แขวงนคร ปกครอง
 ต่อจากแขวงรอบกรุงและแขวงอุไทยไปทางทิศเหนือตลอดตวันตกเฉียง
 เหนือ แขวงเสนา ปกครองต่อจากแขวงรอบกรุงและแขวงนครทางบ้าน
 ตวันตกเฉียงเหนือไปต่อแขวงอุไทยทิศใต้ ต่อมาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์
 จะเป็นรัชกาลที่ ๔ หรือต้นรัชกาลที่ ๕ เห็นว่าแขวงอุไทย แขวงนคร
 แขวงเสนา มีท้องที่และผู้คนมากเกินกำลังนายแขวงจะปกครองให้
 เรียบร้อยได้ จึงแบ่งแขวงอุไทย แขวงนคร แขวงเสนา ออกไปอีก
 เป็น อุไทยใหญ่ อุไทยน้อย นครใหญ่ นครน้อย เสนาใหญ่ เสนาน้อย
 รวมเป็น ๗ อำเภอ ครั้นเมื่อรวมหัวเมืองจัดการเป็นมณฑลเทศาภิบาล
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้แบ่งแยกเขตต์ท้องที่อำเภอนครใหญ่ นครน้อย
 ออกเป็นนครกลาง นครใน แยกเขตต์อำเภอเสนาใหญ่ เสนาน้อย
 ตั้งขึ้นเป็นอำเภอเสนากลาง อำเภอเสนาใน รวมเป็น ๑๑ อำเภอ ต่อ
 มาโปรดให้เปลี่ยนชื่ออำเภออุไทยน้อย เป็นอำเภอพระราชวัง และตัด
 เขตต์อำเภออุไทยใหญ่และเขตต์อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี รวมเข้า
 ตั้งเป็นอำเภออุไทยน้อยอีกอำเภอหนึ่ง รวมเป็น ๑๒ อำเภอ และโปรด
 ให้เปลี่ยนชื่ออำเภอนครกลาง เป็นอำเภอนครหลวง ถึง พ.ศ. ๒๔๕๔
 ในรัชกาลที่ ๖ โปรดให้เปลี่ยนชื่ออำเภออุไทยใหญ่คงเป็นอำเภออุไทย
 อำเภออุไทยน้อยเปลี่ยนเป็นอำเภอวังน้อย อำเภอพระราชวังเปลี่ยนเป็น
 อำเภอบางปะอิน อำเภอนครใหญ่เปลี่ยนเป็นอำเภอมหาราช อำเภอนคร
 น้อยเปลี่ยนเป็นอำเภอท่าเรือ อำเภอนครในเปลี่ยนเป็นอำเภอบางปะหัน
 อำเภอเสนาใหญ่เปลี่ยนเป็นอำเภอผักไห่ อำเภอเสนาน้อยเปลี่ยนเป็น

อำเภอราชคราม อำเภอเสนากลางคงเป็นอำเภอเสนา อำเภอเสนาใน
เปลี่ยนเป็นอำเภอบางบาล อำเภอรอบกรุงเป็นอำเภอกรุงเก่า

(๑๓๓.) ค่ายฉนวนบ้านหล่อ หนังสือบางเรื่องเรียกว่าจำหล่อ แต่
ก่อนเคยเห็นมีตามทางเข้าวัดที่อยู่ตามคอน เป็นเครื่องกีดกันขวางทาง
คือ ปักเสาสูงราว ๒ ศอก มีไม้สาทิยหลังขวางถนนเรียกว่าราว เป็น
๒ แนวเยื้องไม่ตรงกัน ปลายต่อปลายเกินกันทั้ง ๒ ข้าง ตามปกติเมื่อ
ผู้ใดเดินไปถึงจำหล่อจำเป็นต้องเดินอ้อมจากปลายราวข้าง ๑ ไปออก
ปลายราวข้าง ๑ ถ้าเป็นโจรมักลักลอบวิ่งหนีมาถึงจำหลอก็จำเป็นต้อง
หยุดชะงักทำให้ช้าลง ครึ่งกรุงศรีอยุธยาตามจำหล่อมักมีกองตระเวน
อยู่ประจำรักษาการ ดังปรากฏในเพลงยาวของนายจ้อย พันขาว กวีแต่
ครึ่งกรุงศรีอยุธยาแต่งไว้ความว่า คืนวันหนึ่งไปหาผู้หญิงที่บ้านแต่เข้า
บ้านผู้หญิงไม่ได้ คอยจนตึกหมดหัวก็เดินกลับมาตามถนน ถึง
จำหล่อเขาปักเพราะเกินยาม ๑ แล้ว จึงต้องขึ้นข้าม มีกลอนในตอน
กลางเพลงยาวว่า คืนนี้ “แต่เดินครวญป่วนใจในใกล้รุ่ง เสียดายมุ้ง
หมายมือทอดถอนอม คิดใคร่คืนหลังขีไผ่ขอม เกล็ดอกมิยอมยก
หน้าก็ทำอาย ยิ่งคิดอันนอกโอ้อาลัยเหลือ คณิ่งเนื้อหอมใจยังไม่หาย
พื้เกินคั้งไปจนถึงจำหล่อราย เราปักตายมิให้เดินด้วยเกินยาม ก็ปัก
ราวก้าวไผ่พอไผ่พัน จึงประคนที่เขาเกศศักระเวนถาม ไม่คอยสนอง
เขามามองตระหนักราม ครั้นเน่นตรเขาก็ข้ามด้วยเคยกลัว”

(๑๓๔.) คำขลบทั้เรียกว่าข่าในพระนครศรีอยุธยา อย่างสำคัญ
ว่าเป็นที่วางร้างเปลี่ยวเช่นย่านทอง แต่ตรงกันข้าม คำขลบทั้เรียกว่าข่า

วัดเจ้าพระยาไทย พระนครศรีอยุธยา

ในพระนครนั้น กลับเป็นตลาดพระสา^นที่ประชุมคน คือ หมายความว่า ย่านใดที่มีสิ่งใดเป็น^{ที่}ขึ้นก็เรียกว่าป่าของสิ่งนั้น ๆ เช่นป่าตะกั่วเป็นตลาดขายลูกแหและเครื่องตะกั่ว ย่านป่ามะพร้าวเป็นตลาดที่ขายมะพร้าว หรืออาจจะมีต้นมะพร้าวอยู่ในแถบนั้นบ้าง ป่าผ้าเหลืองก็คือย่านตลาดขายผ้าไตรจีวร ป่าทองก็เป็นที่มีสวนกล้วยไม้ใบทองขายในย่านนั้นเป็นต้น

(๑๓๕.) คือวัชรโพธิ อยู่ปากตะวันตกคลองท่อ คนละฟากกับบ้านหลังพระราชวัง เดิมเห็นจะเรียกว่าวัชร^มัง จะมาเปลี่ยนชื่อเป็นวัชรโพธิในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อคณะสงฆ์ซึ่งออกไปตั้งศาสนาเกาะลังกากลับเข้ามา น่าจะได้พันธุ์พระศรีมหาโพธิเข้ามาถวาย คงจะได้โปรดให้ปลูกที่วัชร^มัง ทั่วเป็นวัฏโก^๑ล์ที่ประทับ จึงเปลี่ยนชื่อเป็นวัชรโพธิแต่นั้นมา

แลมีตะพานไม้ตะพาน อิตเติร์ ข้ามคลองในกำแพงกรุง
 ตะพานไม้ข้ามคลองหอรตันไชย ๑ ตะพานอิต^(๑๓๖) ข้ามคลอง
 ปตุในไก่อะเลี้ยวมาหอรตันไชย ๑ มาตะพานไม้ซื้อตะพาน
 สี่แสด ๑ มาถึงตะพานใหญ่ซื้อตะพานห้วยจะกา ๑ มา
 ตะพานอิต^(๑๓๗) ตรงปตุในไก่อะซื้อตะพานในไก่อะแล

คลองปตุเข้าเปลือกตรงออกปตุจัน มีตะพานก่อด้วย
 สี่ลาแลงซื้อตะพานช้าง^(๑๓๘) ๑ มาถึงตะพานอิตซื้อตะพานป่า
 ถ่าน^(๑๓๙) ๑ มาถึงตะพานไม้ซื้อตะพานวัดลาด ๑ มาถึง
 ตะพานอิตซื้อตะพานชัน^(๑๔๐) ๑ มาถึงตะพานไม้ซื้อตะพาน
 วัดขุนเมืองใจ ๑ มาถึงตะพานอิตซื้อตะพานตลาดจัน^(๑๔๑) ๑
 มีคลองน้อยลัดแต่คลองในไก่อะออกคลองปตุจัน มีตะพาน
 อิตข้ามคลองน้อยนั้น ซื้อตะพานบ้านดอกไม้เพลิงแล

(๑๓๖.) ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่

(๑๓๗.) ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่

(๑๓๘.) ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่ แต่ลงนั้นว่าเรือเฮลงไป
 กรุงเทพ ฯ คราวสร้างบรมบรรพตวัดสระเกศ ในรัชกาลที่ ๓

(๑๓๙.) เชิงสะพาน ๒ ข้างยังอยู่สูงถึงที่วางรถ อยู่ถนนม้า
 ถ่านระวางหน้าวัดมหาธาตุกับวัดราชบูรณะ

(๑๔๐.) ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่ และในย่านนั้นเป็นเทวสถาน

(๑๔๑.) สะพานนี้ก่อเจาะกลางเป็นช่องโค้ง

เชิงสะพานป่าถ่านในพระนครศรีอยุธยา

คลองปทุมเทศมีเข้ามาจนลำคูปากสมุทร แบ่งน้ำกลาง
เมืองออกริมตะพานนาคบรรจบกับคลองปทุมเทศ มีตะพาน
อิตแต่บ้านเขกใหญ่ข้ามมาถนนบ้านแหชื่อตะพานวานร^(๑๔๒) ๑
มีคลองน้อยลัดมาจากคลองใหญ่ปัดจีน มาหลูออกคลอง
ปทุมเทศ มีตะพานอิตเค็ดแต่ถนนบ้านเขกข้ามศาลาอาไศรย
มาป่า ๑ มีตะพานอิตเค็ดมาถนนหน้าวัดอำแม่ มาออก
ถนนหลวงตรงมาวัดฉัตรทันแล

คลองปทุมไชย^(๑๔๓) ตรงเข้ามาถนนตะเลงแกงมมวัดป่า
ในมีตะพานไม้ริมพระคลังสินค้าข้ามเข้าไปวัดบรมจักรวรรดิ ๑
มีตะพานอิตหน้าวัดบรมพุทธาราม^(๑๔๔) ข้ามมาป่าดินสอถนน
วัดพระงาม ๑ มีตะพานไม้ข้ามถนนบ้านช่างเงินข้ามเข้าไป
วัดป่าใน ๑ ลำคลองปทุมไชยเลี้ยวตะวันออกมีตะพานไม้
ตรงถนนป่าผ่าเขียวข้ามไปบ้านพรหมณีนหน้าวัดป่าใน ๑ มี
ตะพานไม้ตรงหัวถนนป่าฟูก ข้ามไปถนนหน้าวัดศักขี
ตะพานนาค ๑ ลำคลองปทุมไชยมีคลองน้อยเลี้ยวตะวันตกไป
ออกคลองฉะไกรใหญ่ ๑ มีตะพานไม้ข้ามเข้ามาถนนป่า
ทอง ๑ มีตะพานไม้ตรงฉะไกรน้อยข้ามมาถนนวัดป่าม่อแล

(๑๔๒.) เป็นสะพานก่ออิฐและเป็นช่องโค้ง

(๑๔๓.) ที่ว่าประตูไชยเป็นคลองนั้น ในหนังสือเรื่องนั้นเอง
ก็เดียวกัน ตอนที่พรรณนาค้วยถนนก็มีคำว่า เป็นถนนหลวง
สำหรับแห่งฐานพิภพหยาดราและนาคหลวงสรรสนานช้างม้า ก็ถ้าประตู

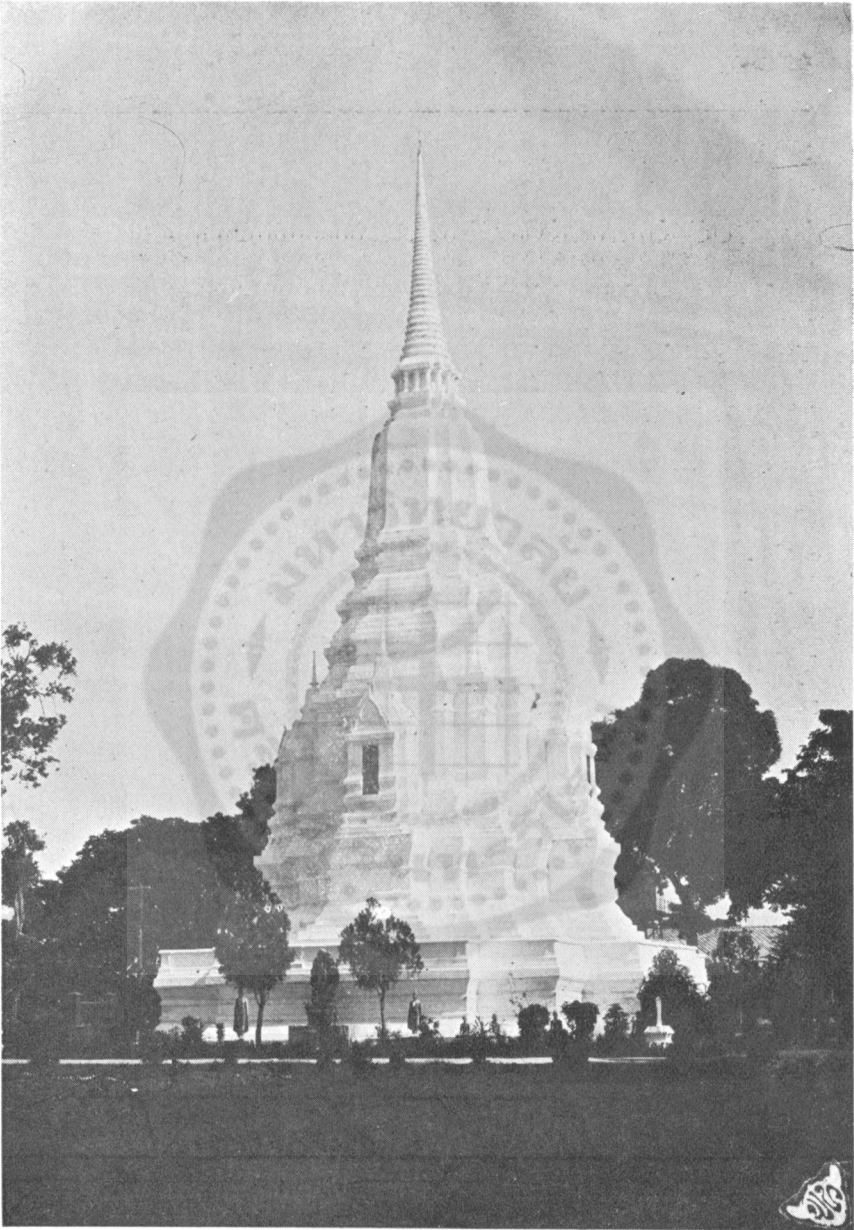
ไชยเป็นประตูน้ำแล้ว ถนนประตูไชยก็ต้องเป็นคลอง มีเขื่อนกระบวน
 แห่งพยุหยาตราทางฉนวนไปลอยคอในน้ำหรือ ในเรื่องประตูไชยนี้ท่านผู้
 เรียบเรียงเดิมเห็นจะลงไปเอาแผนที่ประตูฉะไกรน้อยมาเป็นประตูไชย
 จึงมีไต่กล่าวถึงประตูน้ำฉะไกรน้อยเลย ทั้งจะเห็นได้ต่อไปก็อธิบายถึง
 ประตูฉะไกรใหญ่ที่เกี่ยว ข้อที่จะชี้ให้เห็นว่า ประตูไชยมิใช่ประตูน้ำ
 นั้นมีในพงศาวดารแผ่นดินสมเด็จพระเชษฐาธิราช เมื่อสมเด็จพระเจ้า
 ปราสาททองครั้งยังเป็นเจ้าพระยาตากลาโหมยกเข้ามาจับพระเจ้าแผ่นดิน
 มีเรือ ๑๐๐ ลำเศษ พล ๓,๐๐๐ ล่องลงมาจากวัดกุฎีขึ้นที่ประตูไชย
 เจ้าพระยาตากลาโหมขึ้นม้านำพลไปถึงศาลพระกาฬหยุดลงจากม้า ตั้ง
 สัตยาธิษฐานแล้วสุมพลอยู่ จน ๘ ทุ้มไต่เวลาจึงยกเข้าฟันประตูพระ
 ราชวัง และยังมีพระยานประจบอีกแห่งหนึ่ง ไต่พบในเพลงยาวของ
 หม่อมพิมเสน ข้าราชการครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นกวี แต่จะเป็น
 มหาคนเล็กหลวงหรืออะไรหาทราบไม่ ไต่แต่งเพลงยาวนิราสว่าก้วย
 ไปราชการ จะเป็นกองทัพหรือกองข้าหลวงไปทำอะไรทางจังหวัด
 เพ็ชรบุรี แต่สังเกตดูในท้องเรื่องมีเรือและผู้คนไปมากเป็นกองใหญ่
 เรือที่จะไปนั้นตั้งกระบวนอยู่ที่ประตูไชย ก่อนที่หม่อมพิมเสนจะไป
 ราชการนั้น ไต่ติคพันอยู่กับผู้หญิงคนหนึ่ง และได้พบพูดจาสังเีย
 กันที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ว่า ขอให้ผู้หญิงตามไปส่งในวันยกกองออก
 จากกรุง แต่ผู้หญิงคนนั้นหาไปส่งไม่ มีกลอนเพลงยาวตอนนั้นว่า
 ดังนี้ “จนญาติสาตพาก็เปลี่ยนผลัด จะเจียนจิตสิ่งไรให้ไหลหลง
 ถึงเวลาที่ระยาตราตรง ค่ำรงใจมาในความกรอม เกินทางอย่างจะ

ถอยย้อนรอยหุ่ต สุกใจท่วยใจจะไกลถนอม ถึงประตูไชยอื่น
 ธารมณักรอม ออมเทวศประเวศลงนาวา ตระหนักจิตตามนาม
 เรือรบ แลไหนไม่พบพัคตรเชษฐา จึงให้ล่องแลตามท้องชลามา เห็น
 เรือราพายรายมาหลายลำ” ขันก็แสดงให้เห็นว่า ประตูไชยไม่
 ไซ้เป็นประตูคลองน้ำ แต่ก็เป็นธรรมชาติที่จะต้องพลั้งพลาดบ้าง แต่
 เท่าที่ท่านได้เรียบเรียงไว้อย่างละเอียดละออเป็นหลักฐานได้เท่านี้ ก็นับ
 ว่าเป็นบุญคุณแก่ผู้ศึกษาโบราณคดีชั้นหลังเป็นนักหนา

(๑๔๔.) วัดบรมพุทธาราม สมเด็จพระเพทราชาทรงสร้างขึ้น
 ที่พระนิเวศน์เดิมย่านป่าตองภายในกำแพงกรุง อยู่ระหว่างประตูไชย
 กับคลองระโกมน้อย พระอุโบสถมุงกระเบื้องเคลือบ จึงเรียกกันว่า
 วัดกระเบื้องเคลือบ

คลองปทุมปากท่อตรงมาออกปทุมไกรใหญ่ มีสะพาน
ไม้ชื่อสะพานขุนโลก ๑ มีสะพานไม้ตรงถนนวัดขวิดข้าม
ไปวัดกุฎีฉลัก ๑ มีสะพานอิดตรงถนนตะแลงแกงข้ามไป
ถนนลาวชื่อสะพานลำเหย^(๑๔๕) ๑ มีสะพานอิดตรงปทุมหา
โกคราช ข้ามไปถนนหน้าโรงไม้ชื่อสะพานสายโซ่^(๑๔๖) ๑
ลำปากท่อมี่คลองน้อยเลี้ยวเข้ามาสระแก้ว พระคลังใน มี
สะพานไม้ตรงถนนหน้าวัดระฆังข้ามเข้าสวนอะหุ่น ๑ มี
สะพานอิดตรงถนนหลังวัดระฆังข้าม เข้ามาท้ายสระ ชื่อ
สะพานสวนอะหุ่น ๑ ถ้าคลองปากท่อมี่คลองน้อยเลี้ยว
ไปวันตก ออกปทุมใหญ่ฉางมหาไชยริมวัดสวนหลวงวัด
ศกสวรรค์ มีสะพานอิดเค็ดตามริมคลองทางหัวฝៃชื่อสะพาน
แก้ว แลในกรุงเทพมหานคร มีสะพานหลวงใหญ่น้อย
สะพานอิด สิบห้าสะพาน สะพานไม้ สิบสี่ เป็นญี่สิบเก้า
สะพานแล

(๑๔๕.) สะพานลำเหย เป็นสะพานข้ามคลองท่อตอนใน ซึ่ง
มีถนนมาจากวังหลังตรงไปตกกำแพงกรุงเก่าตะวันออก ตรงวัดพิไชย
ข้าม กรมทหารได้ทำถนนจากหลังโรงทหารไปตามแนวเดิมถนนลาว
ถนนตะแลงแกง และสร้างเข้าขึ้นที่ระวางวัดกิตติทัณฑ์กับเทวสถานให้
ชื่อถนนแผลงศร ทำสะพานขึ้นใหม่ตรงสะพานลำเหยให้ ชื่อว่าสะพาน
ลักษณะสุทร สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ ภายหลังสมเด็จพระเชษฐา

พระเจดีย์วัดสวนหลวงสภธรรม
ในรัชกาลที่ ๖ โปรดให้เรียกว่า พระเจดีย์ศรีสุริโยทัย
อยู่ในบริเวณโรงพยาบาล พระนครศรีอยุธยา

ธีราชเจ้าฟ้าอภัยวงศ์ เกชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา เมื่อเสด็จไป
ทรงบัญชาการกองพลทหารบกที่ ๓ ไปรบให้ทหารทำถนนต่อถนน
แฉลงศร จากหลังเข้าตรงไปตามถนนป่าไทร บรรจบถนนรอบกรุง
ก้านกระวันออก ประทานชื่อไว้ว่าถนนเกชาวุธ

(๑๔๖.) สะพานสายโซ่ เป็นสะพานข้ามคลองท่อจากฟาก
ตะวันตก มาเข้าประชุมหาโกศราช หน้าพระที่นั่งทรงขึ้น

แลในกำแพงกรุงเทพมหานคร มีตำบลย่านร้านตลาด
 ขายของสรรพของเป็นร้านชำ ตลาดขายของสดข้าวเย็น
 ตลาด ปตฺติณหน้าพระราชวังหลวง ขายของสด ข้าวเย็น ๑
 ตลาด ถ้ำขันธ์ ขาย หมาก พลุ ทราย เมียง ห่อ สำหรับ บวดนา
 วัจตรา ร้านชำ หุงเข้าแกงขายคนราชการ และขายของสด
 ข้าวเย็นในย่านตลาดหน้าวัจตรา ๑ ตลาด ป่าตะกั่วมีร้านชำ
 ขายลูกแหแลเครื่องตะกั่ว ฟ้ายแลด้ายขาวด้ายแดง ขาย
 ของสดข้าวเย็นในย่านป่าตะกั่วตลาด ๑ ย่านป่ามะพร้าวขาย
 มะพร้าวห้าวปอก มะพร้าวอ่อน มะพร้าวเผา ๑ ย่านป่าผ้า
 เหลืองขายผ้าไตรแลจีวร ๑ ย่านป่าโทนขายเรไรปี่แก้ว หีบไม้
 อุโลกใส่ผ้าช้างม้าศาลพระภูมิ ๑ ย่านป่าขนมขายขนมชะมด
 กงเกวียนภิมถั่วสำปนี้ ๑ ย่านป่าเตียบขายตะลุ่ม ภาณก้ามะลอ
 ภาณเลวตะลุ่มเขียนหมาก ๑ ย่านป่าถ่านขายสรรพผลไม้ซ่ม
 กล้วยแลขายของสดข้าวเย็น ๑ ตลาดหน้าพระมหาธาตุขาย
 เสื้อตนาวเสื้อแขก เครื่องอัฐบริขานผ้าบาตรเชิงบาตรตราดตา
 ละบัด ๑ ย่านขันเงินขายขันจอกผอบตลับเงินแลแถม
 ยาตำ สายส้องกำไร ปั้นปักจุกพริกเทศกัปปึง ๑ ย่านป่า
 ทองขายทองคำเปลว ทองนาเงินมีตลาดขายของสดข้าว
 เย็น ๑ ย่านป่าขายสรรพเครื่องเทศเครื่องไทยครบสรรพ
 คุณยาทุกสิ่ง ๑ เชิงสะพานชีกุนตวันตกแขกขายกำไลมือ
 กำไลเท้า ปั้นปักผม แหวนหุ้มะเกล้าแหวนลูกแก้ว กระดิ่ง

วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา

กองเชิงลั่นเครื่องทองเหลืองตะกั่ว ๑ บ้านป่าชมพูขายผ้า
 ชมภูคาตราคดคดหนังไก่ ผ้าชมพูเลวผ้ากิมเลว ๑ ย่านป่าไหม
 ป่าเหล็กฟากถนนซีกหนึ่ง ขายไหมครุยไหมพั่น ไหมเบญ
 พรรณ ฟากถนนซีกหนึ่งขายมีดพร้าขวานจอบเสียมตะปูปลิง
 บิหล้า มีตลาดขายของสดข้าวเย็น ซ้อตลาดสะพานหน้าคู
 อยู่ในย่านป่าเหล็กป่าไหมย่านเดียวกัน ๑ ย่านป่าฟูกขายเต้
 ฟูกเลหมอนเมาะ ๑ ย่านป่าทุ่งหมากก็ว่าป่าผ้าเขียวก็ว่า
 ขายเชื้อเขียวเชื้อขาวเชื้อจิบเอวเชื้อฉีกอกเชื้อกรวมหัว กัง
 เกงเขียว กังเกงขาว ล่วมสั๊กลาด ล่วมเลว ทุ่งหมาก
 สั๊กลาดปักทอง ประดับกระจากทุ่งหมากเลว ทุ่งยาสูบประ
 บั๊กทองประดับกระจาก ทุ่งยาสูบ ผ้าลายต่างกันสำหรับทั้ง
 ทาน ชรองพลูสั๊กลาดปักทองประดับกระจาก ชรองพลูเลว
 สั๊กลาดเขียวแดง แล้วรับผ้าแจกจามวัดแก้วฟ้า วัดลอด
 ช้องมาใส่ร้านขาย ๑ ย่านตะเลงแกงขายของสดข้าวเย็น
 เรียกว่าตลาดหน้าคู ๑ ย่านหน้าพระกาลมีร้านชำขายหัว
 ในโคลงโน้นผ้าย ๑ ย่านบ้านช่างทำเงิน แล้วไปย่านป่า
 ผ้าเหลืองปามะพร้าวหน้าวัดป่ากาย แล้วไปย่านหน้าจวนคลัง
 ทำหีบผ้าขาย ย่านป่าตองขายผ้าขายรัก มีตลาดขายของ
 สดข้าวเย็นหน้าพระคลังสินค้ายู่ในย่านป่าตอง ๑ ย่าน
 ป่าดินสอริมวัดพระงามขายดินสอขาวดินสอดำ ๑ ย่านบ้าน

แห ขายแหแลเป่ลป่านด้ายตะกอแลลวด มีตลาดขาย
 ของควาพลาสติกข้าวเอน อยู่ในบ้านแขกใหญ่ชื่อตลาดจีน ๑
 ย่านพราหมณ์หน้าวัดข้างขายกะบุงตะกร้ากะโล่ครุเชือกเสื่อ
 ลวด มีสรรพเครื่องใช้ครบ ๑ ย่านซี่ยกุนขายดอกไม้เพลิง
 สุธาแซ่สุราเข้ม ที่ศาลามีตลาดขายของสดข้าวเอน ชื่อ
 ตลาดเสาชิงช้าซีกุน ๑ ย่านวัดกระซี้ข้างทำพระพุทธรูปด้วย
 ทองคำมากเงินสำฤท ๑ ย่านขนมจีนทำขนมเปียกใหญ่น้อย
 ขาย ๑ ย่านบ้านวัดน้อยประตูจีนขายโปรดทองเหลืองเคลือบ ๑
 ย่านในไก่เซ่งตพานประตูจีนไปเซ่งตพานประตูในไก่ เป็นย่าน
 จีนอยู่ตึกทั้งสองฟากถนนหลวง นี่ร้านขายของสรรพ
 เครื่องสำเภา ไหมแพรทองขาวทองเหลืองถ้วยโลหะเครื่อง
 สำเภาครบ มีตลาดขายสุกรปลาของสดข้าวเอนอยู่ในย่าน
 ในไก่ ๑ ย่านสามม้าแต่เซ่งตพานในไก่ตัวนี้ออกไปถึงหัว
 สารคามุมกรุงเทพมหานคร จีนทำเครื่องจันอับแลขนม
 ทำโต๊ะเตี้ยแลถั่งน้อยใหญ่แลทำสรรพเครื่องเหล็ก แลมี
 ตลาดขายของสดข้าวเอน แต่หัวโรงเหล็กไปจนประตูช่องกุด
 ถ้าเรือจ้างวัดพะเนางเซ่งอยู่ในย่านสามม้าตลาด ๑ ย่าน
 ป่าทุ่งวัดกระบือวัดวัว แต่ก่อนมีตลาดมอญพะม่ามาเปิดไก่
 ขาย ครั้นสมเด็จพระมหากระษัตร์ (เห็นจะเป็นพระเจ้าอยู่หัว
 บรมโกศ) เสด็จขึ้นปราบฎาภิเศก ทรงพระกรุณาแก้สัตรี

โปรดให้เลิกตลาดซึ่งฆ่าเป็ดไก่เสีย ๑ ย่านประตูเจ้าจันทร์ มี
ตลาดขายของสดข้าวเย็น ๑ ย่านหอรัตนไชยมีตลาดขาย
ของสดข้าวเย็น ๑ ย่านโรงเตี๋ยหอรัตนไชย ทำเครื่อง
เตี๋ยนอนเก้าอี้หนังถักว้ายขายย่าน ๑ ย่านวัดฝางวังจันทร์
ทำหัวโนโคลงโนหีบฝ้ายขาย มีตลาดขายของสดข้าวเย็นอยู่
ในย่านวัดฝาง ๑ ย่านประตูดินวังจันทร์มีตลาดขายของสด
ข้าวเย็น ๑ ย่านประตูช้างวังจันทร์มีตลาดขายของสดข้าว
เย็น ๑ ย่านถนนวัดชรองมีตลาดขายของสดข้าวเย็น ๑
ย่านถ้ำทรายมีร้านชำขายผ้าสองบักเชิงปม แลผ้าปุมผ้าไหม
ผ้าจวนต่าง ๆ มีตลาดขายของสดข้าวเย็น ๑ ย่านเชิงสะพาน
ช้างตัวนอก มีตลาดขายของสดข้าวเย็นหน้าวัดกล้อง
ตลาด ๑ มีตลาดขายปลาเลขของสดที่เชิงสะพานช้าง ๑ มา
ย่านหลังวัดนกกหน้าวัดโพธิ์ มีร้านชำไทยมอญขายขันถาด
พาน้อยใหญ่ สรรพเครื่องทองเหลืองครบ แลมีตลาด
ขายของสดข้าวเย็นอยู่ในย่านหน้าวัดนกก ๑ ที่ศาลาห้าห้อง
หน้าวัดพระมหาธาตุ มีแม่ค้านั่งคอยซื้อ มีตพร้าขวานขวัด
เหล็กเล็กน้อยขายตลาด ๑ ย่านหน้าสาธารณะกอนโนนนอก
มีตลาดขายของสดข้าวเย็นชื่อตลาดเจ้าพรหม ๑ ย่านป่าสมุด
แต่หน้าวัดพระราม มาจนศาลเจ้าหลักเมืองมาหน้าวัดหลาว
(วัดลาว) วัดป่าฝ้ายมีร้านชำขายสมุดกะดาด ๑ มีตลาดขาย

ของสดข้าวเบนริมคลองหลังวัดระฆังตลาด ๑ ย่านเชิง
 ตพานลำเหยตะวันออกมีตลาดขายของสดข้าวเบน ๑ ฟาก
 คลองปากท่อตะวันตก หน้าวัดพระโศภ (วัดวรโพธิ) ริม
 กำแพงโรงไม้ (โรงไหม) มาจนบ้านชาวแตร์ มีตลาดขาย
 ของสดข้าวเบน ชื่อตลาดยอด ๑ ย่านปทุมธานีมีตลาด
 ขายของสดข้าวเบน ๑ ถัดย่านตลาดยอดไปนั้น มีตลาด
 ขายของสดข้าวเบน ชื่อตลาดหัวเลี้ยว ๑ หน้าประตูสักคบ
 มีตลาดขายกึ่งปลาสดชื่อตลาดสักคบ ๑ ริมคลองฟากหนึ่ง
 มีตลาดขายของสดข้าวเบนชื่อตลาดเลม ๑ หน้าวัดสิงห์
 มีตลาดขายของสดข้าวเบนชื่อตลาดวัดสิงห์ ๑ หน้าวัดเกษ
 ข้างนางมหาไชย^(๑๔๗) มีตลาดขายของสดข้าวเบนชื่อตลาดหัว
 นาง ๑ ย่านถนนลาวขายสรรพดอกไม้สด ๑ ย่านป่าเหล็ก
 วัดป่าฝ้ายขายสรรพเครื่องเหล็กมีดพร้า มีตลาดขายของสด
 ข้าวเบน ๑ ย่านวังไชยชื่อทองแดงไปทำทองเหลืองบุขัน
 ใหญ่ซื้อขาย มีตลาดขายของสดข้าวเบน ชื่อตลาด
 วังไชย ๑ ย่านฉะไกรใหญ่ชื่อไม้ไผ่มาทำฝาเรือนหอขาย
 นึ่งร้านขายผ้าสุริตผ้าขาว มีตลาดขายของสดข้าวเบนตลาด๑

(๑๔๗.) นางมหาไชยอยู่ในคลองระวาง วัดสวนหลวงกับวัด
 สยสวรค์ เดิมนั้นอยู่ในบริเวณโรงทหาร คลองนั้นถมเป็นคันเดียวกัน
 หมดแล้ว

ย่านป่าพัตขายพัตกระโหนดคั่นกลมคั่นแบนใหญ่่น้อย มี
ตลาดขายของสดข้าวเอนอยู่ในย่านป่าพัตตลาด ๑ มีตลาด
ขายของสดข้าวเอนที่เชิงสะพานขุนโลกหน้าวัดแก้วตลาด ๑
มีตลาดที่หัวไผ่ ตพานแก้วขายของสดข้าวเอนตลาด ๑ แล
ในกำแพงตั้งแต่ตลาดร้านแผง ^(๑๔๘) ขายปลาสดผักสดสรรพ
ของข้าวเย็นสี่สิบตำบลดแล

ริมแม่น้ำทั้งสองฟากรอบกรุงเทพมหานคร ข้าทูลลอง
รู้ดีพระบาททำของขายต่างต่างกันเป็นย่านเป็นตำบลด ย่าน
สัมพะณีดีศักดิ์น้ำมันงาน้ำมันลูกกะเบาน้ำมันสำโรงขาย พวก
หนึ่งทำฝารื้อนฝารื้อด้วยไม้ไผ่กรูแผงดำขาย พวกหนึ่งทำ
มีดพร้าหล่อครกเหล็กขาย ทั้งสามจำพวกนี้อยู่ในย่านสัม
พะณี บ้านม่อปั้นม่อเข้ม่อแกงขาย บ้านกระเบื้องทำ
กระเบื้องผู้เม้ยกระเบื้องเกล็ดเต้าขาย บ้านศาลาปูนเผา
ปูนขาย บ้านเขาหลวงจีนตั้งโรงต้มสุราขาย บ้านห้าตำบล
อยู่ในแคว้นเกาะทุ่งวัน ^(๑๔๙) บ้านเกาะขาดหล่อผอบ
เต้าปูนทองเหลืองขาย บ้านวัดครุฑปั้นนางเล้งขาย บ้าน
ริมวัดธรณีเลื่อยกระดานไม้จ้าวไม้อุโลกขาย บ้านวัดพร้าว
พราหมณ์ไททำเบ้งหอมน้ำมันหอมธูปกระแจะ กระดาดขาย
บ้านถ้ำโขลงทำเหล็กตปดปลิงใหญ่่น้อยขาย บ้านคนที่
ปั้นกะโหนดคั่นข้างม้าตุ๊กตาน้อยใหญ่ขาย บ้านโรงหม้อ

ชอกกล้วยตีบมาบ่มขาย แลบ้านเจดตำบลิ่นอยู่ในเกาะ
 ท่งแก้ว^(๑๕๐) แลบ้านนาเล้ง^(๑๕๑) หอแปลพระราชสารทำ
 กระดาขาย บ้านคลองฉนุ(เวก) พระเนียด^(๑๕๒) ตั้งโรงขาย
 ไม้ไผ่ขายเสาน้อยใหญ่ บ้านรามเทวะ บุนาตรเหล็กขาย
 บ้านวัดพิไชยต่อหุ้่นตะลุ่ม แลภานสองชั้นขาย บ้านนาง^(๑๕๓)
 เอียนริมกำแพงกรุงเทพมหานครเลี้ยวไม้สักทำฝาเรือนปรุง
 เรือนขาย บ้านวัดน้ำวนจีนตั้งโรงทำขวานหัวเหล็กแลขวาน
 ปลูขาย

(๑๔๘.) ตลาดที่กล่าวมาในตอนนี้เป็นตลาดในพระนคร บาง
 ตลาดก็ตั้งใกล้กัน บางตลาดก็ห่างกัน ครั้นจะอธิบายก็พันเผื่อเข้าใจ
 ใจยาก จึงได้จัดคำยลตลาดเท่าที่รู้ไว้ในแผนที่

(๑๔๙.) เกาะท่งขวัญ เห็นจะหมายเอาท่งหลังบ้านคลอง
 สรวัดฝั่งตะวันตก แต่เดิมนั้นไม่มีใครเรียกกัน

(๑๕๐.) เกาะท่งแก้ว คือท่งหลังบ้านคลองสรวัดฝั่งตะวันออก

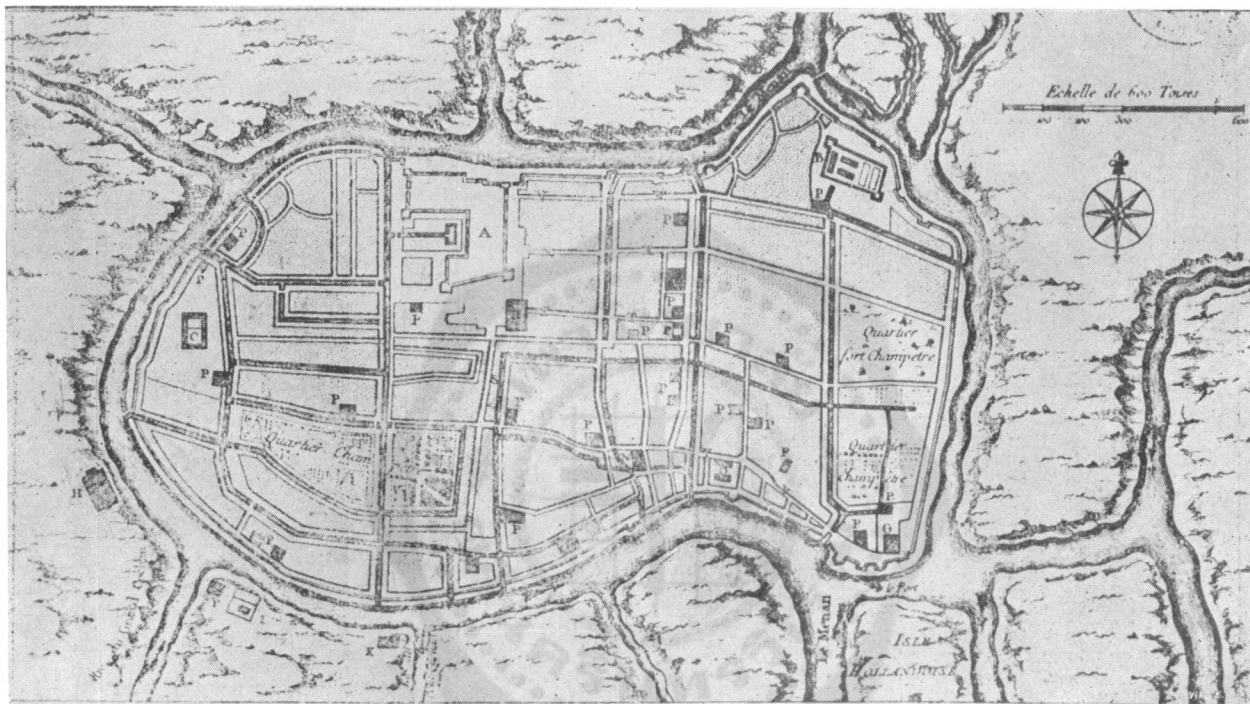
(๑๕๑.) บ้านนาเล้ง หอแปลพระราชศาสน์^{๑๕} ยังเป็นที่สงสัย
 จะว่าบ้านนาเล้ง เดิมนั้นก็อยู่ถึงอำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี ใน
 เวลานั้นเข้าใจว่ายังเป็นป่า หรือจะเป็นบ้านเกาะเล้งได้อำเภอข้างปะหัน
 แต่ชื่อนั้นไม่พบในหนังสือเก่าแห่งใด พบแต่ชื่อบ้านวัดนางเล้ง ซึ่งมี
 มาในพงศาวดารในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ครั้นรัช
 ราชทูตพะม่า ว่าไปรบให้ปลุกโรงรบแขกเมืองฉนวนนั้น วัดนั้นอยู่ใน

แม่น้ำอัมฤตุม แลวกเกี่ยวข้องกับวิทยาศาสตร์ แต่ที่เอาหอแปลพระราช
ศาสน์เข้าควบคุมไว้ด้วยนั้น หอแปลพระราชศาสน์ก็อยู่ในพระราชวัง
บางที่จะหมายความว่า พวกหมู่เลขเฝ้าหอแปลพระราชศาสน์ เป็นคน
ทั้งบ้านเรือนอยู่ในตำบลนั้น และพวกเลขเฝ้าหอแปลพระราชศาสน์
เป็นผู้ทำกระตาศขายคอกกระมัง

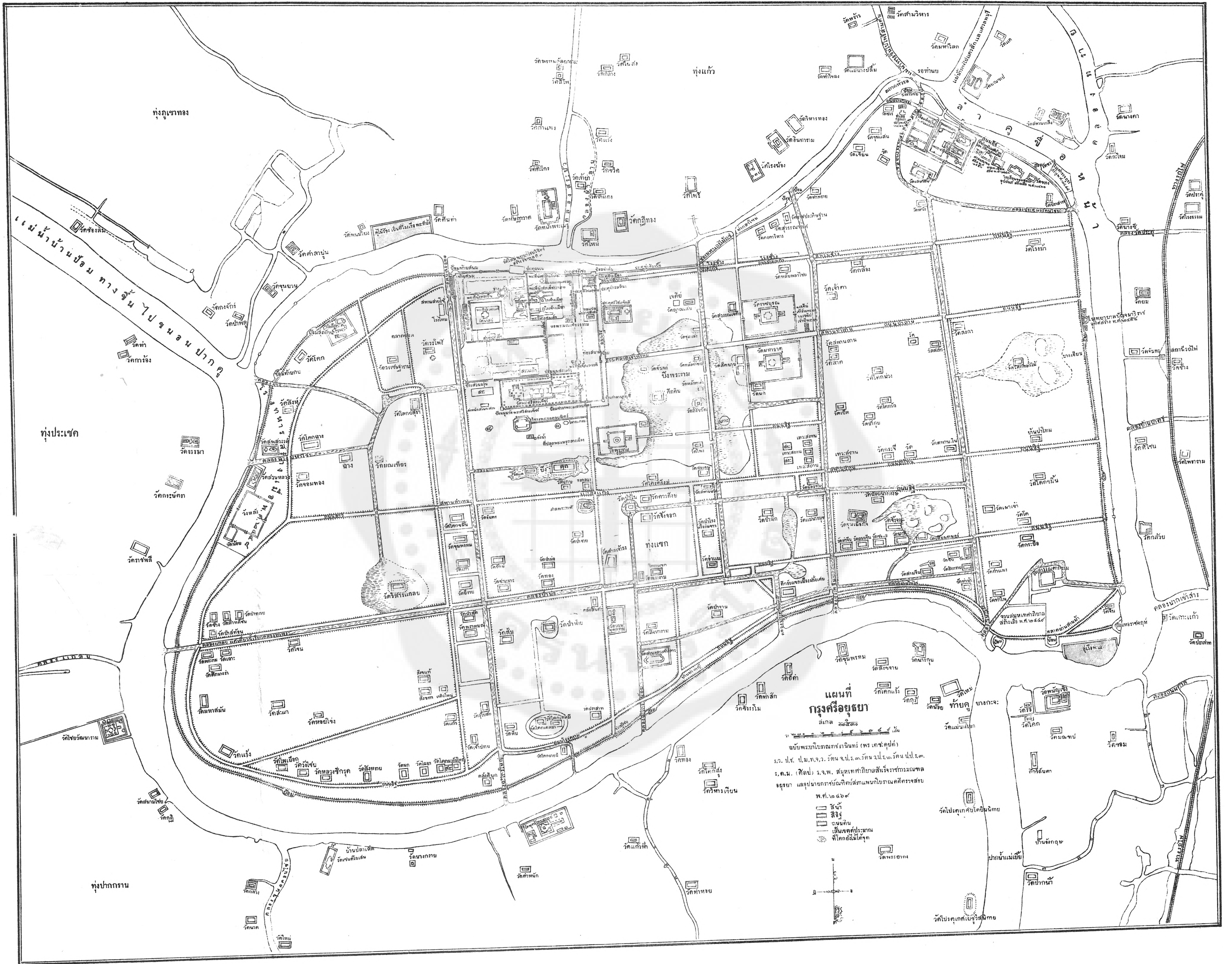
(๑๕๒.) บ้านฉนุ (เวก) พระเนียบ จะเป็นคลองระวางวัด
พระเจดีย์แดงกับพระเนียบหรือจะเป็นคลองหน้าพระเนียบอย่างไรไม่ทราบ
มีแต่บ้านฉนุอยู่ในคลองบ้านข้าวเม่าคนละทาง

(๑๕๓.) บ้านบางเขินมีชื่อมาในพงศาวดารและกฎหมายเทียวบาล
อยู่ริมกำแพงพระนครด้านตะวันออก ตรงสถานีอยุธยาข้าม

ในคำให้การชาวกรุงเก่า ไม่ได้กล่าวถึงด้านขนอนตลาดพระลาน
ถนนคลองสะพานและค่ายขนอนบ้านหล่อเลย.

แผนที่พระนครศรีอยุธยา
 ช่างฝรั่งเศสทำไว้แต่โบราณ
 อักษร A พระราชวัง
 อักษร B วังจันทร์เกษม
 อักษร C วังหลัง

แผนที่กรุงศรีอยุธยา

เมืองหลวง

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

วัดพระบรมธาตุราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

วัดพระบรมธาตุราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

วัดพระบรมธาตุราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

วัดพระบรมธาตุราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

วัดพระบรมธาตุราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

วัดพระบรมธาตุราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

ดำรบัญค่นเร่อง

สารบัญค้นเรื่อง

ก

กบเจ้า	คำบลด	๗๕
กระชี่	วัด	๑๘๔
กระต่าย	๑๘๗, ๑๘๘	
กระป๋อง	วัด	๑๘๔
กระเบื้อง	๑๘๗	
กล้วย	วัด	๒๗
กลอง	หอ	๙๘
กลาโหม	ท่า	๘๕, ๑๒๕, ๑๖๕
กลาโหมสุริยวงศ์	เจ้าพระยา	๔๒
กองตระเวน	ศาลา	๑๖๕
กรุงเก่า	มณฑล	๓๐
กรุงธนบุรี	พระเจ้า	๒๘, ๑๐๗,
กระจะ	บาง	๙๓, ๑๑๙, ๑๒๐, ๑๖๗
กะโโดน	๑๘๗	
กางเกง	๑๘๓	
การ้อง	วัด	๒๖
กาฬมฤตยูราช	ขุน	๙๖

๑ ๕ ๒

กำแพง	๑๑๖	
กำแพงเพชร	พระยา	๒๗
กำแพงเมือง	๓๓	
กำแพงวัง	๖๕	
กำแพงชล	พาน	๑๘๒
กุฎาคาร	วัด	๓๒, ๙๑
กุฎทอง	วัด	๙๓, ๑๖๙
กุฎฉลัก	วัด	๑๘๐
เกล็ดที่เท่า	กระเบื้อง	๑๘๗
เกษ	วัด	๗๑, ๑๘๖
เกา	กรุง	ต้นเหตุที่จะหมกกำลัง ๒๕
เกาะแก้ว	วัด	๓๘, ๑๑๙, ๑๖๓
เกาะทุ่งแก้ว	๑๘๘	
เกาะทุ่งขวัญ	แขวง	๑๘๗
เกาะมหาพราหมณ์	บ้าน	๑๖๑
เกาะลอบ	พลับพลา	๑๕๒, ๑๖๓
เกลย	พระวิหาร	๗๑, ๑๓๒
แก้ว	บาง	๙๕, ๑๖๑, เกาะ ๑๖๓,
	สะพาน	๑๘๐, ๑๘๗, ทุ่ง ๑๘๘
แก้วฟ้า	วัด	๑๘๓
โกษา	หลวง	๒๖

๒

ขนมบ้า	๑๘๒
ขนมอิน	๑๖๑
ขนมอินหลวง	๑๐๑
ขวค	บาง ๘๓
ขวัญ	เจ้าพระ ๒๕
ขวาง	วัด ๑๒๐
ขวิค	วัด ๑๘๐
ขันเงิน	ป่า ๑๗๐, ย่าน ๑๘๒
ข้าวเปลือก	ประตู ๓๖, ๓๘, ๑๒๖, ๑๑๗, ๑๒๓, ๑๗๖
ข้าวเฒ่า	บ้าน ๒๗, ๑๐๑, ๑๖๑, ๑๘๘
ข้าวเฒ่าหินตรา	บ้าน ๘๗
ข้าวสาร	ป่า ๑๖๓
ข้อหน้า	คู ๓๒
เขมา	วัด ๗๒
เขาคิน	วัด ๘๓
เขาส้ม	ประตู ๑๒๐, ๑๒๑
ขนยวน	วัด ๘๓, ๑๖๔, ๑๖๘
ขนพรวน	วัด ๑๖๓
	๒๕

๑๕๔

ขุนเมืองใจ

วัด ๑๗๖

ขุนละครชัย

คลอง ๑๖๓, ๑๖๘

ขุนโลก

สะพาน ๑๘๐

ขุนแสน

๓๕

ค

คชสาร

ตึก ๑๖๒

คนที

บ้าน ๑๘๗

ครุฑ

วัด ๑๖๘, ๑๘๗

ครุฑพาห

เรือ ๗๓, พระราชลัญจกร
๑๕๖

คลอง

๔๔

คลองเกลบ

ประตู ๑๒๒

คลองข้าวเปลือก

ประตู ๑๒๖

คลองแคลง

ประตู ๑๒๓

คลองฉางมหาชัย

ประตู ๑๒๒

คลองฝาง

ประตู ๑๒๒, ๑๒๔

คลองสายมหาชัย

ประตู ๑๒๔

คลองใหญ่

ประตู ๑๒๑

คอย

ท่า ๘๔

คัน	ท่า ๖๘, ๘๔
ค่ายฉนขยันหล่อ	๑๗๐
ค่ายวี	วิก ๑๖๘
คจาม	คลอง ๑๒๐, ๑๖๗
คหามพชล	ประตู ๖๐
เคมเฟอร์	หมอ ซอลันดา ๑๒๗
แคลง	วิก ๑๖๘
โคก	วิก ๑๒๔
โคระล่าน	คิก ๑๖๒

จ

จตุรมุข	พระที่นั่ง ๗๘, ๖๑, ปราสาท ๑๔๘
	พลับพลา ๑๕๖, ๑๕๘
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	สมเด็จพระ ๑๔๘
จอมสุรางค์อุปถัมภ์	โรงเรียน ๑๒๐
จักรพรรดิ	พระที่นั่ง ๕๔, สมเด็จพระ ๒๐
จักรมหา	ประตู ๖๘
จักรวรรดิ	พระที่นั่ง ๕๓, ๕๗, ๖๕, ๑๐๘, ๑๔๕

๑๕๖

จักรวรรดิไพชยนต์

มหาปราชาท

จักร

ขึ้น

จันทร์

จันทร์บุรี

จันทร์

จันทร์เกษม

จันทร์ขจร

จาก

จวัก

จำปาพล

ขึ้น

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เจ็ญแกง

เจ้าจันทร์

เจ้าเจ็ด

เจ้าพรหม

พระที่นั่ง ๑๓๐, ๑๕๔

เจ้าพระยา ๓๘

นาย ๑๐๘

เจ้า ๑๑๘

เมือง ๒๗

วัง ๗๘, ๑๑๘, ๑๒๘, ๑๖๘

พระราชวัง ๓๔, ๗๖, ๗๘, ๑๐๘,

สะพาน ๑๒๐

พระราชวัง ๗๘

ป่า ๑๖๓

ศิลา ๘๒

ป้อม ๓๘, ๑๖๘

ประตู ๘๔, ๑๒๐, ๑๒๑, วิก

๑๒๗, ขนอม ๑๘๔

สมเด็จพระ ๑๔๘, ๑๕๘

วิก ๑๘๘

ประตู ๑๒๐

บ้าน ๘๕

ตลาด ๑๗๐

ฉ

ฉนวนชั้นนอก	ประตู	๖๐
ฉนวนชั้นใน	ประตู	๖๐
ฉนวนวงหน้าต่าง	ประตู	๑๒๐
ฉะไกรน้อย	คลอง	๔๔, ประตู ๑๒๑, ๑๖๓, ๑๗๗
ฉะไกรใหญ่	คลอง	๔๔, ๑๗๗, ประตู ๑๒๐, ๑๘๐
ฉัททันต์	วัด	๑๗๗

ช

ชนชาติทวารสาร	ประตู	๑๓๕
ชมภู	ป่า	๑๗๐, ๑๘๓
ชองลม	วัด	๘๖
ชองสระเตา	บ้าน	๘๗
ชนะสิบทิศ	พระเจ้า	๑๕
ชัย	สมเด็จพระเจ้าฟ้า	๒๕, เจ้าฟ้า, ๒๒, ประตู ๔๑, ๗๐, ๘๘, ๑๑๗, ๑๗๑, ๑๒๐, ๑๒๑
ชัยชนะทาราม	วัด	๑๒๒
ชัยมงคลไตรภพชล	ประตู	๑๔๔

๑๕๘

ชัยราชาธิราช

ชัยวัฒน์นาราม

ชัยวิชิต

ช้าง

ช้างเผือก

ช้างวังหน้า

ชายเคือง

ชิงช้า

ชี

ชีกน

ชีขัน

ชีเขียง

ชุมพลนิภาयरาม

เชษฐูปิคร

เชษฐาธิราช

เชิงท่า

เขียงราย

สมเด็จพระ ๒๐, ๑๒๓

วัด ๙๑, ๑๖๔

เจ้าพระยา (บุญนาท) ๒๙, พระยา
(นาท) ๓๐, พระยา (นาท ฌบ้อมเพ็ชร)

๑๕๗, พระยา ๖๖, ๙๙, ๑๑๗

ท่า ๘๕, โรง ๖๕, วัด ๙๓,

๑๖๗, ๑๘๔, สะพาน ๔๒, ๑๗๖

ประตู ๖๘

ท่า ๑๒๐

ตำบล ๙๕,ทุ่ง ๙๗

เสา ๑๘๔

ท่า ๙๘

๔๒, ๑๘๔, สะพาน ๔๖, ๑๗๖,

๑๘๒

บึง ๔๔

วัด ๑๓๒

วัด ๙๑

หอพระ ๑๔๕

สมเด็จพระ ๒๑, ๒๕

วัด ๗๒, ๑๖๔, ๑๖๗

ราชวงศ์ ๑๓, ๑๘

ช

ชื่อง	วิท	๙๔,	๑๖๔,	๑๙๕
ชัศกบ	ปอม	๓๗		
ชัสมยคปรางค์	ประทุ	๑๔๔		

ญ

ญวน	ทน	วิท	๑๖๙	
ญานเสน	วิท	๑๑๗,	๑๒๕	
ญัน	ง	๔๗		
ญุ่น	บ้าน	๑๖๘		
ญุพระยา	เจ้า	๔๒		

จ

เจ้าบรรราชา	พระ	๑๒๓		
-------------	-----	-----	--	--

ค

คอกมะเคอ	เจ้าฟ้า	๒๔,	๙๒	
คอกไม้	คำบถ	๓๙		
คอกไม้เพลิง	บ้าน	๑๗๖		
ค่านคอบเหตุ		๑๖๑		

๒๐๐

ดาวคนอง วัต ๘๓, ๑๖๗
ตำราฐานภาพ กรมหลวง ๑๐๐, ๑๐๗, ส้มเกี๊ยะ ฯ
 กรมพระยา ๑๕๑, ๑๕๔

กิน ประทุ ๑๘๒
กินสอ ป้า ๑๗๗, ๑๘๓
กิลกมลามหาไพชยนต์ พระที่นั่ง ๖๑
กสิคมาหาปราสาท พระที่นั่ง ๕๕
เค็ม วัต ๓๒
แดง คัก ๑๖๘

ค

คัมมุข พระที่นั่ง ๑๓๐, พลัปปลา ๑๕๓
คัมมุขบังตรา ท้องพระโรง ๖๑
คาลา ๘๓, ๑๘๒, ๑๘๗
คาลาคิน สะพาน ๑๗๖
คาลาเจ้าพรหม ถนน ๔๓, ๗๐, ๑๗๐
คาลาเรือ ๑๖๖
คาลาคนบก ๑๖๖
คอง ป้า ๔๑, ๑๗๐, ๑๗๗, ๑๘๓
คองปู่ วัต ๘๓

ตะกั่ว	ป้า ๑๒๕, ๑๘๒
ตะไกร	วัด ๑๖๔
ตะเคียน	คลอง ๑๒๓, ๑๖๓, ๑๖๘
ตะเคียนเหนือ	คลอง ๑๖๘
ตะนาวศรี	บาง ๑๖๑
ตะเบงขวย	พระเจ้า ๑๕, ๓๗
ตะพาน	๔๖, ๑๗๖, ๑๘๐
ตะพานเกล็ด	วัด ๑๖๓
ตะแลงแกง	ถนน ๑๗๐
คัศขวา	ประตู ๗๐
ตาก	ขุนหลวง ๒๗
ตาก	วัด ๑๒๔
ทม	วัด ๔๓, ๑๘๔
เตย	ป้า ๑๗๐, ๑๘๒

ถ

ถนน	๔๑
ถนนหลวง	๑๗๐
ถ่าน	ป้า ๑๒๐, ๑๘๒
ถือน้ำ	๑๓๕, ๑๔๖

ท

ทวงธรรม	สมเด็จพระเจ้า	๒๑,	๒๕
ทวงเบ็ด	ขุนหลวง	๒๓	
ทวงบัน	พระที่นั่ง	๑๐๘,	๑๓๑, ๑๓๕,
		๑๔๓, ๑๔๘	
ทวาย	ท่า	๘๕	
ท้อ	คลอง	๖๕, ๑๒๑, ๑๒๔, ๑๓๕,	
		๑๕๑, ๑๖๔	
ทอง	ภูเขา	๒๖, ป่า	๑๘๒
ทองจันทร์	สมเด็จพระเจ้า	๑๘	
ทองสั้น	สมเด็จพระเจ้า	๑๘	
ทะเลหญ้า	๘๔, วัด	๘๕, ตำบล	๑๖๐
ทศนันการ	ป้อม	๕๕	
ท่า	๘๔		
ท่าคัน	๖๕, ๖๘, ป้อม	๖๖, ๑๐๘,	
		๑๓๑	
ท่าชี	ท่าน	๑๒๐	
ท่าทราย	ตำบล	๔๔, วัด	๓๘, ๑๑๗,
		๑๒๖, ๑๖๕	
ท่าปราบ	ประตู	๖๕, ๖๘	

๒๐๔

ทุ่งแก้ว	เกาะ	๑๘๘
ทุ่งขวัญ	เกาะ	๑๘๗
ทุ่งหมาก	บ้าน	๑๘๓
โตน	ป่า	๑๒๐, ๑๗๐, ๑๘๒

ป

ขุนบุรี	เมือง	๒๖, ๒๗
ขุน	บ้าน	๑๘๔
ขรณ	วัด	๑๘๗
ขรณบาล	ขุน	๔๔
ขรรณเถียร	กบฏ	๓๗
ขรรณฤทธราช	กัณฑ์ ขรรณิการาช	
ขรรณิการาช	วัด	๖๕, ๑๐๗, ๑๑๐, ๑๒๔, ๑๓๐, ๑๓๑, ๑๕๑, ๑๗๐
ขรบาล	ขุน	๔๔
ธากาธิเบศร์	สมเด็จพระ	๒๒

น

นก	วัด	๑๘๕
นคร	ขุน	๔๔
นครกลาง	อำเภอ	๑๐๐

นครชัย	ประตู	๖๙,	๑๔๘
นครใน	อำเภอ	๑๐๐	
นครบาล	คลอง	๗๑	
นครราชสีมา	เมือง	๒๕	
นครศรีธรรมราช	เมือง	๒๕	
นครหลวง	อำเภอ	๑๐๐	
นนท์	เมือง	๒๖	
นนทรี	บ้าน	๙๕	
นรบาล	ขุน	๙๘	
นริศรานวัคตวงศ์	เจ้าพากรมหลวง	๑๐๘	
นเรศวรมหาราช	สมเด็จพระ	๒๐, ๔๓, ๕๒, ๑๓๐,	
	พระบรมรูปหล่อ	๕๔, ๑๔๔, ๑๔๖	
น้อย	วัด	๑๒๓, ๑๘๔	
นาค	พระยาชัยวิชิต	๓๐, ๑๕๗, มหา	
	๑๖๙, วัด	๑๖๓, สะพาน ๔๘,	
		๑๒๓	
นางชี	วัด	๑๖๓, ๑๖๘	
นางรำ	บาง	๙๕	
นางเล็ง		๑๘๗	
นางเขียน	บ้าน	๑๘๘	
นายการ	ข้อม (ในไก่)	๓๗	

๒๐๖

นายเว็	โรงเรียน ๒๗
นารายณ์สังหาร	บ้าน ๓๗
นารายณ์	สมเด็จพระ ๒๕, ๕๕, ๗๑, ๑๓๑,

๑๖๒

นารายณ์มหาเอกราชรัฐ	สมเด็จพระ ๒๒
นาเล้ง	บ้าน ๑๘๘
น้ำ	ประตู ๑๒๗
น้ำเซียว	คลอง ๑๒๔, ๑๒๕
น้ำมันหอม	๑๘๗
น้ำยา	คลอง ๑๖๘
น้ำวน	วัด ๑๘๘
เนเมียว	๑๖
ในไก่	คลอง ๔๔, ประตู ๑๒๑, ๑๗๖

ป

บรมโกศ	สมเด็จพระ ๒๓, ๒๕, ๑๔๓,
	๑๖๔

บรมจักรวรรดิ	วัด ๑๗๗
บรมไตรโลกนาถ	สมเด็จพระ ๑๙, ๒๑, ๕๑, ๑๓๐
บรมพุทธาราม	วัด ๔๔, ๙๐, ๑๗๗, ๑๗๙
บรมราชาที่ ๑	สมเด็จพระ ๒๑

บรมราชาที่ ๒	สมเด็จพระ	๒๑	
บรมราชาที่ ๓	สมเด็จพระ	๒๔	
บรมราชาธิราชที่ ๑	สมเด็จพระ	๑๓๐,	๑๘
บรมราชาธิราชที่ ๒	สมเด็จพระ	๑๙	
บรมราชาธิราชที่ ๓	สมเด็จพระ	๒๓	
บรมราชาธิราชที่ ๔	สมเด็จพระ	๒๓	
บรมราชามหาพทธางกูร	สมเด็จพระ	๑๙	
บรมวงศ์	วัด	๙๓, ๙๕,	๑๖๘
บรรยงก์รัตนาคัน	พระที่นั่ง	๔๖, ๕๗, ๖๖,	๖๙,
		๑๐๙, ๑๓๑,	๑๓๕, ๑๔๓,
		๑๔๘	
พระโศก	วัด	๑๘๖	
พระเชษฐานารี	ประตู	๑๓๕	
พระสถานมงคล	พระราชวัง	๗๘	
ปัทมทรรณ้อย	พระ	๙๐	
บางกะจะ	แม่น้ำ	๓๒, ๓๘,	ทำบด ๔๐
บางตรา	คูที่	หน้าบางตรา	
บางตะนาวศรี	ชนอน	๓๘, บ้าน	๑๖๑,
บางตา	ชนอน	๙๕, ๑๖๑	
บางหลวง	ชนอน	๑๖๑	
บางเอียน	บ้าน	๔๓, ๑๘๙	

๒๐๘

บาตร	บ้าน	๘๒, ๑๖๓, ๑๖๘
บ้านกรก	คลอง	๑๐๑
บ้านข้าวเม่าหินตรา	คลอง	๘๗
บ้านคอกไม้	ท่าบด	๓๘
บ้านคอกไม้เพลิง	สะพาน	๑๗๖
บ้านบาตร	คลอง	๘๒, ๑๖๓
บ้านพลหลวง	ราชวงศ์	๒๒
บ้านโพ	คลอง	๑๐๑
บ้านม่วง	ลำน้ำ	๘๓
บ้านม้าหินตรา	คลอง	๑๖๗
บุญนาถ	นาย กบฏ	๒๘
บุญรอง	พระเจ้ากรุงหงสาวดี	๑๕
บุญบก	พระที่นั่ง	๑๔๔
บุญบกมาลามหาปราสาท	พระที่นั่ง	๖๑
เบญจรัตนมหาปราสาท	พระที่นั่ง	๕๑, ๑๓๐
โบราณพิพิธภัณฑ		๑๕๘

ป

ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว	สมเด็จพระ	๑๕๓
ประตู	วัด	๑๖๘
ประตูโรงธรรม	วัด	๑๖๓

ประทุ	๔๑, วชิรพรรณกร ๑๒๖, ๑๒๗
ประทุข้าวเปลือก	คลอง ๔๔, ๑๖๕, คลอง ๑๗๖
ประทุจีน	คลอง ๔๔, สะพาน ๔๖
ประทุชัย	ท่า ๔๒
ประทุคิน	ถนน ๑๗๐
ประทุท่าพระ	คลอง ๔๕
ประทุเทพหมี่	สะพาน ๔๖
ประทุในไก่อ	คลอง ๑๗๖
ประทุวัง	๖๘
ประทุเขย	พระ ๑๗๐
ประทุย	ปากน้ำ ๒๖
ปราบ	ท่า ประทุ ๖๘
ปราบศัตรูพ่าย	ข้อม ๔๐
ปราบเข้าคอก	พระที่นั่ง ๑๔๓, ๑๔๘
ปราสาท	วัด ๑๒๐, ๑๖๘
ปราสาททอง	สมเด็จพระเจ้า ๑, ๗, ๒๒, ๒๕, ๕๒, ๕๓, ๑๓๐, ราชวงศ์ ๒๒, ๒๓
ข้อมขี้จามิตร	ข้อม ๔๐
ข้อม	จำนวน ๑๒๖
ข้อมรอบวัง	๖๖

๒๑๐

ปากข้าวสาร	คลอง	๔๖	
ปากคู	ชนอน	๔๐, ๔๕, ๑๐๑,	บ้าน
		๑๖๑	
ปากท่อ	ประตู	๑๒๒, ๑๒๔, กิ่ง	๑๘๖
ปากไห้	บ้าน	๔๕	
ป่าขันเงิน	ถนน	๑๗๐	
ป่าข้าวสาร	คลอง	๑๖๓	
ปากนก	วัด	๑๖๔, ๑๖๕	
ป่าขม	ถนน	๑๗๐	
ป่าทอง	ถนน	๑๗๐, ๑๗๗	
ป่าตะกั่ว	ถนน	๑๒๕	
ป่าเตียบ	ถนน	๑๗๐	
ป่าแดง	วัด	๑๖๔	
ป่าด่าน	สะพาน	๔๖, ๑๗๖	
ป่าใน	วัด	๔๔, ๑๗๗	
ป่าปลา	ตลาด	๑๖๘	
ป่าผ้าเขียว	ถนน	๑๗๐	
ป่าฝ้าย	วัด	๒๖, ๑๘๕, ๑๘๖	
ป่าพลู	วัด	๑๖๔	
ป่าฟัก	ถนน	๑๗๐, ๑๗๗	
ป่าข่อย	วัด	๑๗๗	

ป้ามะพร้าว	ถนน ๓๕, ๑๒๕
ป้าไม้	ถนน ๑๗๐
ป้ายา	ถนน ๑๗๐
ป้าขอม	ขอม ๕๐
เปรม	หม่อมราชวงศ์ ๑๐๘
เป้งหอม	๑๘๗
เปร	พระเจ้า ๓๘
โปรกสัตว์	วิกิ ๑๐๑, ๑๖๑

ผ

ผนบ	ค่าย ๑๗๐
ผลาญศัตรูราช	ขอม ๕๐
ผ้าเขียว	ป้า ๑๗๐, ๑๘๓
ผ้าเหลือง	ป้า ๑๘๓
ผือก	ช้าง ๑๔๕

ผ

ผวังมั่งคั่ง	พระเจ้า ๑๕
ผวังเคศ	กรัง ๑๗๑
ผาง	วิกิ ๑๑๘, ๑๘๕
ผ้าย	ป้า ๑๘๕, ๑๘๖

พ

พงั่ว	ขุนหลวง ๑๘
พนมโยง	วัด ๗๒
พนัญเชิง	วัด ๗๒, ๑๑๗, ๑๒๐, ๑๒๗, ๑๖๘, คู้ที่ พระนางเซิ่ง
พยากรณ์	คำทำนายนายกรงศรีอยุธยา ๑๑๑
พร	หลวงอนรรักษ์ภุเบศร์ ๓๐
พรพินิจ	กรมขุน ๒๔
พรหม	ขุน ๑๖๓
พรหมบุรี	เมือง ๓๐
พรหมสถิต	ประทุ ๑๓๘
พระกาฬ	ศาล ๔๑
พระแก้ว	บ้าน ๙๖
พระคลัง	พระยา ๒๖, ๓๙
พระงาม	วัด ๑๗๗, ๑๘๓
พระประเทียบ	ท่า ๑๗๐
พระพิรุณ	ขุน ๗๒
พระพทุธิบาท	เมือง ๓๐
พระยาแมน	วัด ๙๑
พระยาราม	ส้มเตี๊ ๑๙

พระราม	ปีง ๔๗, ๑๒๕, วิก ๔๗, ๗๑, ๘๘, ๑๓๓, ๑๘๕
พรวัว	วิก ๑๖๘, ๑๘๗
พราหมณ์	๘๖, บ้าน ๑๗๗
พฤทธิเดช	พระเจ้า ๑๘
พลทวาร	ประทุ ๗๐, ๑๔๘
พลเทพ	พระยา ๒๖, เจ้าพระยา ๒๘
พลเมือง	๑๐๒
พลับพลาชัย	วิก ๓๕, ๔๒
พระเนยค	๑๖๐
พระเนงเชิง	วิก ๑๖๓
พิท	ป่า ๑๘๗
พิณเนศวร	ประทุ ๗๐, ๑๔๘
พิชัย	วิก ๒๗, ๘๒, ๑๖๓, ๑๖๘, ๑๘๘
พิชัยสุนทร	ประทุ ๑๓๘
พิชัยสุนทร	เจ้าพระ ๒๕
พิพิณณาสถาน	๑๕๘
พิมลธรรม	พระ ๒๑
พิมานชัยศรี	ประทุ ๖๔
พิมานรติยา	พระที่นั่ง ๖๑, ๗๘
พิมานรติยา	พระที่นั่ง ๑๓๑, ๑๕๖

๒๑๔

พิชัยคัลลภรณ์	หิ ๑๕๖, ๑๕๘
พิศาลศิลา	ประทุ ๑๓๘
พิษณุโลก	พระยา ๒๖
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก	สมเด็จพระ ๑๔๖
พุทธโศภน	วิก ๔๔, ๙๐, ๑๒๑, ๑๖๗
พทเลา	ปากน้ำ ๙๕
เพชร	ขอม ๓๒, ๓๕, ๓๖, ๙๓, ๑๑๗, ๑๑๙, ๑๒๐, ๑๖๗, วิก ๘๒
เพชรชญา	พระยา (นาค) ๓๐
เพชรพิชัย	พระยา (สิงห์โต) ๓๐
เพชรราชา	พระ ๒๒, ๓๗, สมเด็จพระ ๒๕, ๑๒๗, ๑๓๑, ๑๔๘, ๑๖๔
เพลงยาว	คำพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา ๑๑๑
ไพชยนต์	สวน ๑๔๕, ประทุ ๑๔๘
ไพชยนต์มหาปราสาท	พระที่นั่ง ๑๓๐
ไพฑูริย์มหาปราสาท	พระที่นั่ง ๑๒๙
โป	บ้าน ๙๖, วิก ๑๖๔
โปง	วิก ๑๘๕
ไพฑาราม	วิก ๘๒
ไพสามตัน	ตำบล ๙๓, ค่าย ๒๗, ลำน้ำ ๑๖๑

ฟ

ฟก

ฟ้า ๑๗๐, ๑๗๗, ๑๘๓

ภ

ภูเขาทอง

ลำน้ำ ๓๘, ทุ่ง ๓๘, คลอง
๔๐, วัถ ๘๑, ๑๖๘

ภูมินทราชา

สมเด็จพระ ๒๓

ม

มกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระ ๑๕๓

มกุฎพิมาน

พระที่นั่ง ๖๑

มงคลจักรพาฬ

ช้างพลาย ๔๒

มงคลบพิตร

พระ ศาลา ๖๖, พระ ๑๓๒

มงคลสุนทร

ประตู ๖๘, ๑๔๘

มณฑป

วัถ ๘๗

มนเทียรธรรม

หอพระ ๑๔๕

มนเทียรบาล

กฎ ๑๓๑

มรพงค์ศิริวัฒน์

กรมหมื่น ๓๐

มหาจักรพรรดิ

สมเด็จพระ ๒๐, ๓๔, ๑๖๐,
๑๖๘

๒๑๖

มหาชัย	ฉาง ๑๘๐, ๑๘๖, ป้อม ๓๗, ๘๔, ๑๑๘, ๑๒๐, ๑๒๓, ๑๖๑, ๑๖๔, ๑๖๕, สะพาน ๑๑๘
มหาศไทย	กระทรวง ๑๐๗
มหาเดช	พระเจ้า ๑๘
มหาไทรภพชล	ประตู ๖๐, ๖๘, ๑๓๖
มหาเถรไม้ม้า	ช่อง ๑๒๕
มหาธรรมราชา	สมเด็จพระ ๒๐, ๓๒
มหาธาตุ	๑๘๒, วัด ๔๗, ๘๘, ๑๒๕, ๑๖๗, ๑๘๕
มหานรธา	มิ่ง ๑๖
มหานครินทราชา	สมเด็จพระ ๑๘
มหานาค	คลัง ๑๖๘
มหาบุรุษ	สมเด็จพระ ๒๒
มหาพราหมณ์	เกาะ ๘๖, ๑๖๑
มหาโกลราช	ประตู ๕๗, ๖๘, ๑๓๕, ๑๘๐,
มหาศีวิธรรม	เจ้าพระยา ๒๘
มหาเสนา	เจ้าพระยา ๓๘, ๔๒
มหาอุทมพร	สมเด็จพระ ๒๓
มหาโองการ	พระราชลัญจกร ถาย ๑๕๖

มหินทราธิราช

สมเด็จพระ ๒๐, ๓๓, พระ ราช

โอรส ๓๘

มณฑลหย่ง

บ้านใหม่ ๘๕, ๑๐๑

มะพร้าว

ป่า ๘๘, ๑๒๕, ๑๘๒, ๑๘๓

มังกรคายแก้ว

พระราชลัญจกร ลาย ๑๕๗

มณฑลฉะเชิง

พระที่นั่ง ๕๒, ๑๓๐

มณฑลนครราชสีมา

๑๖

มังกร

ราชบุตรพระเจ้าอลองพญา ๑๖

มังกร

พระเจ้า ๑๖

มณฑล

พระเจ้า ๑๕

มณฑล

พระเจ้า ๑๕

ม้า

โรง ๖๕

เมรุ

๗๑

เมือง

คลอง ๘๓, ๑๖๘

แมน

บ้าน ๑๖๑

แม่น้ำปาลิม

วัด ๘๓, ๑๖๔, ๑๖๕, ๑๖๘

แม่น้ำ

๘๓

แม่ลา

ตำบล ๒๘

ไม้

ป่า ๑๗๐

ไม้รัง

คู ๗๒, ๑๖๗

ป

ปม	วัด ๔๑
ปมราช	พระยา ๒๖
ปอก	ทลาค ๘๓, ๘๘, ๑๘๖
ปอกปรางค์	ประทุ ๑๓๘
ปอกฟ้า	สมเด็จพระ ๒๐
ปอกมณฑป	ประทุ ๑๓๖
ปา	ป่า ๑๗๐, ๑๘๒
ย่าน	๑๘๒, ๑๘๗
เย็น	พระที่นั่ง ๑๔๓
โยธาเทพ	กรมหลวง ๖๘

ร

ระมิง	วัด ๑๗๐, ๑๗๕, ๑๘๐, ๑๘๖
ระยอง	เมือง ๒๗
ระหัดน้ำ	๑๕๘
รัชมงคล	ราชพิธี ๑๕๑
รัตนชัย	หิ ๑๑๘, ๑๒๘, ๑๗๖
รัศมีศรีสุริยวงศ์	เจ้าฟ้า ๘๒, ๘๓
รัชฎาธิราชกุมาร	สมเด็จพระ ๒๐
ราชคฤห์	หิ ๑๒๐

ราชบัณฑิตยสภา	๑๕๔, ๑๕๕
ราชบุรณะ	วัด ๔๗, ๘๘, ๑๒๕
ราชประสงค์	วัด ๓๕, ๘๐, ๑๒๖
ราชมนเทียร	พระ ๑๐๘
ราชยาน	โรง ๖๔
ราชวังสัน	พระยา ๒๕
ราชสัญญากร	๑๕๖
ราชสีหวิกรม	กรมขุน ๓๘, ๑๐๖, ๑๐๘
รัตนตลาท	ย่าน ๑๘๒
ราช	ท่า ๑๖๓
ราม	พระยา สัมเด็จพระ ๑๘, พระยา ๓๗
รามเทโษ	พระยา ๒๕
รามเทวะ	บ้าน ๑๘๘
รามราชาธิราช	สมเด็จพระเจ้า ๑๘
รามาริบัติ	สมเด็จพระ ๑๐๗
รามาริบัติที่ ๑	สมเด็จพระ ๑๔, ๑๘, ๑๒๘
รามาริบัติที่ ๒	สมเด็จพระ ๑๘
รามาริบัติที่ ๓	สมเด็จพระ ๒๒
รามาริบัติที่ ๔	สมเด็จพระ ๑๓, ๑๘, ๗๑, ๑๔๕
รามาริบัติที่ ๕	สมเด็จพระ ๒๒
รามาริบัติที่ ๖	วัด บัณฑิต ๖๖, วัด ๑๓๓

๒๒๐

วามะศวร	พระ ราชโอรส ๓๙, สมเด็จพระ
	๑๘, ๑๓๐
ว่าเหย	สะพาน ๔๖, ๗๑
เวก	นาย ๒๖
เวียน	เกาะ ๔๒
วังช้าง	บ้าน ๑๘๗, วัด ๑๖๕, ๑๖๘

ล

ลพบุรี	เมือง ๓๐, ๑๖๒, แม่น้ำ ๓๒,
	๙๓
ลพบุรี	วัด ๑๖๔, ๑๘๓
ลพบุรี	เกาะ ๑๖๓
ละครชัย	ขุน ๑๖๓, กิลิยัง ๑๒๓
ลพบุรี	พระยา ๓๘
ลังกา	เกาะ ๑๔๓
ลพบุรี	ลาย ๑๕๖
ลาว	ปาง ๑๐๑, ๑๖๑, ๑๖๗
ลาว	วัด ๑๖๑, ๑๖๘
ลาว	๑๕๖
ลาวบุรี	เมืองลีเออร์ ๗๑
ลาวบุรี	สะพาน ๑๘๐, ๑๘๖

อุ้มพลี	คำปด	๓๙
ลูกขุน	ศาลา	๗๘, ๑๓๗, ๑๖๕
ลูกขุนนอก	ศาลา	๖๔
ลูกขุนใน	ศาลา	๖๒
เล่ม	ตลาด	๑๘๖
โลกบาล	ขุน	๙๘

ว

วชิรญาณ	หอพระสมุท	๑๕๔
วชิรชัย	วัด	๙๐
วชิโร	วัด	๑๗๕, ๑๘๖
วัง	๘๑, ๑๐๗	
วังเก่า	๔๘	
วังชัย	วัด	๙๐, ๑๒๓, ๑๖๓, ย่าน
	๑๘๖	
วังตรา	๑๗๐	
วังหน้า	๗๘	
วังใหม่	๕๑	
วัด	๘๖	
วัดลาด	คลอง	๑๖๑, สะพาน ๑๗๖
วัด	วัด	๑๘๔

ศรีสรรเพชญ์
ศรีสรรเพชญ์

ประตู ๗๐, ๑๔๘
วิก ๔๒, ๕๑, ๖๕, ๘๖, ๑๓๐,
๑๓๔, ๑๕๔

ศรีสิน

พระ ๔๒

ศรีธรรมราชา

สมเด็จพระ ๒๒, ๒๕

ศรีวิชัย

พระ ๓๘

ศรีเสาวภาคย์

เจ้าฟ้า ๒๑, สมเด็จพระ ๒๕

ศรีอยุธยา

กรุง ๑๓, ๒๕, ๓๒, ๑๑๖

ศรีอยุธยา

วิก ๓๒, ๑๖๗

ศาลหลวง

๖๔

ศาลา

๑๘๕

ศาลาเกวียน

บ้าน ๘๖, ๑๐๑

ศาลาปูน

วิก ๘๓, ๑๖๕

ศาลาพระมงคลบพิตร

บิหม ๖๖, ๑๓๒

ศาลาลวก

ตำหนัก ๕๘

ศาลาสารบัญญัติน

บิหม ๖๖, ๑๓๓

ศาลา

วิก ๘๓, ๑๘๘

ศรีวิชัยบุรี

กรุง ๖๘

๒๒

ธารภา

หิว ๑๑๘

ส

สนาม	หน้าจักรวรรดิ	๑๓๒
สนามจันทร์	พระที่นั่ง	๖๑, ๑๓๑
สนามชัย	พระที่นั่ง	๖๑, ๑๓๑
สนามหลวง	๕๓	
สขสวรรค	วัด	๕๐, ๙๐, ๑๒๔, ๑๘๖
สมณโกษ	วัด	๓๒
สมท	ป่า	๑๘๕
สรวค	พระยา	๒๙
สรวเพชฌัญฑ์ ๑	สมเด็จพระ	๒๐
สรวเพชฌัญฑ์ ๒	สมเด็จพระ	๒๐
สรวเพชฌัญฑ์ ๓	สมเด็จพระ	๒๑
สรวเพชฌัญฑ์ ๔	สมเด็จพระ	๒๑
สรวเพชฌัญฑ์ ๕	สมเด็จพระ	๒๒
สรวเพชฌัญฑ์ ๖	สมเด็จพระ	๒๒
สรวเพชฌัญฑ์ ๗	สมเด็จพระ	๒๒
สรวเพชฌัญฑ์ ๘	สมเด็จพระ	๒๓
สรวเพชฌัญฑ์ ๙	สมเด็จพระ	๒๓
สรวเพชฌัญฑ์ปราสาท	พระที่นั่ง	๕๑, ๖๕, ๖๙, ๑๐๖
		๑๐๗, ๑๐๙, ๑๓๐, ๑๓๑,

	๑๓๘, ๑๔๔, ๑๔๕, ๑๔๗,
	๑๕๒
สระแก้ว	๗๐, ๑๘๐, คำหนัก ๕๗, ๖๖ ป้อม ๑๓๔
สระบัว	คลอง ๙๔, ๑๖๔, ๑๖๗, ๑๖๙, ๑๘๘
สระบุรี	เมือง ๓๐
สวน	หิ ๑๔๕
สวนกระต่าย	คำหนัก ๕๗, ๖๖, ๘๒, ๑๓๕
สวนหลวง	วัด ๑๒๓, ๑๒๔, ๑๘๐, ๑๘๖
สวนอู่	ป้อม ๖๖, ๑๓๕
สะพาน	๔๖, ๑๗๖, ๑๘๐
สะพานเกลือ	วัด ๑๖๘
สัก	แม่น้ำ ๙๖, ลำน้ำ ๔๐
สักคย	ประตู ๑๘๖
สักวัด	ประตู ๑๒๒
สัมพระน	ย่าน ๑๘๗
สามประตู	วัด ๙๓
สามพระยา	เจ้า ๑๗

๒๒๖

สามวิหาร

วัด ๓๗, ๙๓, ๑๖๙

สายโซ่

สะพาน ๔๖, ๑๘๐, ๑๘๑

สารบัญชี่

ศาลา ๖๖, ๑๓๓

ลำปะนั

๑๘๒

ลำภา

รูป ๑๑๕

สิงโต

พระยาเพชรพิชัย ๓๐, สัตว์ ๙๙

สิงห์

เมือง ๓๐, วัด ๑๘๖

สิงหราชฤทธิไกร

พระยา ๒๙

สิบเบี้ย

ท่า ๓๕, ๔๒, ๘๕, ๑๖๔,

๑๖๕

สี่เชิง

วัด ๑๓๒, ๑๗๐

สี่เสก

สะพาน ๑๗๖

สิงหราชเทโช

พระยา ๒๕

สุโขทัย

ราชวงศ์ ๒๐

สุนทรสงคราม

พระ ๓๙

สุพรรณ

ราชวงศ์ ๑๘, ๑๙

สุพรรณเขตรัฐโยคม

หลวง ๑๐๘

สุภรัค

บ้าน ๑๒๒

สุรินทร์

วัด ๑๖๓

สุริยามรินทร์

พระที่นั่ง ๕๕, ๑๓๑, ๑๔๓, ๑๔๔

สุริยาคนอัมรินทร์

พระเจ้าอยู่หัว พระที่นั่ง ๒๔, ๒๕,
 ๒๖, ๓๕, พระที่นั่ง ๕๔, ๖๖,
 ๖๘, ๗๒, ๑๐๘

สุริเยนทราธิบดี

สมเด็จพระ ๒๓

สุริโยทัย

สมเด็จพระ ๓๘

สุวรรณ

วัด ๓๘, ๑๑๘, ๑๖๓

สุวรรณการาราม

วัด ๘๗, ๑๒๘

สุวรรณมหาปราสาท

พระที่นั่ง ๖๑

สุวรรณเอกฉัตร

พระเจ้าหงสาวดี ๑๖๘

เสภาเคราะห์

ประตู ๑๔๘

เสนต์โยเสฟ

วัด ๑๖๘

เสนา

ชน ๘๘

เสนาราชนคร

เมือง ๑๓

เสนาสาราม

วัด ๑๒๘

เสาชิงช้า

ตลาด ๑๘๔

เสาชิงชัย

ประตู ๖๘, ๑๓๖

เสาชิงทอง

วัด ๑๖๒

เสาวคนธกุฎี

พระที่นั่ง ๖๑

เสื่อ

พระพุทธรูป ๒๓, ๒๕, ๓๓

เสื่อ

๑๘๒

เสื่อ

๑๘๓

๒๒๘

แสงใน

โรง ๑๔๔

แสงทงราม

ประตู ๗๐, ๑๔๘

ไสย

เจ้า ๙๘

ห

หงส์พิมาน

พระราชลัญจกร ลาย ๑๕๖

หงส์วาทิ

กรง ๑๔, ทับ ๓๓

หญ้า

ทะเล ๙๔

หนองโสน

คำบถ ๑๓, ๓๒, ๔๗

หนองหวาย

คำหนัก สระ ๖๒, ๑๔๕

หนังสือ

หอ ๑๔๕

หน้า

วัง ๗๓

หน้าคุก

ตลาด ๑๘๓

หน้าบางตรา

ถนน ๔๒

หน้าพระเมรุ

วัด ๑๖๙

หน้าหีบเผย

สะพาน ๔๖

หลวง

ชนอน ๔๒, ยาง ๑๖๑, ๑๖๒,

ศาล ๑๓๗

หล่อ

บ้าน ๑๗๐

หลัง

วัง ๗๑, ๗๙, ๘๑

หลุยที่ ๑๔

พระเจ้า ๑๗๑

หม้อ	บ้าน ๑๖๕, ๑๖๘
หมุ่ทะเลวง	ประทุ ๑๒๒
หอย	ท่า ๑๖๓
หอรบันชัย	คลอง ๑๒๘, ๑๗๖, ประทุ ๔๓, ๑๒๐
หอรราชคฤห์	ข้อม ๓๗, ๑๒๐
หกก่ำลึงศิกร	ข้อม ๔๐
หันตรา	ท้องถิ่น ๓๘, บ้าน ๒๗, ๘๗, แม่น้ำ ๓๒
หวัระกา	สะพาน ๑๗๖
หวัฉาง	กลา ๑๘๖
หวัร	กลา ๘๔, ๑๒๘, ๑๖๒, ๑๖๕, ๑๖๘, กำปิล ๓๒
หวัระภา	๑๑๘
หวัสะพาน	คลอง ๘๖, ๑๐๑
หวัค	ขุนหลวง ๒๔, ๒๕, ๓๕, ๘๒
หวัห้อง	กลา ๑๘๕
หวัชัง	ประทุ ๖๐, ๖๘, ๑๓๖
เหล็ก	ป่า ๑๘๓, ๑๘๖
ใหญ่	แคว ๑๖๑
ใหม่	วัด ๑๑๐

๒๓๐

ใหม่ไชยวิชิต

ใหม่

โบสถ์วัด ๑๔๔

ป่า ๑๘๓

ฮ

ฮอลันดา

๑๒๗

อ

อกไก่

บ๊อม ๑๒๑

อ้วน

สวน บ๊อม ๖๖, สวน ๑๘๐

อนุรักษบุเขศว

หลวง (พร) ๓๐, พระ ๑๑๘๗

หลวง ๑๕๐

อนุรักษมนตรี

กรมขุน ๒๔

อยุธยา

กรุง ๑๔, สถานี ๑๖๘

อยุธยาพิพิธภัณฑสถาน

๑๕๘

อรัญญิก

บ้าน ๘๖

อริยมุนี

พระ ๖๘

อลองพราณี

พระเจ้า ๑๖, ๓๕, ๗๒

อา

อ่างทอง

เมือง ๓๐

อาทิตย์วงศ์

สมเด็จพระ ๒๑

อ้ายพระยา

เจ้า ๔๒

อำแม่

วัด ๑๗๗

๖

อินทบุรี	เมือง ๓๐
อินทรวังสวรค์	ขอม ๕๕
อินทราชา	สมเด็จพระ ๑๙
อินทราชาที่ ๒	สมเด็จพระ ๑๙

๖

อุคมคงคา	ประตู ๑๓๕
อุทัย	ขุน ๙๙
อุทัยน้อย	อำเภอ ๑๐๐
อุทัยใหญ่	อำเภอ ๑๐๐
อุบาลี	พระ ๖๙

๖

อุทอง	สมเด็จพระเจ้า ๑๓, ๑๘, ๗๑, ๑๔๕
-------	----------------------------------

๖

เอกทัศน์	เจ้าฟ้า ๒๔, สมเด็จพระ ๑๔๕
เอกาทศรฐมหาราช	สมเด็จพระ ๒๑
เอียน	บาง ๔๓, ๙๙

๒๓๒

โอ

โองการ

พระราชัญญกร

ลาย

๑๕๖

โอ

ไวยวาท

พระราชัญญกร

ลาย

๑๕๗

ไอศวรรย์มหาปราสาท

พระที่นั่ง

๑๓๐

